

Metoda scenarija u prostornom planiranju: primjer Južnoga hrvatskoga primorja

Radeljak Kaufmann, Petra

Doctoral thesis / Disertacija

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:876787>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Petra Radeljak

**METODA SCENARIJA U PROSTORNOM
PLANIRANJU: PRIMJER JUŽNOGA
HRVATSKOGA PRIMORJA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2014

University of Zagreb

Faculty of Science

Department of Geography

Petra Radeljak

**SCENARIO METHOD IN SPATIAL
PLANNING: A CASE STUDY OF THE
SOUTHERN CROATIAN LITTORAL**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2014

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Petra Radeljak

**METODA SCENARIJA U PROSTORNOM
PLANIRANJU: PRIMJER JUŽNOGA
HRVATSKOGA PRIMORJA**

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Dane Pejnović

Zagreb, 2014.

University of Zagreb

Faculty of Science

Department of Geography

Petra Radeljak

**SCENARIO METHOD IN SPATIAL
PLANNING: A CASE STUDY OF THE
SOUTHERN CROATIAN LITTORAL**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Dane Pejnović, PhD, Full Professor

Zagreb, 2014

Doktorska disertacija predložena Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu radi stjecanja akademskog stupnja doktora interdisciplinarnih znanosti, polje geografija, grana primijenjena geografija.

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Doktorski rad

METODA SCENARIJA U PROSTORNOM PLANIRANJU: PRIMJER JUŽNOGA HRVATSKOGA PRIMORJA

PETRA RADELJAK

Predmet istraživanja rada je metoda scenarija s aspekta prostornog planiranja, a glavni cilj izrada scenarija kombinacijom kvantitativnih i kvalitativnih pristupa na primjeru Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije.

Razmatra se pojam, teorijski pristupi i modeli prostornog planiranja; razvoj i područja primjene metode scenarija; postupci izrade scenarija i tipovi scenarija; te primjena metode scenarija u istraživanju i planiranju prostora na različitim prostornim razinama.

Kroz postupak faktorske analize 51 pokazatelja na razini 131 grada i općine u Dalmaciji prepoznato je šest osnovnih faktora utjecaja na razvojna obilježja nakon 2001. godine: 1. zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost; 2. negativna prirodna promjena i demografsko starenje; 3. koncentracija stanovništva; 4. povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju; 5. turistički razvoj, te 6. općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti. Klaster analiza je rezultirala prepoznavanjem pet tipova gradova i općina prema razvojnim obilježjima. U kvalitativnom dijelu istraživanja primijenjena je metoda Delfi kroz dva kruga upitnika. Na temelju promišljanja 19 znanstvenika i stručnjaka izrađena su tri eksplorativna scenarija razvoja Dalmacije do 2031. godine: „Monokultura turizma“, „Održivi turizam“ i „Integralni razvoj“, i razmotrene implikacije za prostorno planiranje.

Rezultati istraživanja pokazuju važnost primjene metode scenarija upravo u strateškom prostornom planiranju te prednosti kombinacije kvantitativnih i kvalitativnih pristupa u izradi scenarija. Pokazalo se da metoda scenarija u prostornom planiranju Dalmacije, pored trendova i predviđanja procesa, treba uključiti odgovarajuće implikacije ili korektivne mjere koje su važne za prostorno planiranje u užem smislu, ali i širi razvojni kontekst.

(251 stranica, 43 grafička priloga, 38 tablica, 270 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku)

Ključne riječi: metoda scenarija, prostorno planiranje, primijenjena geografija, faktorska analiza, klaster analiza, metoda Delfi, Južno hrvatsko primorje/Dalmacija

Mentor: prof. dr. sc. Dane Pejnović

Povjerenstvo: doc. dr. sc. Aleksandar Lukić, prof. dr. sc. Lidija Petrić, doc. dr. sc. Vedran Prelogović

Rad prihvaćen: Na sjednici Vijeća Geografskog odsjeka 9. rujna 2014. godine.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb i u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Ulica Hrvatske bratske zajednice 4, Zagreb.

SCENARIO METHOD IN SPATIAL PLANNING: A CASE STUDY OF THE SOUTHERN CROATIAN LITTORAL

PETRA RADELJAK

The research topic is scenario method from the spatial planning point of view and the main goal is building scenarios by combining quantitative and qualitative tools using the example of Southern Croatian Littoral/Dalmatia.

The definition of spatial planning; theories, rationalities, and models of spatial planning; development and application of scenario method; specific procedures of scenario building and scenario types; examples of scenario application in research and planning at different spatial levels are all analysed.

Factor analysis of 51 development indicators for 131 towns and municipalities in Dalmatia resulted in 6 key factors of recent development characteristics: 1. employment and generally dynamic economic activity; 2. negative birth-to-death rate and population ageing; 3. population concentration; 4. increase in population number and housing, with a significant share of vacation homes; 5. tourist development; 6. generally smaller economic activity, with orientation to primary and secondary sector of economic activity. Cluster analysis resulted in 5 types (clusters) of towns and municipalities in Dalmatia, corresponding to development characteristics. The qualitative part of the research encompassed the application of the Delphi method through two rounds of questionnaires. Based on the responses of 19 scientists and experts three explorative development scenarios for Dalmatia until 2031 were developed: 'Monoculture of tourism', 'Sustainable tourism', and 'Integral development'. Implications for spatial planning of Dalmatia were listed.

The research results show the importance of the application of scenario method principally in strategic spatial planning, and the advantages of combining quantitative and qualitative approaches in scenario construction. It was confirmed that scenario method in spatial planning of Dalmatia, besides trends and prediction of processes, needs to encompass implications or corrective measures, that are important not only to spatial planning, but also to a wider development context.

(251 pages, 43 figures, 38 tables, 270 references; original in Croatian)

Keywords: scenario method, spatial planning, applied geography, factor analysis, cluster analysis, Delphi method, Southern Croatian Littoral/Dalmatia

Supervisor: Dane Pejnović, PhD, Full Professor

Reviewers: Aleksandar Lukić, PhD, Assistant Professor; Lidija Petrić, PhD, Full Professor; Vedran Prelogović, PhD, Assistant Professor

Doctoral thesis accepted: at the Council meeting of the Department of Geography, 9th September 2014.

Doctoral thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, and in the National and University Library, Hrvatske bratske zajednice 4, Zagreb.

ZAHVALA

Svoju zahvalnost dugujem mnogim profesorima, kolegama, prijateljima i obitelji. U prvom redu od srca zahvaljujem svom dragom mentoru, prof. dr. sc. Dani Pejnoviću, na njegovoj potpori, ohrabrenjima i savjetima, ne samo tijekom izrade doktorske disertacije, već tijekom svih šest godina rada na Geografskom odsjeku. Svojim znanjem i iskustvom trajno je utjecao na moj rad u znanstvenom i nastavnom pogledu, a svojim ljudskim kvalitetama zadobio moje beskrajno poštovanje.

Također velika hvala članovima Povjerenstva za ocjenu i obranu rada. Prof. dr. sc. Lidija Petrić mi je svojim savjetima i susretljivošću iznimno pomogla u završnoj fazi istraživanja i izrade disertacije. Doc. dr. sc. Vedranu Prelogoviću hvala na korisnim savjetima i uočavanju detalja koji bi mnogima drugima promakli. Najdublju zahvalnost dugujem doc. dr. sc. Aleksandru Lukiću, koji je bio „joker zovi“ u trenucima udaranja glavom o zid, i čije su znanje i kreativnost iznimno doprinijeli mom profesionalnom razvoju. Nesebično mi je ustupio svoju bazu podataka za 2001. godinu i preuzeo na sebe razne administrativne obaveze.

Velika hvala i svim djelatnicima Geografskog odsjeka, na njihovoj podršci i ohrabrenjima u radu. Zahvalnost dugujem osobito izv. prof. dr. sc. Vuku Tvrtku Opačiću, koji je bio od velike pomoći tijekom istraživanja. Hvala doc. dr. sc. Dubravki Spevec, koja je pomogla savjetima u završnom oblikovanju karata.

Posebna hvala mojim dragim prijateljima iz „kibuca“ – Lani, Marinu, Luki, Slavenu, Ivanu i Mladenu, na kolegijalnosti, druženju, suradnji, slušanju žalopojki i dijeljenju bezbrojnih trenutaka smijeha i veselja. Luka je bio najbolji učitelj GIS-a, što mi je iznimno pomoglo u godinama istraživanja i rada koje su slijedile. Lani, Marinu i Slavenu zahvaljujem i na pomoći tijekom pilot istraživanja.

Hvala prof. dr. sc. Srečku Peganu s Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu na savjetima tijekom istraživanja i vrlo korisnim pogledima iz druge perspektive. Velika hvala dr. sc. Ivani Lučev, koja mi je otvorila svijet računalnih statističkih analiza i pomogla svojim savjetima u provođenju faktorske analize. Dr. sc. Ivana Katuriće, Jure Marić i Nikša Božić pomogli su svojim savjetima i kontaktima.

Posebnu zahvalnost dugujem svim članovima Delfi panela – 19 znanstvenika i stručnjaka. Bez njihovog nesebičnog ulaganja vremena i truda kvalitativni dio istraživanja ne bi mogao biti uspješno proveden i scenariji ne bi ugledali svjetlo dana.

Hvala američkom dijelu obitelji, Juliet i Robinu, na ohrabrenjima u završnoj fazi izrade disertacije; Milanu na prevezenim kilometrima, i tetinom biseru Pavli na veselju i igri.

Konačno, najveću moguću zahvalnost dugujem mami, tati, Ivani i Chrisu na bezgraničnoj potpori i ljubavi, nebrojenim skuhanim ručkovima, toleranciji, prevoženju, pomoći u unošenju podataka, sastavljanju upitnika, lektoriranju i mnogome drugome. Njima posvećujem ovaj rad.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Svrha, predmet, ciljevi i hipoteze istraživanja.....	6
1.2. Metode istraživanja.....	7
1.3. Izvori podataka	9
1.4. Prostorni i vremenski obuhvat istraživanja	9
1.5. Terminološke napomene.....	10
2. TEORIJSKO-METODOLOŠKA POLAZIŠTA.....	12
2.1. Pojam prostornog planiranja.....	12
2.1.1. Teorijski pristupi prostornom planiranju	15
2.1.1.1. Proceduralne teorije planiranja (sistemska i racionalne teorije)	17
2.1.1.2. Kritička teorija i marksizam	19
2.1.1.3. Neoliberalna teorija	20
2.1.1.4. Pragmatizam.....	20
2.1.1.5. Advokatsko (zagovarajuće) planiranje	21
2.1.1.6. Postmodernizam i poststrukturalizam	22
2.1.1.7. Kolaborativno (suradničko) planiranje.....	23
2.1.2. Modeli prostornog planiranja u europskim državama i Europskoj uniji	24
2.1.3. Prostorno planiranje u Hrvatskoj	28
2.2. Razvoj metode scenarija	33
2.2.1. Temelji suvremenog razvoja metode scenarija.....	33
2.2.2. Razvoj metode scenarija od 1970-ih godina.....	36
2.2.3. Područja primjene metode scenarija	39
2.3. Metoda scenarija u prostornom planiranju	43
2.4. Postupci izrade scenarija	46
2.4.1. Metode i tehnike izrade scenarija.....	51
2.5. Tipovi scenarija	53
2.5.1. Eksplorativni, deskriptivni, prognozirajući – normativni, anticipativni, retrognozirajući scenariji.....	56
2.5.2. Kvalitativni – kvantitativni scenariji.....	58
2.5.3. Stručni – participativni scenariji	59
2.5.4. Bazni – upravljački scenariji.....	60
2.5.5. Ostali tipovi scenarija.....	60

3. ISTRAŽIVANJA I ISKUSTVA PRIMJENE SCENARIJA U PROSTORNOM PLANIRANJU – ODABRANI PRIMJERI.....	61
3.1. Scenariji na svjetskoj razini	61
3.2. Scenariji na razini Europske unije	66
3.3. Scenariji u europskim državama.....	72
3.4. Scenariji u drugim svjetskim državama.....	77
3.5. Scenariji u Hrvatskoj	80
3.6. Obilježja, prednosti i ograničenja primjene metode scenarija u prostornom planiranju	82
4. RAZVOJNA OBILJEŽJA JUŽNOGA HRVATSKOGA PRIMORJA/DALMACIJE NAKON 2001. GODINE	87
4.1. Uvod	87
4.1.1. Regionalna struktura Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije	88
4.1.2. Socijalnogeografska preobrazba od sredine 20. stoljeća	89
4.1.2.1. Demografska preobrazba.....	91
4.1.2.2. Socio-ekonomska preobrazba	93
4.1.2.3. Fizionomske promjene	96
4.2. Statistička i kartografska analiza pokazatelja razvoja Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije nakon 2001. godine	99
4.2.1. Broj i sastav stanovnika	99
4.2.2. Demografska dinamika	107
4.2.3. Aktivnost i zaposlenost stanovništva	112
4.2.4. Socio-ekonomska struktura stanovništva.....	121
4.2.5. Obilježja proračuna gradova i općina	126
4.2.6. Obilježja razvijenosti turizma	132
4.2.7. Opremljenost centralnim funkcijama.....	134
4.2.8. Promjene i struktura stambenog fonda i izgrađenost građevinskog zemljišta	140
4.3. Prepoznavanje ključnih faktora koji su utjecali na razvojna obilježja Dalmacije	145
4.4. Tipovi gradova i općina Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije prema razvojnim obilježjima nakon 2001. godine.....	159
5. PRIMJENA METODE DELFI U IZRADI SCENARIJA RAZVOJA PROSTORA JUŽNOGA HRVATSKOGA PRIMORJA/DALMACIJE..	163
5.1. Postupak primjene metode Delfi	164
5.2. Rezultati primjene metode Delfi.....	166
5.2.1. Poimanje <i>razvoja</i>	166

5.2.2. Glavni faktori utjecaja na razvojna obilježja Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije	168
5.2.3. Ostali faktori razvoja značajni u razvoju Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije	171
5.2.4. Oblikovanje scenarija razvoja Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije do 2031. godine.....	173
5.2.5. Prednosti i nedostaci primjene metode Delfi	174
6. SCENARIJI RAZVOJA JUŽNOGA HRVATSKOGA PRIMORJA/DALMACIJE 2014. – 2031.....	176
6.1. Scenarij „Monokultura turizma“	177
6.2. Scenarij „Održivi turizam“	179
6.3. Scenarij „Integralni razvoj“	181
6.4. Implikacije za organizaciju i provođenje prostornog planiranja	182
7. ZAKLJUČAK.....	187
8. LITERATURA I IZVORI PODATAKA	189
POPIS SLIKA I TABLICA	204
PRILOZI	208
SUMMARY	241
ŽIVOTOPIS.....	250

Koji je smisao postojanja plana, ako ne znamo kamo idemo?

- riječi sudionika u prvom krugu primjene metode Delfi

1. UVOD

Jedan od osnovnih aspekata (prostornog) planiranja priprema je za mogući razvoj, pri čemu cilj nije samo predvidjeti trendove razvoja, već utjecati na njih gradeći poželjniju budućnost. To, naravno, podrazumijeva i usmjeravanje razvoja u cilju rješavanja postojećih problema u određenom prostoru.

„Teoretiziranje“ prostornog planiranja ovisno je o kontekstu socio-kulturnih i političkih tradicija i temeljeno na istraživanju teorijskih koncepata, paradigmi i otkrića koji potječu iz prirodnih, tehničkih, društvenih, političkih i humanističkih znanosti (Koll-Schretzenmayr i dr., 2004). U skladu s tim, nema jedne, jednostavne i jedinstvene definicije prostornog planiranja, već se njegovo promišljanje u teoriji i primjena u praksi razlikuje među državama, regijama i užim područjima. Isto tako, odnos prostornog planiranja i drugih oblika planiranja u društvu¹ kompleksan je i promjenjiv. Marinović-Uzelac (2001) prostorno planiranje „najkraće“ definira kao optimalni raspored ljudi, dobara i djelatnosti na teritoriju radi njegove optimalne upotrebe. Prema Magašu (2007) suvremeno prostorno planiranje podrazumijeva integralno, interdisciplinarno promišljanje svih aspekata prostora, razvoj resursa u prostoru, uređenje prostora i upravljanje okolišem. Ono je metoda organiziranog utjecaja na sadržaj, funkcije i izgled prostora.

Odnos između prostornog planiranja te različitih oblika specijaliziranog planiranja (primjerice ekonomskog ili društvenog) Hall (2002) uspoređuje s odnosom geografije i s njom povezanih društvenih znanosti: geografija ima više „lica“, a svako od njih naglašava prostorne odnose u tim povezanim znanostima.² Prema njemu, društvene znanosti koje su povezane s geografijom i čiji prostorni aspekti se poučavaju kao dijelovi društvene geografije, kao što su ekonomija, sociologija, političke znanosti ili psihologija, čine srž (odnosno ono što se stvarno planira) prostornog (urbanog i regionalnog) planiranja.

¹ Friedmann (2011) u obuhvatu prostornog planiranja, uz sveučilišne katedre koje se bave fizičkim planiranjem i dizajnom, razmatra i one koje se bave društvenom politikom, prometom, stanovanjem, javnim zdravljem, regionalnim i razvojem zajednice, upravljanjem kriznim situacijama, rješavanjem konflikata, međunarodnim razvojem, infrastrukturom i okolišem.

² Hall (2002) navodi da je „...prostorno planiranje, ili urbano i regionalno planiranje, u osnovi društvena geografija u tim različitim aspektima“ (str. 4), primijenjena na određenu aktivnost u postizanju specifičnog cilja.

Za promišljanje mogućih budućnosti u prostornom planiranju koristi se metoda scenarija. Pojam „scenarij“ također ima niz značenja, od sadržaja dramske radnje i detaljnog opisa radnje filma s tehničkim indikacijama, do „*pren. razg.* detaljan, ob. tajni plan nekog događaja,, (Hrvatski jezični portal, <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search>). Taj termin koristi se u kontekstu analize trenda, prognoza, predviđanja, analize osjetljivosti, analize varijanti, konkretnih razvojnih projekata, scenarija ekonomskog rasta, scenarija korištenja zemljišta. U literaturi se može pronaći veliki broj različitih i ponekad kontradiktornih definicija, karakteristika, principa i metodoloških gledišta na scenarije.

Primjena metode scenarija u različitim oblicima planiranja proširila se nakon Drugog svjetskog rata, a njezin razvoj bio je vezan uz vojno planiranje, planiranje u javnoj upravi, poslovno planiranje, predviđanje tehnološkog razvoja, studije okoliša i održivi razvoj, urbano i regionalno planiranje te studije budućnosti uopće. Izrada scenarija označava se kao osnovna metodologija (Slaughter, 2002), odnosno *par excellence* alat studija budućnosti (Inayatullah, 2008). Veliki utjecaj na razvoj metode imali su određeni istaknuti pojedinci (H. Kahn, B. de Jouvenel, M. Godet i dr.) i organizacije (npr., RAND Corporation, Institut Hudson, Stanfordski istraživački institut, DATAR, Royal Dutch/Shell). Kao središta razvoja scenarijskih tehnika tijekom 1960-ih istaknule su se SAD i Francuska (Bradfield i dr., 2005).

Mnogi autori promišljali su i definirali metodu scenarija:

- Kahn i Wiener istraživali su moguće posljedice širenja nuklearnog oružja i među prvima definirali scenarij kao: „hipotetički slijed događaja osmišljen sa svrhom usmjeravanja pažnje na uzročne procese i točke donošenja odluke“ (Kahn i Wiener, 1967:6, u: Shearer, 2005:68);
- Schoemaker (1993) scenarije definira kao opise fundamentalno različitih budućnosti koji su koherentno oblikovani;
- Scenariji nisu niti predviđanja vjerojatnih budućnosti, niti analize osjetljivosti u kojima se mijenja jedna po jedna varijabla. Oni su praktičan alat za sustavno razmišljanje o budućnosti kroz timski rad, kako bi se istaknule ključne varijable i međupovezanost, sa strateškim implikacijama (Schoemaker i van der Heijden, 1993);
- Scenarij je opis budućeg stanja i tijeka događaja koji omogućuje napredak od sadašnjeg prema budućem stanju; ne postoji samo jedan put koji vodi prema budućnostima (Godet i Roubelat, 1996; Godet, 2000b);
- Gausemeier i dr. (1998) definiraju scenarij kao općenito razumljiv opis mogućeg stanja u budućnosti temeljen na kompleksnoj mreži utjecajnih čimbenika;
- Prema O'Brien (2004) scenarij je priča o tome kako bi se budućnost mogla odviti;

- Scenarij je opis načina na koji bi se budućnost mogla odviti temeljen na pretpostavkama „ako-onda“, a uglavnom podrazumijeva opis početnog stanja te ključnih faktora i promjena koje vode prema određenom budućem stanju (Alcamo i Henrichs, 2008³, u: Rothman, 2008)
- Prema Međuvladinom panelu o promjeni klime (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*) scenarij je koherentan, interno konzistentan i uvjerljiv opis mogućeg budućeg stanja svijeta (IPCC, <http://www.ipcc-data.org/guidelines/pages/definitions.html>).

U kontekstu *metode scenarija* scenarij stoga nije neformalna anticipacija budućih trendova i događaja (Martelli, 2001) niti bilo koji skup hipoteza (Godet i Roubelat, 1996). Scenarij nije analiza osjetljivosti koja simulira utjecaj varijacija jednog čimbenika (npr. temperatura) na rezultat, već sadrži uvjerljive opise sistemskih faktora koji mogu biti različiti u svakom scenariju (Mahmoud i dr., 2009). Scenarij nije „varijantna budućnost“, odnosno samo završno stanje, već sredstvo postizanja tog stanja (Shearer, 2005). Konačno, scenarij nije strategija, budući da strategija ovisi o stavovima usvojenima s obzirom na moguće budućnosti (Godet i Roubelat, 1996).

Koncept scenarija može se razlikovati ovisno o znanstvenoj disciplini, projektu i autoru. Ipak, svim scenarijima zajedničko je prepoznavanje glavnih faktora razvoja i njihovog utjecaja, te opis mogućih budućnosti kroz razmatranje uzročno-posljedičnih veza. Obično se izrađuju za istraživanje dugoročnih procesa u razdoblju od 10 do 30 godina. Budući da su smjerovi u kojima se dugoročni procesi mogu razviti nesigurni izrađuje se skup scenarija, pri čemu svaki scenarij istražuje jedan mogući smjer razvoja (Dammers, 2010). Scenariji mogu biti izraženi u različitim oblicima – kao narativni tekstovi, slike, tablice, grafikoni, karte itd. (Rothman, 2008).

Uobičajeno je da se pojmovi „planiranje“, „razmišljanje“, „prognoziranje“, „analiza“ i „učenje“ povezuju sa scenarijima (Bradfield i dr., 2005). Izrada scenarija smatra se, primjerice, osnovom za scenarijsko planiranje (Martelli, 2001), koje je mnogo sveobuhvatnije (Bishop i dr., 2007) i podrazumijeva identificiranje prilika i prijetnji koje se pojavljuju kroz scenarije, razvijanje i ispitivanje strategija i mjera upravljanja (Volkery i Ribeiro, 2009).⁴ Analiza scenarija je procedura kojom se scenariji razvijaju, uspoređuju i vrednuju (Alcamo i dr., 2006). Cilj analize scenarija je integrirano vrednovanje posljedica i uspoređivanje

³ Alcamo, J., Henrichs, T., 2008: Towards guidelines for environmental scenario analysis, u: *Environmental Futures: The Practice of Environmental Scenario Analysis* (ur. Alcamo, J.), Elsevier, Amsterdam, 13-35.

⁴ Neumann i Øverland (2004) navode da je pojam „scenarijsko planiranje“ sam po sebi varljiv budući da se ne radi o planiranju scenarija, već planiranju uz pomoć scenarija.

rezultata scenarija, kako bi se utjecalo na svijest dionika i donositelja odluka i pomoglo u procesu donošenja odluka (Özkaynak, 2008).

Scenariji se izrađuju u okviru mnogih oblika planiranja, mogu biti više tematski ili prostorno orijentirani, a u izradi scenarija mogu prevladavati kvantitativni ili kvalitativni pristupi te njihova kombinacija. Budući da ih izrađuju znanstvenici i stručnjaci iz različitih disciplina i organizacija, a u skladu s važnošću participativnog pristupa u proces su vrlo često uključene skupine dionika, dijapazon korištenih metoda i tehnika vrlo je širok. S obzirom na primjenu metode scenarija u različitim područjima te niz vrlo različitih metoda i tehnika koje se pritom koriste i potrebu sistematizacije spoznaja, u posljednjih 10 – 15 godina objavljeno je više preglednih radova o razvoju ove metode, metodama i tehnikama koje se koriste, postupcima izrade scenarija i tipologijama.

Primjerice, Chermack i dr. (2001) na temelju pregleda literature ocrtavaju važna obilježja scenarijskog planiranja, posebno u kontekstu organizacija i poslovnog planiranja te pozivaju na jačanje teorijskih osnova. Alcamo (2001; 2008) i Rothman (2008) razmatraju scenarije u okviru vrednovanja i zaštite okoliša. Bradfield i dr. (2005) analiziraju razvoj scenarija, posebno triju scenarijskih „škola“. Bishop i dr. (2007) izdvajaju osam kategorija scenarijskih tehnika, s varijacijama unutar svake kategorije. Börjeson i dr. (2006) među ostalim pojašnjavaju i prikladnost pojedinih metoda i tehnika (anketiranje, radionice, metoda Delfi, analiza vremenskih nizova, modeliranje i dr.) pojedinim tipovima i fazama razvoja scenarija. Pregled radova objavljenih u znanstvenim časopisima unutar *Web of Science* o scenarijskom planiranju napravili su Varum i Melo (2010), ističući porast broja radova od 1990-ih. Amer i dr. (2012) iznose pregled literature o scenarijskom planiranju i klasifikacije glavnih pristupa scenarijskom planiranju. Također pojašnjavaju četiri osobito važne kvantitativne metode izrade scenarija u poslovnom planiranju, raspravljaju o pitanjima odabira i optimalnog broja scenarija te kriterijima validacije scenarija koji su prisutni u literaturi.

U kontekstu metodologije prostornoga planiranja, prema Fürst i Scholles (2008) metoda scenarija ubraja se u metode prognoziranja/predviđanja^{5,6}. Predviđanje i planiranje tijesno su povezani s istraživanjem budućnosti. Istraživanje budućnosti (futurološko ili prognostičko) je fundamentalno, aplikativno i razvojno istraživanje koje istražuje pojave, događaje i odnose u budućnosti (Zelenika, 2000). Prema Stiensu (1996) pod nazivnikom

⁵ O tome detaljnije u 1.5. *Terminološke napomene*.

⁶ Martelli (2001) navodi da se scenariji koriste u istraživanju budućnosti, što nije posve isto kao prognozirati budućnost.

prognostike u istraživanju prostora (njem. *raumwissenschaftliche Prognostik*) okupljeni su svi oblici sustavnog opisivanja vjerojatnih te istraživanja mogućih ili poželjnih prostornih struktura i procesa.

Važnost prognoziranja i predviđanja u prostornom planiranju bila je zanemarivana. Razlozi za to mogu se tražiti u širem društvenom kontekstu, odnosno rastućoj geopolitičkoj nestabilnosti i gospodarskim promjenama od 1970-ih, što je prouzročilo velike pogreške u dugoročnim predviđanjima i sofisticiranim simulacijskim modelima (Fernández Güell, 2010). Važan čimbenik bila je i nedovoljna povezanost dugoročnih planerskih vizija s razumijevanjem prošlih i sadašnjih trendova u planerskoj praksi ili preveliki naglasak na kratkoročnim ciljevima, ali i nedovoljan broj znanstvenih istraživanja varijantnih budućnosti koja bi poduprijela planersku praksu, s obzirom na veću usmjerenost društvenih znanosti na prošli razvoj te prostorne analize (Myers i Kitsuse, 2000). Svoju primjenu studiji budućnosti osobito su pronašli u strateškom planiranju, integriranom pristupu u odnosu na ograničen sektorski pristup, te naglasku na participativne metode (Fernández Güell, 2010). Postupak razmišljanja o budućnosti razvija u društvu svijest o prirodi zajedničkih problema s kojima se treba suočiti, kao i potencijalnim rješenjima tih problema. Upravo iz toga proizlazi važnost scenarijskog planiranja (Lowe i Ward, 2009). Za razliku od linearnih nastojanja za prognoziranjem budućnosti temeljenih na statističkom modeliranju, scenarijsko planiranje naglašava važnost razmatranja višestrukih potencijalnih budućnosti, omogućujući donositeljima odluka pripremu za rizike (Foa i Howard, 2006) i razjašnjavanje posljedica sadašnjih odluka (Durance i Godet, 2010). Metoda scenarija upućuje na važnost interdisciplinarnog pristupa i usklađenja ciljeva razvoja; ona je važan čimbenik u određivanju polazišta za izradu i provedbu dokumenata prostornog razvoja (Pegan, 2011).

Niz je primjera prostorno orijentiranih scenarija, odnosno onih koji su više ili manje povezani s prostornim razvojem, okolišem, planiranjem korištenja zemljišta u urbanom i ruralnom prostoru te prostornim planiranjem uopće. Posebno je važno naglasiti izradu scenarija i planiranje na različitim prostornim razinama: svjetskoj, kontinentskoj, (nad)nacionalnoj i lokalnoj. Na razini Europske unije ističu se ESPON prostorni scenariji iz 2006., koji istražuju smjerove trendova i ključnih mehanizama povezanih s budućim teritorijalnim razvojem EU (Scenarios on the territorial future of Europe, 2007). Primjer scenarija izrađenih na nacionalnoj razini su scenariji prostornog razvoja Austrije do 2030. kao temelj nacionalnog koncepta prostornog razvoja te koncepta i planova na nižim razinama (Örok, 2012). Na temelju gospodarskih i demografskih scenarija izrađeni su scenariji korištenja zemljišta Nizozemske 2030. (De Nijs i dr., 2004). Veliki broj istraživača bavio se

izradom razvojnih scenarija i/ili scenarija korištenja zemljišta na regionalnoj i lokalnoj razini (primjerice, Walz i dr., 2007 za Davos u Švicarskoj; Petrov i dr., 2011 za Dublin u Irskoj; de Noronha Vaz i dr., 2012 za Algarve u Portugalu). Scenariji trebaju biti podloga razvijanju ideja i testiranju uvjeta, kako bi mogli poslužiti u formuliranju i propitivanju planova i strategija (Rikkonen i Tapio, 2009). U planiranju prostornog razvoja scenariji ukazuju na povezanost različitih aspekata razvoja, upozoravaju na slabosti i mogućnosti razvoja i iznimno su korisni pri oblikovanju optimalnih mjera upravljanja prostorom.

Od sredine 20. stoljeća prostor Južnoga hrvatskoga primorja, Južne Hrvatske ili Dalmacije⁷ funkcionalno i fizionomski je preobražen. Proces litoralizacije, odnosno urbano bazirane industrijalizacije i turističkog razvoja uvjetovali su prostornu diferencijaciju promjena. Koncentracija stanovništva i ekonomske aktivnosti obilježava obalna središta, a depopulacija i društveno-gospodarsko zaostajanje veći dio zaobalnih i otočkih naselja (Nejašmić, 1991; Pejnović, 2004; Defilippis, 2006; Faričić i dr., 2010; Lukić, 2012). U takvim procesima veliku ulogu imala su preseljavanja iz ruralnih u urbana područja, a budući da su migracije selo – grad u Hrvatskoj često bile stihijske i nekontrolirane, došlo je do značajnih demografskih, društvenih, gospodarskih i socijalnih problema, kako u ishodišnim područjima migracija, tako i u njihovim odredištima (Živić i Pokos, 2005). S obzirom na trendove prostornog razvoja i prostorne diferencijacije, stvara se potreba istraživanja i planiranja mogućih daljnjih promjena u razvoju prostora. Analiza razvojnih trendova i promjena bit će provedena primarno za međupopisno razdoblje od 2001. do 2011., a za vremenski okvir scenarija razvoja odabrano je razdoblje s ciljnom 2031. godinom.

1.1. Svrha, predmet, ciljevi i hipoteze istraživanja

Svrha ovog rada je dvojak: doprinijeti unaprjeđenju postupka izrade scenarija u prostornom planiranju, ali i spoznaja o recentnim razvojnim procesima i obilježjima Dalmacije, na regionalnoj i lokalnoj razini. Očekuje se da će istraživanje doprinijeti definiranju ključnih čimbenika recentne preobrazbe prostora i njihovih prostorno diferenciranih učinaka. Očekuje se i da će izrada scenarija doprinijeti formuliranju geografski (na prostornoj stvarnosti) utemeljenih preporuka u prostornom planiranju Dalmacije.

⁷ Pojam *Južno hrvatsko primorje* preuzet je iz regionalnogeografske nomenklature, odnosno kompleksne regionalizacije Hrvatske primijenjene u Geografiji SR Hrvatske, Knjizi VI. Pojam *Južna Hrvatska* koristi se posebno u kontekstu regionalnog razvoja (npr. Pejnović, 2005). Pojam *Dalmacija* historijskogeografski je utemeljen, uvriježen i prihvaćen za ovu regiju, nadasve u svijesti stanovnika te će se, zbog praktičnih razloga, u nastavku rada prevladavajuće koristiti.

Predmet istraživanja je metoda scenarija s aspekta prostornog planiranja, premda će biti pojašnjeni razni utjecaji u razvoju metode te različita područja primjene i specifična obilježja scenarija. Glavni cilj je izrada scenarija kombinacijom kvantitativnih i kvalitativnih pristupa na primjeru scenarija razvoja Dalmacije. Ostali ciljevi istraživanja, komplementarni glavnom cilju su:

- razmotriti pojam prostornog planiranja, teorijske pristupe i modele prostornog planiranja;
- razmotriti razvoj i područja primjene metode scenarija, s naglaskom na aspekte važne za prostorno planiranje;
- usporediti specifične postupke izrade scenarija te tipove scenarija;
- analizirati primjere primjene metode scenarija u istraživanju i planiranju prostora na (nad)kontinentalnoj, (nad)nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini;
- odabrati statističke pokazatelje i prepoznati ključne faktore koji su utjecali na razvojna obilježja Dalmacije i njezinih užih prostornih cjelina u recentnom razdoblju;
- razviti postupak primjene i primijeniti metodu Delfi u izradi scenarija razvoja;
- analizirati scenarije razvoja Dalmacije i razmotriti implikacije za prostorno planiranje.

Prethodno izloženim ciljevima prilagođena je i struktura rada.

Na početku istraživanja postavljene su sljedeće hipoteze, koje će biti dokazane ili opovrgnute kroz istraživački postupak:

1. Zbog relevantnosti i poredbenih prednosti, metoda scenarija posebno se afirmirala u prostornom planiranju kao instrument strateškog planiranja;
2. Kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih pristupa u izradi scenarija pridonosi njenom unaprjeđenju;
3. Razvojne promjene u prostoru Dalmacije omogućuju tipološko razlikovanje prostora;
4. Metoda scenarija u prostornom planiranju Dalmacije, pored trendova i predviđanja procesa, treba uključiti i odgovarajuće korektivne mjere usklađenijeg prostornog razvoja.

1.2. Metode istraživanja

Istraživanje je bilo podijeljeno u tri osnovne faze. U prvom dijelu istraživanja proveden je opsežan pregled literature vezane uz ključne teorijske i metodološke teme: pojam, pristupe i modele prostornog planiranja; razvoj metode scenarija, područja primjene, postupke izrade, metode i tehnike izrade te tipove scenarija. Veliki dio interesa bio je usmjeren na same primjere korištenja scenarija u istraživanju i planiranju na različitim prostornim razinama: od

svjetske do lokalne razine. Stoga su analizirani dostupni radovi i studije s obzirom na prostorni i vremenski okvir, svrhu i postupak izrade scenarija te izrađene scenarije.

Nakon prvog dijela istraživanja razrađen je vlastiti pristup izradi scenarija, temeljen na integraciji kvantitativnih i kvalitativnih metoda, koji je potom primijenjen na studiji slučaja – izradi scenarija razvoja Dalmacije. U drugoj fazi istraživanja uvodno su, na temelju pregleda literature, sagledani procesi socijalno-geografske preobrazbe prostora Dalmacije od druge polovice 20. stoljeća te se potom prešlo na statističku i kartografsku analizu pokazatelja razvoja nakon 2001. godine. Prvotno je prikupljen opsežan skup, više od 150 statističkih pokazatelja, koji su potom selektirani na temelju sličnih istraživanja, vlastitog poznavanja prostora i analize korelacije. Konačan skup za multivarijatnu analizu sadržavao je 51 varijablu, podijeljenu u osam skupina. Skupine varijabli tablično i kartografski su analizirane.

Multivarijatna analiza je skup statističko-matematičkih postupaka pogodnih za analizu podataka o međusobnoj povezanosti među pojavama koje se promatraju. Osobito je korisna u istraživanjima s većim brojem varijabli za koje se pretpostavlja da su u međusobnim relacijama. Prvotno je nastala u psihologiji, a potom se proširila na gotovo sva područja društvenih i humanističkih znanosti (Halmi, 2003). Faktorska i klaster analiza sada se ubrajaju među uobičajene postupke u redukciji podataka. Na početku su veliki skupovi podataka organizirani u tablicama, u kojima redovi predstavljaju jedinice opažanja (primjerice, neki grad ili općinu), a stupci varijable (primjerice, određena demografska varijabla za svaku prostornu jedinicu). Faktorska analiza sažima stupce skupa podataka kako bi se dobio manji broj novih faktora ili indikatora koji su linearne kombinacije originalnih varijabla. S druge strane, klaster analiza podatke sažima prema redovima pronalazeći redove podataka koji su međusobno slični pri čemu se dobivaju određene kategorije ili klasteri. Pritom je glavni cilj minimizirati varijacije unutar grupe, a maksimizirati varijacije među grupama (Rogerson, 2010). Faktorska i klaster analiza provedene su pomoću računalnog programa *SPSS Statistics*. Rezultati faktorske i klaster analize su (kao i rezultati analize 51 pokazatelja u osam osnovnih skupina) vizualizirani korištenjem geografskih informacijskih sustava (*ArcView 9.3.1.*).

Završna faza istraživanja temeljila se na rezultatima multivarijatne analize, koji su korišteni u dvama krugovima primjene metode Delfi. Okupljen je panel znanstvenika i stručnjaka koji se bave istraživanjem i planiranjem prostora Dalmacije te su, kroz dva kruga upitnika, promišljali glavne faktore utjecaja na razvojna obilježja Dalmacije. Odgovori sudionika kvalitativno su analizirani i interpretirani u svrhu izrade triju scenarija razvoja Dalmacije do 2031. godine. Ocijenjena je konzistentnost scenarija te razmotrene implikacije za prostorno planiranje.

Detaljna pojašnjenja pojedinih metoda korištenih u radu su zbog bolje preglednosti sadržana u poglavljima u kojima su izneseni rezultati pojedinih faza istraživanja.

1.3. Izvori podataka

Podaci korišteni u multivarijantnoj analizi prikupljeni su iz:

- Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001. i 2011. godine; tablograma rođenih i umrlih osoba 2001. – 2011.; evidencije dolazaka i noćenja turista u Republici Hrvatskoj po vrstama i kategorijama ugostiteljskih objekata 2010. – 2012.; evidencije kapaciteta za smještaj turista po vrstama i kategorijama ugostiteljskih objekata 2012. te publikacije *Zaposlenost i plaće u 2012.* (Statistička izvješća 1502/2013.) Državnog zavoda za statistiku;
- Popisa poljoprivrednih gospodarstava 18.11.2013. Ministarstva poljoprivrede;
- izvješća o stanju u prostoru, evidencije Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja te Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije;
- tabličnog pregleda ostvarenja proračuna županija, gradova i općina 2010. – 2012. Ministarstva financija.

Uz prethodno navedene izvore, kod analize centralnih funkcija korišteni su podaci više državnih institucija, Hrvatskog autokluba, poslovnih banaka i dr. (detaljno su navedeni u popisu izvora).

U kvalitativnoj analizi i oblikovanju scenarija razvoja korišteno je 28 upitnika, prikupljenih kroz dva kruga primjene metode Delfi.

Kartografska podloga svih karata za granice gradova, općina i naselja preuzeta je iz grafičke baze Registra prostornih jedinica Državne geodetske uprave, izrađene za potrebe Popisa stanovništva 2011. godine.

1.4. Prostorni i vremenski obuhvat istraživanja

Južno hrvatsko primorje, Južna Hrvatska ili Dalmacija u ovom istraživanju obuhvaća sve gradove i općine Dubrovačko-neretvanske, Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije, zatim sve gradove i općine Zadarske županije izuzev Općine Gračac, te Grad Novalju iz Ličko-senjske županije. Otok Pag se tako, u skladu s drugim recentnim istraživanjima (Faričić, 2012; Nejašmić, 2013; Lajić i Mišetić, 2013), a unatoč administrativnoj podijeljenosti između dviju županija, promatra cjelovito.

Vremenski okvir za statističku i prostornu analizu činilo je razdoblje od 2001. do 2014. godine. Ona je provedena na nekoliko prostornih razina: Dalmacije; Zadarske, Šibenske, Splitske i Dubrovačke regije; 131 jedinica lokalne samouprave (gradova i općina); te naselja, kada su bili dostupni podaci. U grafičkoj bazi Registra prostornih jedinica površinom je evidentirano 997 naselja u Dalmaciji.⁸ U multivarijantnoj – faktorskoj i klaster analizi korišteni su statistički pokazatelji na razini gradova i općina te su na taj način prikazani i analizirani rezultati.

Vremenski okvir za izradu scenarija razvoja čini razdoblje od 2014. do 2031. godine.

1.5. Terminološke napomene

Uz one o različitosti modela prostornog planiranja, rasprave i nedoumice proizlaze i iz prevođenja pojmova vezanih uz prostorno planiranje među europskim jezicima. Primjerice, pojam *town planning* u britanskom engleskom jeziku doslovno se može prevesti s francuskom riječju *urbanisme* ili njemačkom *Städtebau*. Međutim, one imaju uže značenje koje se odnosi na urbano planiranje ili urbani dizajn, dok je *town planning* zapravo općeniti pojam kojem u američkom engleskom jeziku odgovara pojam *city planning*, u „euroengleskom“⁹ *spatial planning*, u francuskom *aménagement du territoire*, a u njemačkom jeziku *Raumplanung* (Williams, 1996).

Osim problema prevođenja pojmova i njihove konceptualne osnove među jezicima, dodatnu konfuziju unose i brojne varijante planiranja koje se pojavljuju u različitim područjima, poput okolišnog planiranja (*environmental planning*) i pejzažnog planiranja (*landscape planning*), koji mogu biti sinonimi za sustav prostornog planiranja, ali se mogu odnositi i na druge stručne domene i aktivnosti (Dühr i dr., 2010).

Waterhout (2008) navodi i probleme jasne distinkcije pojmova koji okružuju dokumente i programe Europske unije vezane uz prostorno planiranje, poput Perspektive europskog prostornog razvoja (ESDP) i Teritorijalne agende. Ti se dokumenti, naime, u različitim fazama, referiraju na *prostorni razvoj*, *urbani razvoj*, *prostorno planiranje*, *teritorijalni razvoj* i *teritorijalnu koheziju*.

U ovom radu prostorno planiranje promatra se (i preispituje) kao disciplina koja ima za cilj integrirati različite aspekte razvoja u prostoru na različitim prostornim razinama – od

⁸ Broj naselja manji je od onoga sadržanoga u Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj (NN 86/06, 125/06, 16/07, 46/10, 145/10, 37/13, 44/13, 45/13), budući da Zakon sadrži i „mrtva“ naselja.

⁹ Pojam „euroengleski jezik“ odnosi se na ideje i koncepte koji u originalu nisu britanski ili američki već se prenose iz drugih europskih kulturnih okruženja i jezika (Williams, 1996).

(nad)nacionalne prema lokalnoj razini, primarno radi održivog razvoja i korištenja prostornih resursa. U skladu s tim, raspravljaju se pristupi prostornom planiranju, kao i primjena metode scenarija.

Povezanost scenarija sa studijima budućnosti¹⁰, odnosno različitim pristupima orijentiranim budućnosti, uvjetovala je susretanje s raznolikom terminologijom u stranoj literaturi. Među samim futuristima prisutna su neslaganja oko pojašnjavanja pojedinih pojmova, poput *prediction*, *projection*, *foresight*¹¹, *forecasting*, *anticipation* i dr. u engleskom jeziku, kojima se u njemačkom jeziku pridružuje pojam *prognose*, u francuskom *prospective*, španjolskom *prospectiva* i dr.

U standardiziranju prevođenja terminologije korišten je pristup Dumičić i Knežević (2007), koje navode da se postupci prosuđivanja o budućnosti u literaturi opisuju terminima *prognoziranje (forecasting)* i *predviđanje (prediction, foresighting)*, pri čemu se statističari-prognostičari koriste terminom *prognoza* naslanjajući se na kvantitativne pokazatelje postojećih događanja i pojava. S druge strane, terminom *predviđanja* obuhvaćene su različite kvalitativne metode prognoziranja i predviđanja zasnovane na prosuđivanju. Prema Zeleniki (2000) predviđanje i prognoziranje mogu se smatrati i sinonimima; prognozirati zapravo znači predviđati, pretkazivati, nagovješćivati ili davati prognozu. Stoga se, primjerice, za skup ovih metoda koristila sintagma „metode prognoziranja i predviđanja“.

Budući da se u literaturi, posebno onoj koja je objavljena na engleskom jeziku, pojmovi *metoda* i *tehnika* različito koriste, valja napomenuti kako je u ovom radu metoda smatrana općim pristupom u provođenju određenih istraživanja, a tehnika posebnim načinima na koje se primjenjuju metode (npr. Voros, 2008).

¹⁰ Studiji budućnosti (engl. *utures studies*) razvili su se tijekom druge polovice 20. stoljeća, uz napredovanje njihove metodološke osnove (Krawczyk i Slaughter, 2010).

¹¹ Postoji niz terminoloških rasprava vezanih uz ove pojmove. Primjerice, Miles (2010) navodi da se termin *foresight* dugo koristi u opisivanju spremnosti za bavljenje dugoročnim pitanjima, posebno sa strane državne uprave. U 1990-ima proširio se termin *technology foresight* u kontekstu znanstvenih, tehnoloških i inovacijskih sustava u europskim i drugim državama. Martin (1995; 2010) također raspravlja pojmove *foresight*, *technology foresight* i *technology forecasting*. Eriksson i Weber (2008) navode da *foresight*, koji je postao izražen posebno u sferi javnog upravljanja (*public policy*) uzima u obzir interaktivni karakter inovacija i naglašava potrebu za participacijom kao načinom unaprjeđenja efekta koordinacije i mobilizacije. Prema Fernández Güellu (2010) *foresight* je inicijalno služio istraživanju budućnosti u znanosti i tehnologiji, no u posljednje vrijeme koristi se i za pitanja direktno ili indirektno povezana s prostorom, poput klimatskih promjena, urbanog razvoja i prometa.

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKA POLAZIŠTA

Pri sagledavanju pojma prostornog planiranja javlja se nekoliko temeljnih pitanja koje je potrebno razmotriti. Što je planiranje uopće? Na koji način društvo planira? Gdje se prostorno planiranje nalazi u odnosu na druge segmente planiranja društava, i koji su njegovi aspekti? Na ta pitanja nema jednostavnih odgovora, a oni se, među ostalim, razlikuju i s obzirom na prostornu i vremensku dimenziju.

Uzimajući u obzir te različitosti, u nastavku će se nastojati navesti osnovne odrednice (prostornog) planiranja. Planiranje općenito može se definirati kao razrada slijeda aktivnosti koje će voditi postizanju jednoga ili više postavljenih ciljeva; pritom će njegove glavne tehnike biti pisani dokumenti dopunjeni statističkim projekcijama, matematičkim prikazima, kvantificiranim procjenama i dijagramima koji ilustriraju veze među različitim dijelovima plana (Hall, 2002). Prema Vresku (1990.) usporedno s društveno-ekonomskim razvojem razvijalo se planiranje u širem smislu, koje obuhvaća ekonomsko, socijalno i prostorno planiranje. Ipak, položaj prostornog planiranja u odnosu na druge segmente planiranja društva nije jednoznačan. Healey i Hillier (2008) naglašavaju promjenjivost poimanja „aktivnosti planiranja“: je li to planiranje društvenog razvoja, razvijanje određenog programa javne uprave, ili planiranje naselja (*places*)¹², gradova i regija? Ono što mnoštvo pitanja u teoriji planiranja povezuje, smatraju, jest briga za upravljanjem prostorom (u izvorniku „governance of place“), odnosno pokušaj upravljanja društvenim razvojem u prostoru u cilju „poboljšanja“ uvjeta života (Healey i Hillier, 2008). Drugim riječima, ako društvo svjesno utječe na djelatnosti i procese u prostoru, to se naziva planiranjem (Marinović-Uzelac, 2001).

2.1. Pojam prostornog planiranja

Tradicija planiranja u prostoru, primarno na lokalnoj razini, seže do ranih civilizacija. Planske akcije uređenja neposredne nastanjene okolice javljaju se već u starom vijeku, o čemu svjedoči pravilan raspored ulica i važnijih objekata u drevnim naseljima (Vresk, 1990). Suvremena ideja i teorija planiranja primarno je „zapadnjačka“ prema svojim temeljima i formulacijama, a raširena je diljem svijeta od 19. stoljeća u prvom redu putem kolonijalnih aktivnosti imperijalističkih država. Ideje o fizičkom planiranju gradova i regija bile su snažno promovirane kad je industrijalizacija 19. stoljeća diljem svijeta potaknula intenzivne procese

¹² Oko prevođenja pojma *place* na hrvatski jezik ne postoji suglasje. *Place* u engleskom jeziku označava prostor kojemu pojedinac ili društvo pridaje određeno značenje, a može se odnositi na različite prostorne razine. Direktni prijevod pojmom *mjesto* ne prenosi svu ukupnost pojma, budući da se uvriježeno shvaćanje pojma *mjesto* u hrvatskom jeziku odnosi na naselje na lokalnoj razini.

urbanizacije i s njima povezane probleme (Healey i Hillier, 2008).¹³ Do sredine 20. stoljeća nekoliko smjerova rasprave vezane uz teoriju planiranja počelo se okupljati oko određenih žarišta, poput sveučilišnih odjela, te kroz konferencije, zbornike i akademske časopise. U 1940-ima ključna točka bilo je Sveučilište u Chicagu (*Čikaška škola*), a planiranje shvaćeno kao ključni mehanizam za artikuliranje pravaca budućeg razvoja nacija, regija i gradova. Drugi pravci rasprave uključivali su, primjerice, ideju planiranja kao mehanizma alociranja resursa između i unutar sfera aktivnosti države, u odnosu prema razvojnim ciljevima (zasnivajući se prvenstveno na europskoj socijalističkoj politici i analizama te kritici kapitalističkog društva) te pravac usmjeren na praksu „gradnje gradova“, odnosno fizičkog urbanog razvoja s čvorištem u mrežama arhitekata, inženjera i drugih stručnjaka, i idejama čistih, zdravih i estetski zadovoljavajućih gradova (Healey i Hillier, 2008). Potaknuta potrebom obnove nakon Drugog svjetskog rata modernizacija je postala snažan koncept sredinom 20. stoljeća, posebno pod utjecajem *Congrès Internationaux d' Architecture Moderne* (CIAM), osnovanoga 1928., i međunarodne rasprave o urbanom dizajnu i planiranju. Moderno urbano planiranje obećavalo je racionalni i funkcionalni red u urbanom prostoru i dobrobit tehnološkog napretka (Schmid i dr., 2004).

Za razliku od lokalne razine, planiranje na regionalnoj i nacionalnoj razini¹⁴ mlada je društvena djelatnost, čija se institucionalizacija na zakonodavnim osnovama javlja tek između dva svjetska rata, odnosno u većini zemalja nakon II. svjetskog rata (Vresk, 1990). Planiranje se počelo smatrati funkcijom državne uprave, a odjeli za planiranje integrirani su u administrativnu strukturu (Schmid i dr., 2004).

Mnogi autori promišljali su ulogu planiranja i odlučivanja općenito, a u skladu s time i planiranje prostora od druge polovice 20. stoljeća. S obzirom na rasprave u i o planiranju razvoj planerske misli i prakse može se razmatrati kroz tri osnovna principa – racionalnosti (engl. *rationalities*, u smislu načina rasuđivanja) na kojima se temelji. To su instrumentalna, komunikativna i supstancijalna racionalnost (engl. *instrumental, communicative, substantive rationality*) (tab. 1.) (Schmidt-Kallert, 2010/11¹⁵).

¹³ Inicijalno su autori koju su zagovarali planiranje ili bili u njega uključeni imali različite oblike inspiracije – od utopija do analiza specifičnih uvjeta u prostoru, od ideologije do prakse urbanog razvoja i upravljanja (Healey i Hillier, 2008).

¹⁴ Planiranje se odvija na tri osnovne razine: nacionalnoj (koja obuhvaća državni teritorij), regionalnoj (koja se odnosi na dijelove nacionalnog teritorija) te lokalnoj (koja obuhvaća naselja). Lokalno ili mjesno planiranje može se podijeliti na urbano i ruralno planiranje (Vresk, 1990). Marinović-Uzelac (2001) smatra da se prostorno planiranje odnosi na prostorno uređenje ukupnog teritorija, pri čemu se ne ulazi u unutrašnju strukturu naselja i gradova. Urbanističko planiranje se pak bavi unutarnjim prostornim uređenjem naselja i gradova.

¹⁵ Izvor su predavanja i materijali za kolegij *Planning and decision-making theories* prof. dr. sc. Einharda Schmidta-Kallerta u sklopu studijskog programa SPRING na *Fakultät Raumplanung, Technische Universität Dortmund* (autorica sudjelovala u ak. godini 2010./2011.).

Znanstveni ili instrumentalni racionalizam, proizašao iz prosvjetiteljstva, definiran je u smislu kapaciteta da se osmisle, odaberu i primijene pravilna sredstva (engl. *means*) za postizanje postavljenih ciljeva (engl. *ends*) (Allmendinger, 2009), na tehnički razrađen i apolitičan način. Takvu ideju planiranja raspravljaju Banfield (1959), Lindblom (1959) i Etzioni (1967). Njihovo viđenje osnovnog cilja planiranja kreće se od iscrpne analize postojećih uvjeta i posljedica različitih mogućih načina djelovanja te racionalnog odabira najprihvatljivijeg načina postizanja dugoročnih ciljeva, do planiranja koje (u skladu s čestim pristupom u praksi) treba biti usmjereno prema odabiru kratkoročnih rješenja oslanjanjem na prošla iskustva (inkrementalizam).

Tab. 1. Usporedba racionalnosti planiranja prema različitim autorima

Racionalnost	Cilj planiranja
Instrumentalna	<p>Banfield, 1959: nakon iscrpne analize postojećih uvjeta uzeti u obzir sve pozitivne i negativne posljedice više mogućih načina djelovanja te racionalno odabrati onaj način koji je najprihvatljiviji u svjetlu postavljenih ciljeva;</p> <p>Lindblom, 1959: oslanjanjem na prošle trendove i postupke, a kroz ograničene, sukcesivne usporedbe, identificirati bolje strategije djelovanja (ne planira se s obzirom na dugoročni cilj već se uspoređuju kratkoročne varijante i odabire ona koja zadovoljava trenutne potrebe);</p> <p>Etzioni, 1967: primijeniti istovremeno višestruke pristupe; postaviti opće ciljeve, ali uz mogućnost modifikacije načina djelovanja;</p>
Komunikativna	<p>Beckman, 1964: pomiriti stručno znanje i vještine s političkim težnjama kako bi se postigli postavljeni ciljevi;</p> <p>Davidoff, 1965: u proces planiranja uključiti ne samo vlasti već različite dijelove javnosti (organizacije, pojedince i marginalizirane skupine) i obuhvatiti njihove interese i prijedloge;</p> <p>Friedmann, 1973: premostiti nesklad između planera i klijenta putem produktivne komunikacije i obostranog učenja kroz dijalog; povezati osobno i procesuirano znanje, odnosno teorijsko znanje s realnim situacijama;</p> <p>Susskind i Ozawa, 1984: posredovati u rješavanju konflikata i gradnji konsenzusa te pratiti proces implementacije plana i rješenja;</p> <p>Forester, 1989: pragmatičnom komunikacijom (pravila: razumljivost, iskrenost, legitimnost zahtjeva i točnost) postići učinkovito planiranje;</p> <p>Dotson, Godschalk i Kaufman, 1989: razriješiti sukobe i unaprijediti razumijevanje među različitim interesnim skupinama;</p>
Supstancijalna	<p>Duckworth, McNulty i Simmons, 1986: koristeći različite strategije i alate te na kreativan i poduzetnički način upravljati gradom;</p> <p>Friedmann, 1987: povezati teoriju i praksu planiranja u cilju poticanja društvene transformacije (redistribucije resursa i političke moći);</p> <p>Fainstein, 1995: predložiti poželjne promjene na temelju prepoznavanja pravih interesa većine ljudi.</p>

Izvor: radovi autora navedenih u desnom stupcu (odabir autora i radova prema Schmidt-Kallert, 2010/2011).

Komunikativna racionalnost podrazumijeva da u planiranju nema zajedničkog objektivnog cilja samoga po sebi, već puno različitih aktera, a osnovno je pitanje kako ih

pomiriti i usuglasiti. Tako Beckman (1964) cilj planiranja vidi u povezivanju stručnog znanja i vještina s političkim težnjama; Davidoff (1965) u uključivanju interesa i prijedloga različitih organizacija, pojedinaca i marginaliziranih skupina, odnosno zagovarajućem (advokatskom) planiranju; Friedmann (1973) u transaktivnom povezivanju teorijskog znanja s realnim situacijama; Susskind i Ozawa (1984) te Dotson i dr. (1989) u rješavanju konflikata; Forester (1989) u pragmatičnoj komunikaciji. Težište je pritom na odnosu među akterima, odnosno poticanju dijaloga u potrazi za rješenjima.

Supstancijalna racionalnost odnosi se na same ciljeve, vrijednosti i ideale, odnosno orijentaciju na sadržaj planiranja više nego na sam postupak planiranja. Dok čista instrumentalna racionalnost potiče analizu i ekstrapolaciju trenda kako bi došla do koncepcije društvenih i gospodarskih budućnosti, kod supstancijalne racionalnosti u procesu planiranja definiraju se vrijednosti i slike onoga što se želi postići u ovisnosti o društvenom kontekstu (Albrechts, 2004). Primjer je pristup planiranju u poduzetničkom gradu Duckwortha i dr. (1986); Friedmannovo (1987) radikalno planiranje koje treba težiti povezivanju teorije i prakse planiranja u cilju transformacije društva; te rad S. Fainstein (1995), koja smatra da komunikacija i participacija u planiranju same po sebi nisu dovoljne. Naime, prema Fainstein, važniji cilj planiranja postao je pravedan proces nego pravedan ishod, s pretpostavkom da će prvo neizbježno voditi drugome. Međutim, iako je komunikacijski pristup dobro polazište i implicira da planeri mogu mobilizirati resurse i utjecati na transformaciju ako su dovoljno učinkoviti u komunikaciji i dovoljno dobri posrednici, on ne povezuje dovoljno planiranje s okruženjem u kojem se odvija te raspodjelom resursa i moći.

S aktivnosti državne uprave izvedene kroz formalno konstituirane administrativne strukture i zakonom propisane planove i standarde, koncepcija planiranja pomaknula se prema prepoznavanju prakse koju aktivno konstituiraju skupine ljudi u međusobnoj interakciji (Healey i Hillier, 2008). U tom smislu i Šimunović (2005) planiranje raspravlja kao „pravo na budućnost“, iskonsko ljudsko pravo na vlastitu i zajedničku budućnost o kojoj ljudi trebaju odlučivati od njezine zamisli do njezina ostvarenja.

2.1.1. Teorijski pristupi prostornom planiranju

Rasprave o prirodi, svrsi i praksi planiranja kao srži teorije planiranja obasute su konceptima društava, gradova, regija i mjesta, te mogućih načina upravljanja u cilju

oblikovanja budućnosti (Healey i Hillier, 2008).¹⁶ Friedmann (1998; 2011) navodi problem definiranja planiranja kao objekta teoretiziranja (primjerice, tko su sve prostorni planeri i urbanisti – profesionalci s diplomom planiranja, arhitekti specijalizirani u urbanom dizajnu, stručnjaci za stanovanje, javni službenici u lokalnim planerskim uredima; jesu li to i prometni, okolišni, društveni planeri...? Što sve obuhvaća proces planiranja?). Nadalje, planiranje je nemoguće razmatrati bez institucionalnog i političkog konteksta (Friedmann, 1998; 2011; Healey i Hillier, 2008). I konačno, planiranje je „porozno“, odnosno otvoreno utjecajima i pristupima rješavanju problema iz drugih područja – ekonomije, političkih znanosti, geografije, sociologije, antropologije, filozofije i humanističkih znanosti, arhitekture, građevinarstva, operacijskih istraživanja i znanosti o sustavima (Healey i Hillier, 2008). Među glavne zadatke teoretičara planiranja Friedmann (2008) ubraja upravo „putovanje“ preko granica polja planiranja u druge akademske discipline u potrazi za konceptima i empirijskim generalizacijama koje bi mogle biti plodonosno primijenjene u planiranju. Teorija planiranja u mnogim elementima je multidisciplinarna (Healey i Hillier, 2008). Povezano s tim, Koll-Schretzenmayr i dr. (2004) zaključuju da nije riječ o teoriji već teorijama planiranja koje pomažu ocrtati svijet prostornog planiranja.

Umjesto vlastitog skupa teorija, planiranje se tako oslanja na niz teorija i praksu različitih disciplina. Upravo zbog toga tipologije su važne u razumijevanju utjecaja, ideja i teorija (Allmendinger, 2009). A. Faludi je uveo razlikovanje *teorija u planiranju* (teorije koje planeri koriste u svojim analizama) i *teorija planiranja* (odnose se na pitanja koja se tiču same aktivnosti planiranja, zašto postoji i što čini) (Friedmann, 2011). Takva Faludijeva tipologija temeljena na razlici supstancijalne i proceduralne teorije bila je dominantna do ranih 1980-ih godina. Teorijom su dominirali sistemski i racionalni pristupi, koji su davali prednost procesu nad sadržajem (Allmendinger, 2009).¹⁷ Supstancijalna dimenzija usmjeravala se na organizaciju društava, razvoj gradova, regija i mjesta, dok se procesna dimenzija (od čega se planiranje sastoji kao proces) orijentirala na upravljanje, poticanje „inteligentnih“ zajednica i druge teme (Healey i Hillier, 2008).

Allmendinger (2009) smatra da je naglašavanje razlike između teorija planiranja i teorija u planiranju odvratio pažnju od toga da je sva teorija u većem ili manjem stupnju normativna, tj. obojena vrijednostima i ukorijenjena u društvenom i povijesnom okruženju.

¹⁶ Friedmann (1998) ističe i poteškoću bavljenja teorijom unutar profesije koja se diči utemeljenošću u praksi, kao što je planiranje.

¹⁷ Cooke (1983) primjećuje da je način na koji se ideje prezentiraju, poželjno na racionalni i tehnički sofisticiran način, tadašnjim teoretičarima planiranja postao mnogo važniji od sadržaja samih planova. On stoga nastoji reintegrirati teorije planiranja i teorije razvoja pokazujući da je i na razini teorije i na razini prakse sustav planiranja isprepleten s određenim pritiscima u kapitalističkim društvima, koji utječu na oblik i smjer razvoja.

Teorije nisu „objektivne“ niti nezavisne od društva već su dio društva koje varira kroz vrijeme i prostor što dovodi do različitih formulacija, interpretacija i upotreba teorija. Za razliku od pozitivizma¹⁸ u planiranju, koji se najviše očitovao u sistemskom i racionalnim pristupima, Allmendinger tako zauzima postpozitivističku perspektivu. Umjesto pribjegavanja „objektivnoj“ stvarnosti, u postpozitivističkom planiranju naglasak je na jeziku i stvaranju značenja kroz jezik. Postpozitivizam vidi planere kao pogrešive savjetnike koji, kao i svi drugi, djeluju u kompleksnom svijetu gdje nema jednog odgovora na probleme već samo različite opcije.

Postpozitivistička perspektiva prema Allmendingeru daje osnovu za kritiku i drugih postojećih tipologija planiranja (poput one O. Yiftachela iz 1989. koja se temelji na linearnom i progresivnom gledanju na razvoj u teoriji planiranja), ali i za alternativnu tipologiju, koja će biti prikazana u nastavku. Njegova tipologija usmjerava se na „autohtone“ teorije planiranja, odnosno škole teorija planiranja. One se oslanjaju na druge teorije: „vanjske“, teoriju uokviravanja, socijalnu teoriju te filozofiju društvenih znanosti¹⁹, no u njihovom oblikovanju važnu ulogu igraju prostor, vrijeme, institucionalni i upravni kontekst te drugi važni utjecaji. Podijeljene su na uglavnom pozitivistička i postpozitivistička stajališta koja su bila utjecajna u planiranju u proteklih 45 godina.

2.1.1.1. Proceduralne teorije planiranja (sistemska i racionalne teorije)

Kategorijom proceduralnih teorija planiranja obuhvaćene su sistemska i racionalne teorije planiranja. Ovi pristupi imali su iznimno jak utjecaj na teoriju i praksu planiranja od 1970-ih godina. Prema A. Faludiju²⁰ oba pristupa naglašavaju važnost razvijanja i vrednovanja varijanti prije donošenja odluka u planiranju, pri čemu racionalno planiranje razdvaja formalnu (sredstva) od supstancijalne (ciljevi) racionalnosti, što kod sistemskog planiranja nije slučaj (Allmendinger, 2009).²¹

¹⁸ Pozitivisti temelje znanje na empirijskim ili matematičkim opažanjima i nastoje pronaći „istinu“ odnosno veze među objektima (Allmendinger, 2009).

¹⁹ „Vanjske“ (*exogenous theory*) su teorije relevantne za prostor i upravljanje (npr. teorije demokracije, kognitivne psihologije, teorije režima i regulacije). Teorija uokviravanja (*framing theory*), nastoji „uokviriti“ naše razumijevanje planiranja (npr. razumijevanje iz modernističke ili postmodernističke perspektive, razmatranje svrhe i ciljeva planiranja), temelji se na empirijskoj i metafizičkoj osnovi i srodna je ideji paradigmi. Socijalna teorija (*social theory*) razvila se iz sociologije u skup refleksija o društvu i načina razumijevanja društva (npr. različiti strukturalistički i interpretativni pristupi). Filozofija društvenih znanosti (*social scientific philosophy*) obuhvaća pozitivizam, realizam, idealizam i dr. (Allmendinger, 2009).

²⁰ Faludi, A., 1987: *A Decision-Centred View of Environmental Planning*, Pergamon, Oxford.

²¹ Racionalno planiranje temelji se na instrumentalnoj racionalnosti; planeri se bave procedurama ili procesima – sredstvima, dok ciljevi ili vrijednosti, vizije i planovi pripadaju političkoj sferi i postaju gotovo sekundarni u odnosu na načine (sredstva) njihova dostizanja (Allmendinger, 2009).

U 1960-ima izrada modela i računalna tehnologija počeli su utjecati i na metode analize i planiranja, a činilo se da se socioprostorna budućnost može izračunati, predvidjeti i stoga kontrolirati (Schmid i dr., 2004). Sistemsko planiranje razvilo se u Velikoj Britaniji kroz radove B. McLoughlina (1969) i G. Chadwicka (1971) kao pristup planiranju različit od tada dominantnog gledanja na planiranje kao dizajn, a njegova srž je promatranje gradova i regija kao kompleksnih i dinamičnih sustava sastavljenih od manjih povezanih dijelova. Takav pristup snažno je povezan s tadašnjim raspravama u geografiji; i geografija i planiranje nastojali su modelirati kompleksne i međupovezane sustave što je zahtijevalo kvantitativnu analizu vođenu razvojem računalnih sustava (Allmendinger, 2009).

Značajan doprinos racionalnim procesnim teorijama planiranja u dvama desetljećima nakon 2. svjetskog rata dala je *Čikaška škola planiranja* (npr. Tugwell, Banfield i Meyerson), koja je planiranje promatrala kao generički pojam koji uključuje metode primjenjive u različitim situacijama i disciplinama. Iz takvog racionalnog procesa proizlazio je eksplicitan i objektivni oblik odlučivanja (tab. 1.). Njihov rad nastavlja A. Faludi, prema kojem planer treba djelovati poput znanstvenika u potrazi za najboljom metodologijom rješavanja problema i postizanja ciljeva. U idealnom slučaju racionalni proces počinje identifikacijom i definicijom problema, odnosno postavljanjem ciljeva, nakon čega slijedi istraživanje varijantnih programa za postizanje ciljeva, odabir pravog programa te njegova primjena (Allmendinger, 2009).

Jedna od osnovnih kritika ovoga pristupa jest da ne uzima dovoljno u obzir širi društveni, politički i ekonomski kontekst planiranja. Među kritikama proceduralnih teorija planiranja uopće ističe se i kritika kontrole u rukama planera i odabrane skupine drugih stručnjaka; oni koji nisu raspolagali takvim stručnim znanjem bili su isključeni. S druge strane, pomak prema komunikativnoj racionalnosti u planiranju, karakterističnoj za komunikativne i kolaborativne pristupe istovremeno je i prilika za nadogradnju proceduralnih teorija (Allmendinger, 2009). Hall (2002) smatra da odgovore na pitanja metodologije planiranja i rješavanja planerskih problema treba tražiti upravo u obliku sistemskog pristupa, koji neće sebi pripisati sposobnost trenutnog rješavanja kompleksnih problema niti jedinstvenu stručnost, već nastojati pružiti osnovu za demokratsko, informirano donošenje odluka.

Utjecaj systemske teorije i dalje je vidljiv u modeliranju i raznim tehnikama važnima u suvremenom planiranju, a racionalnog planiranja u naglašavanju „znanstvenog“ pristupa i objektivnih metoda u planiranju. Unatoč kritici sistemskog pristupa na račun ambicije za modeliranjem grada i kontrolom te veličanja uloge planera (McLoughlin vidi planera kao

kormilara koji upravlja gradom, 1969), težnja za modeliranjem i predviđanjem s pravom je ostala dijelom planiranja. Premda to ne znači da se oni mogu planirati kao takvi, promatranje gradova i regija kao kompleksnih sustava može pomoći razumijevanju procesa, a modeliranje dinamike i interakcija razmatranju utjecaja različitih načina upravljanja, uključujući planiranje (Allmendinger, 2009). Posebno su ideja kaosa i kompleksnosti ponovno stimulirale potragu za razumijevanjem sustava i kompleksne prostorne stvarnosti (Koll-Schretzenmayr i dr., 2004).²²

2.1.1.2. Kritička teorija i marksizam

U odnosu na apolitičko i tehnokratsko gledište sistemskog i racionalnih pristupa, prema marksističkoj teoriji planiranje se ne može promatrati odvojeno od društva. Naime, ono je proizvod toga društva i ima unutrašnju logiku i funkciju koja prvenstveno proizlazi iz ekonomske strukture u društvu – u većini slučajeva kapitalizma. Urbanizacija i planiranje su odraz kapitalizma, a istovremeno sudjeluju u njegovom ustroju i održavanju.²³ Planiranje je tako produžena ruka države i prilagođava svoje ciljeve i teorije potrebama kapitala. Prema kritičkoj i marksističkoj perspektivi ne postoji „javni interes“ (na koji se planeri često pozivaju) već samo interes tržišta i kapitala koji stvara državne mehanizme, poput planiranja, koji pomažu njegovom održanju i daju privid javne kontrole. Tako se ove teorije postavljaju iznimno kritički prema postojećim teorijama planiranja, kao i opravdanjima poput djelovanja u svrhu „javnog interesa“ (Allmendinger, 2009).

Iz marksističke analize razvila se kritička teorija, većinom kroz rad *Frankfurtske škole*. Kritički teoretičari nastojali su ojačati i razviti marksizam, a usmjereni su i protiv kapitalizma i protiv socijalizma sovjetskog stila. Prema marksistima i kritičkim teoretičarima planeri su i dio problema i rješenje problema. Oni mogu zauzeti proaktivniji stav kao jaču opoziciju tržišnim tendencijama. S druge strane, mogu poticati promjene radeći unutar sustava planiranja kako bi se postigli barem neki rezultati. Pritom postoji opasnost da se radi

²² Teorija kompleksnosti, kao nova znanstvena paradigma u 1990-ima koja se bavi nelinearnim kompleksnim sustavima povezivanjem pojave određenih ponašanja ili fenomena s nelinearnim interakcijama pojedinačnih agenata ili entiteta (npr. atoma, gena, pojedinaca), odnosno koncept kompleksnih prilagodljivih sustava, iznimno je privlačan nizu prirodnih, društvenih i humanističkih znanosti, a tako i prostornom planiranju (Koll-Schretzenmayr i dr., 2004).

²³ Kapitalizam će stalno nastojati smanjiti vremenske i prostorne prepreke proizvodnji profita što se odražava na urbana područja, odnosno planiranje, o čemu je pisao D. Harvey 1973. i 1989. Urbana područja odražavaju dinamiku akumulacije kapitala, pod stalnim su pritiskom smanjivanja prostornih razlika, pružaju uvjete za koncentraciju kapitala i rada za daljnju akumulaciju, a također su poprište državne regulacije i kontrole rada, posebno u vremenima radnih viškova. Simbioza između urbanoga i kapitala pokazuje i zašto je potreban određeni oblik državne intervencije u odnosu prema zemljištu i imovini: kapitalizam ne može ostvariti sve uvjete potrebne za svoj nastavak (npr. gradnja infrastrukture zahtijeva veliko ulaganje kapitala s malo povrata). Osim toga, postoji potreba rješavanja konflikata u načinu korištenja zemljišta (Allmendinger, 2009).

ostvarenja manjih ciljeva izgubi perspektiva – pa planeri od kritičara kapitalizma postanu njegovi sudionici (Allmendinger, 2009).

2.1.1.3. Neoliberalna teorija

Neoliberalna teorija imala je izniman utjecaj na planiranje i druga područja državne aktivnosti diljem svijeta u posljednjih nekoliko desetljeća, a razvila se u vrijeme ekonomskih kriza i preispitivanja uloge države 1970-ih godina u Ujedinjenom Kraljevstvu i SAD-u. Pojam neoliberalizma obuhvaća niz različitih stajališta koja proizlaze iz varijacija i interpretacija teorije i prakse. U osnovi se neoliberalizam temelji na kombinaciji tržišno orijentirane kompetitivne države (liberalizam) i autoritativne jake države (konzervativizam). Te ideje primijenjene su na javno upravljanje u teoriji i praksi, te tako i na planiranje (posebno „liberalni“ segment) (Allmendinger, 2009).²⁴

Iako difuzniji od drugih škola, Allmendinger naglašava da neoliberalizam ipak jest škola teorije planiranja. Zajedničko svojstvo različitih radova koji su nastojali prevesti neoliberalnu teoriju u pristup planiranju jest stajalište da u planiranju postoji potreba za određenom kontrolom korištenja i namjene zemljišta, ali ta kontrola treba biti centralizirana i orijentirana tako da pomogne tržištu (minimalna regulacija). Neoliberalna teorija općenito je iznijela korisne kritike i ukazala na probleme u gospodarstvu, birokraciji, ulozi države (kao i npr. marksizam), i planiranju. Kritike same teorije odnose se na pojam, ustrojstvo i ulogu tržišta; njena primjena u praksi pokazala je proturječnosti i nedostatke ove teorije.

2.1.1.4. Pragmatizam

Pragmatizam te njegova interpretacija u smislu teorije ili pristupa planiranju velikim su dijelom iznikli u SAD-u. Pragmatizam i neopragmatizam vrlo su praktični pristupi planiranju. Naglašava se direktna akcija u rješavanju problema, odnosno ono što najbolje funkcionira u datim okolnostima, i na taj način želi opravdati potreba za planiranjem. Pragmatizam se kao „filozofija prakse“ razvio u pristup kompleksnim problemima temeljen na ulozi planera i korištenju jezika. U tom pogledu mogu se pronaći poveznice s kolaborativnim pristupom, iako pragmatisti odbijaju ideju konsenzusa i postavljaju se naglašenije relativistički u prihvaćanju ideja i mišljenja. Poveznice se mogu pronaći i s

²⁴ Dok marksisti smatraju da je kapitalizam nužno nestabilan i podložan krizama koje bi ga u konačnici mogle svrgnuti, prema neoliberalistima kapitalizam se može sam regulirati, pri čemu će ponuda i potražnja s vremenom doći do ravnoteže. Tržište ima mehanizme kojima samo može riješiti moguće probleme (Allmendinger, 2009).

postmodernizmom, osobito kroz rad R. Rortya i odbijanje postojanja apsolutnih istina (iako pragmatisti uvode temeljne principe poput liberalizma), te elementima postmarksističkog razmišljanja. *Neopragmatizam* poziva na izraženiju kritičku perspektivu koja se još uvijek usmjerava na akciju, no u obzir uzima i nejednakosti te odnose moći u društvu (Allmendinger, 2009).

Glavni zagovornik i tumač, ali i kritičar pragmatičnih ideja i planiranja je C. Hoch, dajući prednost iskustvu nad teorijom i zagovarajući praktična rješenja za stvarne probleme. Takav pristup treba se postići kroz zajednička demokratska sredstva. Pragmatizam kao pristup planiranju oslanja se na dva osnovna principa: liberalizam koji se bavi individualnim i slobodom ljudskog razvoja i poprište je debata i diskusija, te pluralizam kao princip nadmetajućih ideja i stajališta. Kritike pragmatizma odnosile su se, među ostalim, na nedovoljno uzimanje u obzir pozadinskih utjecaja u društvu (Allmendinger, 2009).

2.1.1.5. Advokatsko (zagovarajuće) planiranje

U teoriji planiranja advokatsko planiranje povezuje se s radom P. Davidoffa (1965) koji je posebno bio utjecajan u SAD-u. Temelji se na pluralizmu – društvo čini mnogo različitih interesnih skupina čiji se “članovi” preklapaju; moć u društvu je raspršena i nejednako raspodijeljena i u proces planiranja potrebno je, osim vlasti, uključiti i različite organizacije, skupine i pojedince zainteresirane za razvoj i planiranje prostora.

Budući da ne postoji vrijednosna neutralnost (činjenice i vrijednosti ne mogu se razdvojiti), Davidoff smatra da planeri trebaju biti otvoreni u pogledu vrijednosti koje su ih dovele do izbora određene opcije ili donošenja određene odluke. Osim toga, planer treba djelovati u skladu sa svojim vrijednostima i idealima i zastupati interese onih skupina, organizacija i pojedinaca s kojima dijeli vrijednosti. S obzirom na to, potrebno je izraditi više planova kao alternativu „službenom“ prijedlogu plana.

Među pitanjima i kritikama koje proizlaze iz ovog pristupa može se istaknuti ona da ni različite zainteresirane organizacije uglavnom nisu homogene već uključuju mnoštvo različitih perspektiva; zatim se postavlja pitanje financiranja advokatskog planiranja (proračun ili drugi izvori), a nisu dovoljno razrađeni ni mehanizmi odabira konačnog plana između više predloženih.

2.1.1.6. Postmodernizam i poststrukturalizam

Allmendinger navodi da suvremena teorija planiranja kreće od odnosa prema modernizmu što je iznjedrilo četiri važna pristupa: postmodernističko planiranje, poststrukturalističko planiranje, kompleksnost i kolaborativno planiranje. Modernizam, usko povezan s prosvjetiteljstvom, potragom za znanjem i apsolutnom istinom, kritiziran je zbog prevlasti instrumentalne (znanstvene) racionalnosti koja je istisnula druge načine razmišljanja, temeljene, primjerice, na intuiciji ili otvorenom razgovoru.

Postmodernizam počiva na mišljenju da treba potpuno raskrstiti s modernizmom. Znanje je društveni konstrukt – nema objektivnog znanja, svo znanje je relativno i postaje sve relativnije sa sve većom fragmentacijom i pluralizacijom društva. Dok se postmodernizam bavi širim promjenama u suvremenom društvu i filozofijom znanosti koje se odmiču od modernizma, poststrukturalizam odbija ili preispituje ideju postojanja struktura (ekonomskih, socijalnih i lingvističkih) koje oblikuju društvo te naše misli i akcije. Strukture su usko povezane s akterima i procesima. Prostor oblikuju različiti fizički, biološki, socijalni i kulturni procesi, koji utječu jedni na druge. U žarištu je pritom uloga odnosa moći i konsenzusa u oblikovanju prostora.

Prema Allmendingeru postmodernizam i poststrukturalizam, kao pristupi teoriji planiranja, još uvijek su u razvoju. Iz traženja odgovora na pitanje kako planeri mogu nastaviti djelovati i izrađivati planove u postmodernističkom svijetu proizašlo je i povezivanje poststrukturalizma i teorije kompleksnosti kao nanovo promišljenog sistemskog pristupa. Kompleksnost se temelji na razumijevanju prostora kao kompleksnog, otvorenog sustava s međuodnosima na različitim razinama. Promjene i dinamika u bilo kojem dijelu sustava mogu utjecati na druge dijelove. Iz ove perspektive planiranje je proces razumijevanja promjena i pomaganja upravljanju promjenama, no nije determinističko, niti su deterministički tradicionalni strukturni utjecaji (poput ekonomije). Razlika između poststrukturalizma u teoriji i kompleksnosti je važnost određenih struktura i faktora promjene u različitim mogućim budućnostima.

Allmendinger zaključuje ukazivanjem na raskorak poststrukturalističkog gledanja na planiranje i praktičnih implikacija za planere u praksi. Mreže odnosa među ljudima i mjestima vrlo teško se prevode u praksu planiranja, kao i relativistički pristup procjenjivanju znanja i izjednačavanju svih pogleda bez obzira na njihovu osnovu. Moguće je da su postmodernistički i poststrukturalistički pristupi (poput marksističkih interpretacija) prikladniji za analizu i kritiku planiranja. No samo i kao važan uvid postmodernizam je koristan i vrijedan daljnjeg razvoja (Allmendinger, 2009).

2.1.1.7. Kolaborativno (suradničko) planiranje

Kao i postmodernistički pristupi teoriji planiranja, kolaborativno planiranje kreće od pitanja razumijevanja i planiranja za budućnost unutar dinamičnog i sve kompleksnijeg društva. Važan utjecaj na promatranje planiranja kao komunikativnog ili kolaborativnog procesa imao je, među ostalim, rad J. Habermasa, povezan s neomodernizmom ili reformiranim modernizmom. Naime, on smatra da se modernizam kao "socijalna misao" treba modificirati uvažavanjem kritika, a ne potpuno napustiti. Umjesto dominacije znanstvenog „objektivizma“ treba izgraditi drugačiji objektivni pristup temeljen na dogovoru između pojedinaca kroz otvoreni slobodni diskurs – vratiti racionalnost iz domene uskog instrumentalnog/znanstvenog fokusa i nanovo naglasiti komunikativnu racionalnost. Unatoč fragmentaciji društva treba usuglasiti zajednička pravila komunikacije (Allmendinger, 2009).²⁵ I kompleksnost i proturječnosti upućuju na to da svaki problem ima više dimenzija i da ne postoji „pravi“ ili „krivi“ odgovor. Štoviše, u „postnormalnim vremenima“ Aristotelova logika je dio, a ne rješenje problema. Stoga su važni dijalog i diskusija. Logika i racionalnost – vrline modernizma – same po sebi neće osigurati promjene potrebne za suočavanje s izazovima postnormalnih vremena. Moralna odgovornost koja naglašava vrijednosti i vrline treba pomoći logici i razumu (Sardar, 2010).

Ideje komunikativne racionalnosti u samom planiranju razvili su u svojim radovima Forester i Healey. Kolaborativni i komunikativni pristupi temelje se na participaciji, usmjeravaju na odnose i procese i potkrijepljeni su višestrukim značenjima koja odražavaju različite skupine i pojedince. U planiranju se ne želi potpuno zamijeniti instrumentalnu racionalnost, ali želi se dopuniti je komunikativnom racionalnošću (Allmendinger, 2009).

Allmendinger komunikativno planiranje vidi kao pokušaj pronalaska novoga puta za planiranje, kako bi se opravdalo njegovo postojanje i pružio normativni temelj koji mu je nedostajao od racionalnih sveobuhvatnih pristupa 1970-ih. Istovremeno postavlja pitanje je li to doista pravi put naprijed ili samo zanimljiv pogled na planiranje. Komunikativni teoretičari daju malo indikacija o tome kako će reprezentativna demokracija biti kombinirana s participativnom demokracijom i posljedično je teško za planere i ostale zamisliti kako bi komunikativna racionalnost mogla ikad biti nešto više od teorije. Još jedan problem je i postizanje dogovora putem konsenzusa - kako izbjeći distorzije i utjecaj moći? Iz svega toga proizlazi niz problema primjene ovoga pristupa u praksi (Allmendinger, 2009).

²⁵ Habermas i drugi kritički teoretičari također su zabrinuti zbog utjecaja kapitalizma na jezik, distorziju istine te stvaranje i održavanje dominacije. Uloga planera je izložiti tu dominaciju prepoznavanjem i izbjegavanjem distorzija (Allmendinger, 2009).

Pogled na teoriju kao zavisnu o vremenu, prostoru i društvu, nosi sa sobom pretpostavku da nema zaključka o tome koja teorija je ispravna, a koja kriva. U određenim razdobljima neke teorije bile su više ili manje prisutne u akademskim krugovima i praksi planiranja: proceduralne teorije prevladavale su u 1960-ima, marksističke u 1970-ima, neoliberalne u 1980-ima, a kolaborativne, pragmatične i postmodernističke u 1990-ima. Novi pravci u planiranju često su bili odraz širih promjena u društvu – primjerice, pojava sistemskog pristupa poklapa se sa širom upotrebom računala. Allmendinger ipak naglašava da nema jednostavnog linearnog slijeda već se teorije planiranja razvijaju istovremeno, s različitim stupnjevima preklapanja. I interpretacija teorija može varirati i različito utjecati na praksu planiranja.

2.1.2. Modeli prostornog planiranja u europskim državama i Europskoj uniji

Odnos između ideja planiranja i različitih oblika prakse kompleksan je i interaktivan (Healey i Hillier, 2008). U 1960-ima i 1970-ima strateško prostorno planiranje u nizu zapadnoeuropskih zemalja razvilo se u sustav sveobuhvatnog planiranja na različitim razinama uprave. Međutim, tijekom osamdesetih godina u mnogim dijelovima Europe napuštene su koncepcije strateškog razvoja gradova i regija, a urbano i regionalno planiranje usmjerilo se na projekte, osobito one koji su se bavili obnovom i transformacijom određenih gradskih područja i problemskih regija, i regulaciju korištenja zemljišta (Albrechts i dr., 2003; Healey, 2004). Veliki utjecaj na promjenu s „planiranja putem planova“ na „planiranje putem projekata“ u zapadnoeuropskim državama imala je međunarodna izložba graditeljstva *Internationale Bauausstellung Emscher Park* (1989. – 1999.) s naglaskom na razvoj pojedinačnih projekata koji bi se mogli lakše kontrolirati. U međuvremenu je sveobuhvatno prostorno planiranje očuvano u neučinkovitim prostornim planovima državnih tijela na različitim razinama (Schmid i dr., 2004).

Schmid i dr. prikazali su općenite mijene uloge planiranja u Zapadnoj Europi, u kontekstu društveno-gospodarskih promjena u drugoj polovici 20. stoljeća (tab. 2.). U kasnim 1970-ima i ranim 1980-ima bilo je, primjerice, važno restrukturiranje ekonomije s utjecajem na urbano-ruralne prostorne odnose i pojavu novog radikalizma u zaštiti okoliša.

Tab. 2. Promjenjivost uloge planiranja u Zapadnoj Europi

	1960e	1970e	1980e	1990e
Gospodarstvo	Rast	Stagnacija	Restrukturiranje	Održivi razvoj
Društveni međuodnosi	Skladni	Polarizirani	Diferencirani	Nehomogeni
Teme u planiranju	Ekspanzija	Obnova, konzervacija	Ponovna upotreba, kontrola	Zaštita resursa
Prostorna razina	„Nebo je granica“	Lokalna	Prilagođena razina	Globalna/lokalna
Glavni dionici	Stručnjaci	Političari	Okrugli stolovi	Nevladine organizacije i uprava
Oblici planiranja	Odozgo prema dolje	Odozdo prema gore	Suradnja	Ugovorno ²⁶

Izvor: Schmid i dr., 2004:24.

Općenito, sustavi i pristupi prostornom planiranju uvelike se razlikuju među europskim državama. Mogu se izdvojiti četiri osnovna prevladavajuća modela, pri čemu pojedine zemlje može karakterizirati više modela (u: Dühr i dr., 2010)²⁷:

a) *sveobuhvatni integrirani model* odnosi se na prostornu koordinaciju, odnosno horizontalnu (među sektorima), vertikalnu (među razinama) i prostornu integraciju učinaka sektorskih mjera na određenom području. Planovi su namijenjeni koordinaciji prostornog razvoja na različitim razinama, a uloga zrelih institucija i mehanizama planiranja te javnog sektora vrlo je važna;

b) *model upravljanja korištenjem zemljišta* odnosi se na regulaciju promjena korištenja zemljišta i imovine; operacija planiranja usmjerena je na upravljanje fizičkim razvojem, većinom na lokalnoj razini. Uloga planiranja sužena je, no razvojem se upravlja kako bi se ispunili opći principi planiranja i širi društveni ciljevi poput osiguravanja stambene funkcije i zaštite baštine. Ovaj oblik/model planiranja posebno je vezan uz razvoj kojemu je glavni pokretač privatni sektor i vrijednost zemljišta;

c) *model regionalnog ekonomskog planiranja* je prostorno planiranje koje se bavi ublažavanjem socijalnih i ekonomskih dispariteta te nastoji utjecati i na druge sektore upravljanja. Vrlo je važna orijentacija na javni sektor i uspostavljene su zrele institucije

²⁶ Primjer ugovornog planiranja je Francuska, gdje Država putem ugovora s regionalnim i lokalnim samoupravama dijeli odgovornost i financiranje u provođenju zahvata u prostornom planiranju.

²⁷ Treba naglasiti da se sveobuhvatni integrirani model te model regionalnog ekonomskog planiranja mogu smatrati integralnim razvojnim modelima, a ne samo modelima prostornog planiranja. Šimunović (2005) navodi da se može govoriti o integralnom planiranju i u okviru nekog sektora, na primjer prostora ili ekonomije, pri čemu integralnost znači cjelovit planski pristup tom sektoru razvoja. No, integralno planiranje ostaje metoda cjelovitoga planiranja razvoja nekog sustava, posebno s gledišta integralnosti čovjeka, prirode i ekonomije. Njegova temeljna funkcija jest integralno razumijevanje problema i ciljeva razvoja. Nakon individualnih projekcija pojedinih podsustava integrira se razvoj na razini sustava na područjima koja su posebno važna za razvoj sustava.

planiranja. Uz planove se koristi strategijama, programima i instrumentima gospodarske potpore te izravnim ulaganjima u infrastrukturne projekte;

d) *model urbanizma* odnosi se na dizajn prostora. Ima uzak obuhvat u smislu metoda intervencije kroz instrumente zoniranja, kontrolu gradnje i projekte. Interes za strategijama i planiranjem na nacionalnoj i regionalnoj razini je malen, a dominiraju privatne akcije, uz priznavanje odnosa između fizičkih promjena i širih društvenih ciljeva.

Dühr i dr. (2010) navode da je u srži prostornog planiranja u većini država Europske unije i dalje kontrola fizičkog razvoja, iako ciljevi mogu biti dijelom socijalni i ekonomski. Albrechts (2004) razmatra strateško planiranje u odnosu na planiranje korištenja i namjene zemljišta. Planiranje korištenja zemljišta bavi se lokacijom, intenzitetom, oblikom, količinom i usklađivanjem promjena zemljišta za potrebe različitih funkcija koje koriste prostor: stambena, proizvodna, rekreacijska, prometna, obrazovna, poljoprivredna, kulturna i prirodni okoliš.²⁸ Interes za strateškim prostornim planiranjem i izradom strateških prostornih planova, okvira i perspektiva ponovno je oživio krajem 20. stoljeća, a razlozi za to mogu se tražiti u agendi „kompetitivnosti“ – pozicioniranju urbanih regija u europskom i globalnom gospodarskom okruženju, smanjivanju proračuna i traženju zajedničkog financiranja među tijelima javne uprave te javnih i privatnih agencija, orijentaciji na održivo upravljanje resursima i kvalitetu života i okoliša, promicanju regionalnog i lokalnog identiteta, decentralizaciji upravljanja, traženju novih oblika integracije teritorijalnog upravljanja koja bi zamijenila/nadopunila funkcionalnu/sektorsku organizaciju države socijalnog blagostanja, širenju zajedničkih principa prostornog razvoja diljem Europske unije i dr. Prijelaz od tradicionalnog planiranja korištenja i namjene zemljišta prema strateškom planiranju podrazumijeva pomicanje naglaska s „fizičkih“ rješenja za društvene i gospodarske promjene i probleme na povezivanje aktivnosti dionika u odnosu prema prostornim promjenama (Albrechts, 2004).

Za razliku od pojedinih država, u kojima je prostorno planiranje ipak pretežno pozicionirano kroz sektor uprave (ministarstvo ili odjel) koji regulira fizički razvoj, na razini Europske unije teži se integraciji učinaka prostornog razvoja različitih sektorskih politika.²⁹

²⁸ Tradicionalno planiranje korištenja zemljišta pasivniji je, pragmatičniji i lokaliziraniji način planiranja koji cilja na kontrolu korištenja zemljišta kroz sustav zoniranja. Građevinske dozvole izdaju se ili odbijaju ovisno o tome je li neki prijedlog u skladu sa službenim planovima i uredbama o korištenju zemljišta. Tako plan korištenja zemljišta osigurava da se nepoželjna izgradnja ne dogodi, no nije u mogućnosti stvarno osigurati poželjnu gradnju kada i gdje je ona potrebna (Albrechts, 2004).

²⁹ Iako se na razini Europske unije često ističe da Unija nema službene kompetencije za prostorno planiranje, utjecaj sektorskih mjera EU-a (npr. u pogledu okoliša, ruralnog razvoja i poljoprivrede, prometa i regionalne politike) na prostorni razvoj u državama članicama vrlo je značajan, a ministri zaduženi za prostorno planiranje u

Objekt planiranja nije način korištenja zemljišta već prostorna organizacija koja se bavi prostornim razvojem u širem smislu, uključujući kvalitetu fizičkih, društvenih i ekonomskih promjena i njihove odnose. Osobito blisko je povezano s regionalnom ili kohezijskom politikom Europske unije (Dühr i dr., 2010). Iako Europska unija nema službenih nadležnosti u prostornom planiranju niti obvezu koordiniranja prostornih učinaka sektorskih politika, s obzirom na nedostatak formalnih kompetencija poduzet je niz neformalnih inicijativa. Europska komisija objavila je važne dokumente „Europe 2000“ 1991. i „Europe 2000+“ 1995. godine. Uslijedila je „Perspektiva europskog prostornog razvoja“ (ESDP, *European Spatial Development Perspective*) 1999. godine, kao rezultat desetogodišnjih napora neformalnog vijeća ministara odgovornih za prostorno planiranje, te uz potporu Europske komisije. ESDP je identificirala tri područja aktivnosti europske teritorijalne agende: 1) policentizam i urbano-ruralno partnerstvo; 2) paritet pristupa infrastrukturi i znanju; 3) održivi razvoj i zaštita prirodne i kulturne baštine. Iako nije bila obvezujući dokument, imala je veliki utjecaj na teoriju i praksu prostornog planiranja te europski istraživački program ESPON (Davoudi i Dammers, 2010). Sljedeća inicijativa bila je „Teritorijalna agenda“ Europske unije, ratificirana 2007. na neformalnom sastanku ministara za prostorno planiranje. U Lisabonskom ugovoru kao cilj Unije i kompetencija koju dijele EU i države članice pojavila se teritorijalna kohezija. O egzaktnom značenju tog pojma još uvijek se raspravlja u akademskim i političkim krugovima, no općenito se smatra da se teritorijalna kohezija odnosi na jačanje kompetitivnosti regija i smanjenje dispariteta među njima. Naglasak se stavlja na ispitivanje načina utjecaja sektorskih mjera na određena područja i životne prilike stanovništva (Davoudi i Dammers, 2010).

„Model“ europskog prostornog planiranja tako je primarno usmjeren na kontradiktorne učinke sektorskih politika Europske unije, koje traže koordinaciju, te postizanje uravnoteženijeg razvoja u prostoru. Osim toga, favoriziranje pojmova „politika prostornog razvoja“ te potom „teritorijalna kohezija“ od strane Europske komisije u različitim dokumentima objavljivanim od 1990-ih povezano je s naglašavanjem različitosti takve ideje prostornog planiranja na razini Europske unije od kompetencija država članica za upravljanje korištenjem zemljišta (Dühr i dr., 2010).³⁰

pojedini država zajednički rade na razvijanju strategija prostornog razvoja na razini Europske unije (Dühr i dr., 2010).

³⁰ Waterhout navodi probleme jasne distinkcije pojmova koji okružuju Perspektivu europskog prostornog razvoja (ESDP), Teritorijalnu agendu i teritorijalnu koheziju. Primjerice, ESDP se referira na prostorni razvoj (*spatial development*), a ESPON na prostorno planiranje (*spatial planning*). Neformalni ministarski sastanci odnosili su se na ministre odgovorne za teritorijalnu koheziju (*territorial cohesion*), teritorijalni razvoj (*territorial development*) i prostorni razvoj (*spatial development*), ali i ministre odgovorne za urbani razvoj

2.1.3. Prostorno planiranje u Hrvatskoj

Duga tradicija planiranja na lokalnoj razini u Hrvatskoj vidljiva je, primjerice, iz srednjovjekovnih statuta dalmatinskih komuna. Planiranje na regionalnoj razini razvija se 1960-ih godina, a kao kruna rada planera na republičkoj razini 1974. godine nastaje prvi Prostorni plan SR Hrvatske. Razvoj planiranja u posljednjih pola stoljeća pratila je odgovarajuća zakonodavna osnova, koja je propisivala i vrste prostornih planova koje su izrađivane na svim razinama – od republičke/državne, preko makroregionalne i regionalne, do lokalne razine (Radeljak, 2012).

Uz definicije u hrvatskoj znanstvenoj/stručnoj literaturi, definicija prostornog planiranja kao djelatnosti postavljena je u zakonskoj osnovi. U *Zakonu o prostornom uređenju* (NN 153/13) prostorno planiranje definira se kao interdisciplinarna djelatnost koja je „...institucionalni i tehnički oblik za upravljanje prostornom dimenzijom održivosti, kojom se na temelju procjene razvojnih mogućnosti u okviru zadržavanja osobnosti prostora, zahtjeva zaštite prostora, te očuvanja kakvoće okoliša i prirode, određuje namjena prostora/površina, uvjeti za razvoj djelatnosti i infrastrukture te njihov razmještaj u prostoru, uvjeti za urbanu preobrazbu i urbanu sanaciju izgrađenih područja te uvjeti za ostvarivanje planiranih zahvata u prostoru.“ (članak 3, stavak 1, 25.). Takva definicija prostornog planiranja, zajedno s postojećom i potencijalnom ulogom planiranja u Hrvatskoj problematizirana je i u dvama krugovima primjene metode Delfi (detaljnije pojašnjeno u 5. poglavlju).

U prvom krugu 18 znanstvenika i stručnjaka iz područja prostornog planiranja imalo je priliku pojasniti slažu li se sa zakonskom definicijom prostornog planiranja, pri čemu se polovina sudionika složila, četvrtina sudionika djelomično složila, dok se četvrtina sudionika nije složila s definicijom. Navedena su i sljedeća pojašnjenja:

- definicija nije dovoljno koncizna i nerazumljiva je neprofesionalcima;
- prostorno planiranje trebalo bi odrediti kao usmjerenu aktivnost, a ne djelatnost;
- nije razjašnjen odnos pojmova „prostorno planiranje“ i „prostorno uređenje“;
- u definiciji bi trebale biti jasno razlučene prostorne razine budući da pristupi, principi, metode i ciljevi između lokalnog i regionalnog planiranja nisu isti;

(*urban development*) i teritorijalnu koheziju (*territorial cohesion*). Teritorijalna agenda se pak referirala na ministre odgovorne za prostorno planiranje i razvoj (*spatial planning and development*).

Dodatnu konfuziju unio je pojam teritorijalne kohezije, odnosno distinkcije pojmova „prostorni“ (*spatial*) i „teritorijalni“ (*territorial*). Prema različitim autorima može se zaključiti da se „teritorijalni“ odnosi na socijalno konstruirana mjesta, dok se „prostorni“ odnosi na nejasnije definirana područja na višoj razini, odnosno obuhvaća više teritorija (Waterhout, 2008).

- definiciji nedostaje sam „plan“ kojim se okončava proces i postupak prostornog planiranja, smjernice za interpretaciju te zahtjev za definiranjem kriterija i indikatora praćenja procesa u prostoru;
- umjesto pojma „osobnost prostora“ prednost bi trebao imati pojam „identitet prostora“;
- definicija izostavlja glavni oblik koncentracije stanovništva na Zemlji, a to su naselja, te potpuno zanemaruje ruralni prostor; isticanjem urbane sanacije stavljaju se pod znak pitanja ostale intervencije u prostoru;
- također je naglašen problem primjene zakonskih i podzakonskih akata, kao i problem nadležnosti budući da Zakon o prostornom uređenju i Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja nisu niti po nadležnosti niti organizacijski krovni za pitanja prostora.

U pogledu uloge prostornog planiranja u Hrvatskoj, stručnjaci i znanstvenici naveli su postojeće probleme prostornog planiranja te mišljenja o tome kakva bi njegova uloga trebala biti. Među problemima istaknuti su (redosljed je uvjetovan učestalošću odgovora):

- problem provedbe načela definiranih Zakonom i nedovoljno jasno definiranih odredbi Zakona te loše prakse upravljanja prostorom, posebno u priobalnom dijelu Hrvatske;
- nedostatak interdisciplinarnosti u prostornom planiranju i problem nepostojanja planerske struke s razrađenim sustavom usavršavanja;
- problem nedostatka stvarne podrške participativnom pristupu, odnosno sudjelovanju javnosti u definiranju namjene prostora i planiranih zahvata u prostoru;
- problem znanja i etičnosti lokalnih samouprava kojima je prepušteno odlučivanje o prostoru, pri čemu je uloga stručnih planera svedena na „odgovornog voditelja izrade nacrta prijedloga plana“ i neobaveznog savjetodavca;
- problem korupcije i odgovornosti samih prostornih planera;
- nedostatak eksplicitnih razvojnih planova te alata za provedbu smjernica iz postojećih strateških dokumenata;
- problem jednodimenzionalnosti prostornih planova nižeg reda koji se danas uglavnom usklađuju s planovima višeg reda putem točkastih izmjena (komponenta stanovništva izrazito zanemarena);
- problem jednodimenzionalnosti i kontradiktornosti sektorskih zahtjeva institucija i tvrtki s posebnim ovlastima bez dovoljno interesa za aktivnim sudjelovanjem u planerskom procesu;

- problem javne nabave pri odabiru stručnog izrađivača plana i najniže cijene kao kriterija odabira stručnog izrađivača;
- nedostatak stručne rasprave pri donošenju zakonskih i podzakonskih propisa;
- sve prisutnije tretiranje prostornog planiranja kao onoga koje ograničava „ulaganja“.

U pogledu poželjne uloge prostornog planiranja u Hrvatskoj, istaknuto je i sljedeće:

- prostorno planiranje treba biti vodeća snaga za osmišljanje budućeg razvoja;
- potrebna je izmjena zakonodavnog okvira u smislu uspostavljanja planerske struke (s odgovarajućim obrazovanjem i usavršavanjem) koja bi mogla kvalitetno odgovoriti na probleme očuvanja prostora i njegov održivi razvoj;
- zakonodavac treba uvjetovati sudjelovanje ostalih struka, omogućiti im ulogu odgovornog voditelja te regulirati uvjete vezane za stručno usavršavanje;
- potrebna je evaluacija suvremenog obrazovanja u oblasti prostornog planiranja i njezina primjena u sustavu visokog obrazovanja;
- prostor se ne smije prepustiti samo „pravilima“ kapitala; u prostornom planiranju valja uspostaviti slobodnu znanstvenu i stručnu podlogu kao preduvjet političkim odlukama;
- potrebno je što prije pristupiti izradi metodologije kako bi se osigurala dosljednost u primjeni urbanističkih kriterija;
- potrebno je preispitati odredbe zakonskih akata koji se tiču prostornog planiranja radi ubrzanja postupka i realizacije sadržaja.

Sudionici u drugom krugu primjene metode Delfi imali su priliku referirati se na rezultate prvoga kruga, pri čemu je, među ostalim, istaknuto i da rezultati toga kruga jasno pokazuju kompleksnost pojma prostornoga planiranja i njegove uloge u Hrvatskoj te su korisni za razumijevanje njegovoga značenja. Dodatno je istaknuta važnost jasnog razlučivanja prostornih razina u definiciji prostornog planiranja. Istaknuti su i problemi provedbe načela definiranih Zakonom i nedovoljno jasno definiranih odredbi Zakona; nedostatak interdisciplinarnosti u prostornom planiranju i problem nepostojanja planerske struke s razrađenim sustavom usavršavanja; potrebu da zakonodavac uvjetuje sudjelovanje ostalih struka; potrebu evaluacije suvremenog obrazovanja u oblasti prostornog planiranja; nužnost razvijanja metodologije izrade prostornih i urbanističkih planova³¹; problem nedostatka stvarne podrške participativnom pristupu; problem znanja i etičnosti lokalnih

³¹ Prema riječima sudionika: „Potrebno je što prije donijeti metodologiju kako bi se bar izbjegao osnovni problem tj. 'obrnuto planiranje' – prvo investitor odluči što će, a onda se to pokušava 'legalizirati' kroz prostorno-plansku dokumentaciju“.

samouprava; problem korumpiranosti i nedovoljne stručnosti službenika, što otežava planiranje i provedbu planova; te problem javne nabave. Prostor se ne smije prepustiti samo „pravilima“ kapitala; političke odluke u prostornom planiranju valja donositi na temelju znanstvene i stručne podloge.

Jedan sudionik naglasio je važnost integriranja planerskog procesa u proces upravljanja prostorom „...koji mora imati i komponentu planiranja prije same izrade prostornog plana (definiranje ciljeva razvoja, jer kad isti nisu definirani planiranje je nemoguće) te provedbene komponente.“ Naglašen je i nedostatak fiskalnih komponenata upravljanja prostorom, poput poreza na građevinsko zemljište, posebnih poreza na prodaju prenamijenjenog zemljišta, kao i pravno-financijske komponente za provedbu planova (mogućnost eksproprijacije zemljišta za javne namjene i javnu infrastrukturu lokalnog značaja). Prema jednom sudioniku, nužnost interdisciplinarnoga pristupa dodatno naglašava i potreba jačeg inauguriranja postulata održivoga razvoja („razvoja, ne konzervacije!“) u prostorno planiranje u Hrvatskoj, budući da ekološka komponenta prostornog razvoja ima jednaku važnost kao i ostale komponente.

Rezultati drugoga kruga jače su ukazali i na određena neslaganja među sudionicima, što je posljedica osobnih i iskustvenih, ali i razlika među disciplinama. Primjerice, u odnosu na stavku u rezultatima prvoga kruga koja se odnosi na nedovoljnu razjašnjenost odnosa pojmova „prostorno planiranje“ i „prostorno uređenje“, iznesen je stav da se definicija odnosi na pojam „prostornog planiranja“, a ne samo na „prostorno uređenje“. Prostorno uređenje prema tom sudioniku predstavlja tehnički manje zahtjevan proces od planiranja, što, nadalje, „...ukazuje na moguće nepoznavanje metodologije upravljanja i planiranja kao jedne od funkcija upravljačkog procesa.“ Postavljeno je pitanje zašto bi u definiciji pojam „identitet prostora“ trebao imati prednost pred pojmom „osobnost prostora“ ako je riječ gotovo o istoznačnicama, a pojam identiteta „...možda prikladniji za marketinško pozicioniranje prostorne cjeline odnosno za definiranje njenog brenda.“ U kontekstu prostornih razina, prema jednom sudioniku prostorno planiranje primjenjuje se „...na razvojnoj razini za veće prostorne cjeline, od gravitacijskog područja gradova na više.“ Nadalje, iskazano je slaganje s tvrdnjom da zakonska definicija izostavlja naselja kao dominantan oblik koncentracije stanovništva i da se ističe urbani, a zanemaruje ruralni prostor. Sukladno tome, bilo bi neutemeljeno izjednačavati pojmove urbanog i prostornog planiranja. Međutim, prema drugom sudioniku, posebno isticanje ruralnih cjelina nije potrebno jer definicija obuhvaća sve moguće oblike intervencija u prostoru.

Jedan sudionik istaknuo je važnost uključenosti lokalne zajednice u planiranje, budući da stanovništvo koji živi na nekom području često najbolje poznaje njegove potrebe. Međutim, dok je s jedne strane iskazano slaganje s tvrdnjom da zakonska definicija prostornog planiranja nije dovoljno koncizna („a to bi trebala biti svrha definicije!“) i da je nerazumljiva neprofesionalcima, drugi sudionik naveo je da ne smatra da definicija treba nužno biti razumljiva i neprofesionalcima. Povezano sa stručnošću i donošenjem odluka u planiranju, prema njemu javnost treba biti uključena u planerski proces (uz uvođenje mjera za edukaciju i senzibilizaciju javnosti o planerskim temama), ali istovremeno „...treba imati na umu da je to kompleksna disciplina u kojoj odluke trebaju donositi školovani profesionalci koji moraju i odgovarati za svoje odluke.“ „Danas svatko misli da može biti prostorni planer – od političkih dužnosnika do vrlo glasnih udruga koje isto često samo strogo sektorski promatraju jednu komponentu prostornog planiranja.“ U odnosu na moguću potrebu ubrzavanja postupka prostornog planiranja, jedan sudionik ne slaže se da je to potrebno, „...a posebno ne ubrzavati, olakšavati i pojeftinjavati postupak izmjena prostornih planova jer time samo olakšavamo postupke špekulanata zemljištem a ulogu prostornog planiranja, značaj planerskih odluka i značaj profesionalne discipline nepotrebno relativiziramo.“ U tom smislu istaknuto je i da bi osnovni motiv trebao biti „da se urbanističkoj struci vrati izgubljeni dignitet i vjerodostojnost“, te da se odluke o prostoru maknu iz domene političkih i lobističkih manipulacija i makinacija.“ U pogledu međuodnosa struka u prostornom planiranju, niz sudionika posebno je istaknuo potrebu veće interdisciplinarnosti, no istaknut je i stav da su prostorni planeri „...baznom strukom arhitekti – specijalisti za prostorno planiranje i voditelji tima, koji se sastoji od niza stručnjaka koji su zaduženi svatko za svoju oblast/specijalnost.“

Zaključno, uloga, odnosno zadaća prostornog planiranja u Hrvatskoj, riječima sudionika trebala bi biti sljedeća:

- „- stvarati takvo funkcionalno, gospodarsko, humano i estetsko okruženje u kojem bi ljudi imali primjerene uvjete za život i rad;
- usklađivati mogućnosti i interese svih društvenih slojeva i skupina u planskom prostoru glede budućeg razvoja;
- operacionalizirati prihvaćene razvojne smjernice u prostornoj organizaciji regije;
- uređivati odnose između društva (stanovništva) i okoliša, radi zdravog i organski povezanog suživota: blagostanje stanovništva uz očuvanje okoliša;
- uz sve navedeno istodobno ustrajati u sprečavanju društveno štetnog, stihijnog razvoja.

- prostorno planiranje mora biti izrazito javna djelatnost.“ Sami prostorni planovi trebali bi biti konkretizirani „...da ne budu samo apstraktni dokument nego praktično pomagalo u korištenju prostora.“

2.2. Razvoj metode scenarija

2.2.1. Temelji suvremenog razvoja metode scenarija

Koncept scenarija u društvu je prisutan od davnina. Primjerice, putem različitih utopija i distopija istraživala se budućnosti društva i njegovih institucija, a vojni stratezi tijekom povijesti simulirali su tijek i ishode ratova (Bradfield i dr., 2005). Prvi dokumentirani obrisi današnjih scenarija pojavljuju se u 19. stoljeću u radovima dvaju pruskih vojnih stratega, von Clausewitza i von Moltkea, kojima se također pripisuju zasluge da su prvi formulirali principe strateškog planiranja (von Reibnitz, 1988³², u: Bradfield i dr., 2005). Formalni korijeni suvremenih scenarijskih tehnika sežu do upotrebe računalnih simulacija u projektu Manhattan tijekom Drugog svjetskog rata (Schoemaker, 1993). Procvat scenarija i simulacija u proučavanju društvenih problema koji je kasnije uslijedio odraz je tri relativno nezavisna istraživačka pravca: razvoja računala koji je omogućio simulaciju rješenja (npr. koristeći Monte Carlo metode) za složene probleme; teorije igara (engl. *game theory*) koja je omogućila proučavanje društvenih interakcija i konflikata; te ratnih igara s interakcijama ljudi i strojeva koje su proizašle iz postratnih potreba SAD-a (Schoemaker, 1993). *RAND Corporation*³³, organizacija za istraživanje i razvoj osnovana 1946. godine, u početku za vojno-obrambene svrhe, igrala je glavnu ulogu u povezivanju tih triju pravaca za vojne svrhe (Schoemaker, 1993). Herman Kahn³⁴ i drugi istraživači iz *RAND Corporation*, koji su kasnije osnivali organizacije poput Instituta Hudson (*Hudson Institute*, H. Kahn) i Instituta budućnosti (*Institute of the Future*, T. Gordon i O. Helmer), te sveučilište Stanford s istraživačkim institutom osnovanim 1947. godine (*Stanford Research Institute – SRI*) imali su

³² von Reibnitz, U., 1988: *Scenario Techniques*, McGraw-Hill GmbH, Hamburg.

³³ RAND je akronim za *research and development* (istraživanje i razvoj).

³⁴ Herman Kahn, vodeći autoritet na području civilne zaštite i strateškoga planiranja u *RAND Corporation* u 1950-ima i jedan od voditelja projekata za zračne snage SAD-a, razvijao je scenarije te kritizirao vojnu strategiju SAD-a. S obzirom na povjerljivost informacija, sadržaj i metodologiju tog pionirskog rada na scenarijima objavio je tek 1960. u knjizi *On Thermonuclear War*, u kojoj je analizirao moguće posljedice svjetskog nuklearnog rata (Bradfield i dr., 2005; Durance i Godet, 2010). Kahn je bio autor ili koautor niza utjecajnih članaka i knjiga, od kojih su mnogi uključivali „futurističke“ scenarije (Schoemaker, 1993). Izrađivao je tako scenarije o mogućim učincima nuklearnog rata kao načinu njegova sprečavanja. Termin „scenarij“, koji je na temelju holivudske terminologije odabrao pisac Leo Rosten, Kahn je usvojio zbog većeg naglaska na razvijanje priče ili mita, a ne toliko na prognoziranje (Ringland, 2006). Metoda scenarija opisana je u dvije knjige: *The year 2000: A framework for speculation on the next thirty-three years* (1967.) i *Things to come; thinking about the seventies and eighties* (1972.) (Durance i Godet, 2010).

veliki utjecaj na razvoj metode scenarija i širenje njene primjene u planiranju u javnoj upravi, a potom i planiranje u poslovnom okruženju. Oni su bili i pioniri studija budućnosti, dajući svoj doprinos i teoriji i metodologiji te discipline (Bradfield i dr., 2005; Durance i Godet, 2010). Rani primjeri konkretnije primjene scenarija u kontekstu istraživanja i planiranja prostora uključuju Downsova istraživanja³⁵ mogućih oblika urbanog razvoja i posljedičnih učinaka na geta (Shearer, 2005).

Poput onoga u SAD-u, pionirski rad i u drugome središtu razvoja metode scenarija – Francuskoj, bio je povezan s planiranjem u javnoj upravi (Bradfield i dr., 2005). Francuski filozof Gaston Berger sredinom 1950-ih razvio je scenarijski pristup dugoročnom planiranju koji je nazvao prospektivnim razmišljanjem (*la prospective*), temeljen na promišljanju procesa donošenja odluka formalnim razmatranjem budućnosti. Na temelju iskustva rada u državnoj službi kritizirao je osobito donošenje odluka u javnome sektoru, gdje, umjesto određivanja ciljeva (*ends*), i potom oblikovanja prikladnih sredstava (*means*) za njihovo postizanje, ciljevi posustaju pred sredstvima koje donositelj odluke ima na raspolaganju (Durance, 2010). Osnovni cilj *prospective* je rasvjetljavanje mogućnosti izbora u sadašnjosti u svjetlu „mogućih budućnosti“ (Godet i Roubelat, 1996) te učinkovita akcija. Cilj nije sagledati budućnost na temelju sadašnjosti već sagledati sadašnjost na temelju budućnosti, uz potrebu povezivanja eksplorativnoga i normativnoga (Durance, 2010). Budućnost tako nije predeterminirana već se gradi.

Pristup *futuribles* (mogućih budućnosti, od francuskih riječi *futur* i *possible*) nekoliko godina kasnije razvio je Bertrand de Jouvenel (1903. – 1987.). Taj pristup podudara se s konceptom *prospective*, iako se na njega ne referira izravno i nešto je spekulativnije prirode (Godet i Durance, 2011). De Jouvenel je osnovao i skupinu *Futuribles* koja je uključivala međunarodne stručnjake s ciljem promišljanja vjerojatnih društvenih i političkih promjena³⁶. Pristup *futuribles* implicira snažno uvjerenje da sadašnje stanje stvari ima različite moguće ishode ovisno o poduzetim aktivnostima (de Jouvenel, 1965).

Berger je osnovao međunarodni centar (*Centre International de Prospective*, kasnije *Centre d'Etudes Prospectives*) koji se bavio nizom tema, primjerice posljedicama razvoja novih tehnologija i geopolitičkim pitanjima (Durance, 2010). Između 1955. i 1960. postavljeni su temelji praksi *la prospective* zasnovanoj na scenarijima, koja će se proširiti

³⁵ Downs, A., 1968: Alternative futures for the American ghetto, *Dædalus – Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* 97, 1331-1378; Downs, A., 1970: Alternative forms of future urban growth in the United States, *Journal of the American Planning Institute* 36, 3-11.

³⁶ Autori iznose svoja mišljenja kao „razumne pretpostavke“ („reasoned conjectures“) te trebaju predočiti razloge za takvo mišljenje i opisati korake koji će dovesti do određenih stanja (de Jouvenel, 1965).

diljem Francuske, ali i svijeta (Godet i Durance, 2011). Do sredine 1960-ih Centar je počeo primjenjivati takvu metodologiju na niz pitanja, uključujući obrazovanje, okoliš, proces urbanizacije i regionalno planiranje.³⁷ Prva zabilježena primjena u Francuskoj bilo je upravo istraživanje *geografskih budućnosti* napravljeno za DATAR, francusku upravu za prostorno planiranje i regionalni razvoj (Godet i Roubelat, 1996), osnovanu 1963. godine.³⁸ Prvi scenariji regionalnog planiranja izrađeni su 1968. godine. Radilo se o tri eksploratorna kontrastna scenarija s ciljnom 2000. godinom³⁹ koji su ocrtavali moguće smjerove razvoja (Durance, 2010): „Obalna Francuska“, „Francuska sa 100 milijuna stanovnika“ i „Poljoprivreda bez zemlje“. Francuski istraživači tada su definirali *geografsko prognoziranje* kao dugoročno proučavanje teritorijalne organizacije, odnosno integraciju različitih dimenzija prognoziranja društvenog i ekonomskog razvoja u planiranom prostoru; u prostoru se projiciraju komponente društvenog i ekonomskog razvoja, no on istovremeno utječe na razvoj. Istraživači su nastojali povezati prognoziranje putem scenarija i planiranje i pritom nailazili na niz teorijskih (primjerice, preveliki naglasak na ekonomskim zakonitostima) i metodoloških (ograničenja systemske analize, potreba analize aktera i njihovog utjecaja) pitanja (Lacour i Durand, 1977). Uz prethodno navedena tri kontrastna scenarija, Lacour i Durand u bibliografiji navode da su izrađivani trend scenariji na nacionalnoj i regionalnoj razini (npr. Alsace) te normativni scenariji (npr. Francuska srednje velikih gradova).

Institut Hudson je 1970. i 1971. također blisko surađivao s DATAR-om (Durance i Godet, 2010). Francuska praksa *prospective* obogaćena je s nekoliko američkih utjecaja, dok je unatoč određenim pokušajima utjecaj *Francuske škole* na organizacije u SAD-u bio dosta ograničen (Durance, 2010).

³⁷ Uz de Jouvenela, koji se pridružio centru za *prospective*, Bergerov rad nastavio je i utjecajni ekonomist Pierre Massé. Smatrajući da ekonomski planovi trebaju biti temeljeni na dugoročnijim razvojnim tendencijama okupio je radnu skupinu čija su razmatranja razvoja Francuske u razdoblju do 1985. godine uključena u nacrt Petog francuskog nacionalnog plana, 1966. – 1970. (de Jouvenel, 1965). Glavni cilj bio je omogućiti i brz industrijski rast i društveni napredak (Durance, 2010).

³⁸ DATAR (*Délégation à l'Aménagement du Territoire et à l'Action Régionale*), sada: DIACT (*Délégation Interministérielle à l'Aménagement et à la Compétitivité des Territoire*) (Dammers, 2010). Važnu ulogu koju je *prospective* imala u okviru DATAR-a pokazuje i činjenica da je 1968. DATAR organizirao prvu konferenciju o *prospective* i regionalnom razvoju (Durance, 2010).

³⁹ U svim primjerima bila je prikazana slika društva u određenom prostoru te u danoj budućnosti, zajedno s rutama koje su ih povezivale. Scenarije su izradile tri različite radne skupine koristeći dva komplementarna postupka: eksploratorni, odnosno kretanje od sadašnjosti prema budućnosti, te retrospektivni, koji kreće od budućnosti i vraća se prema sadašnjosti razmatrajući razvojne faktore. Ta tri scenarija trebala su zatim koristiti izradi jednog scenarija s ciljnom 2000. godinom, poznatog kao „scenarij neprihvatljivoga“ (Durance, 2010).

2.2.2. Razvoj metode scenarija od 1970-ih godina

Od 1970-ih scenarijsko planiranje postalo je raširena metoda razmatranja neizvjesnosti budućnosti među brojnim organizacijama u privatnom i javnom sektoru (O'Brien, 2004). Kahnova eksplicitna namjera bila je da scenariji daju doprinos i smjer raspravi o javnim temama, što ga razlikuje od mnogih koje je kasnije inspirirao, a koji su razvijali scenarije za korištenje u procesu odlučivanja u poduzećima (Neumann i Øverland, 2004). Uzor u planiranju tijekom 1970-ih bila je američka korporacija *General Electric* koja je u procesu planiranja koristila i scenarije, odnosno razmatranje čimbenika u poslovnom okruženju (Ringland, 2006).⁴⁰ Međutim, vrlo malo radova je objavljeno o njihovom iskustvu sa scenarijima, a najpoznatiji promicatelj scenarija u korporativnom planiranju postao je *Royal Dutch/Shell* (Bradfield i dr., 2005).

Naftna kompanija *Royal Dutch/Shell* razvila je scenarijsko planiranje u kasnim 1960-ima i ranim 1970-ima. Ekonomist Pierre Wack bio je jedan od strateških planera u Shellu (prvotno u Francuskoj), upoznatih sa Kahnovim scenarijskim pristupom i zaintrigiranih mogućnostima njegove primjene za korporativno planiranje (Wack, 1985a). Godet i Durance (2011) navode da je Wack bio inspiriran i osnivačima *Francuske škole prospettive*. U dvama vrlo utjecajnim radovima objavljenima 1985. Wack iznosi iskustva strateškog planiranja u *Royal Dutch/Shellu* kroz izradu scenarija „prve“ i „druge“ generacije, naglašavajući važnost ne samo dokumentiranog prikaza mogućih promjena u poslovnom okruženju već i utjecaja scenarija na način razmišljanja vodstva poduzeća te promjene mentalnih slika/modela stvarnosti⁴¹ (Wack, 1985a; Wack, 1985b). Navodi da je zbog uvažavanja analize globalnog poslovnog okruženja koju su pripremili planeri, uprava Shella bila pripremljena za nadolazeće naftne krize (Wack, 1985a). Posebno su iskustvo Shella te rad istraživačkog instituta na Stanfordu (SRI) zajednički doveli do širenja tzv. *angloameričke škole* scenarijskog planiranja, u literaturi poznatije kao *škola (metodologija) intuitivne logike* (Bradfield i dr., 2005). Osim njih treba spomenuti utjecaj drugih konzultantskih skupina, poput *Battelle* i *Global Business Network* (GBN).

Neke od najranijih studija temeljenih na scenarijima i povezanih s planiranjem korištenja zemljišta i pejzažnim planiranjem izrađene su u kasnim 1960-ima i ranim 1970-ima

⁴⁰ Metoda je uključivala Delfi panele radi prepoznavanja i vrednovanja ključnih varijabli i indikatora, nakon čega bi analiza utjecaja trendova (TIA, *trend-impact analysis*) i analiza međuučućaja (CIA, *cross-impact analysis*) bile korištene u procjenjivanju implikacija proizašlih iz interakcija među ključnim varijablama i indikatorima (Ringland, 2006).

⁴¹ Wack (1985b) navodi da se scenariji bave dvama svjetovima: svijetom činjenica i svijetom percepcija. Oni služe istraživanju radi utvrđivanja činjenica, no ciljaju na percepcije u glavama donositelja odluka - vodstva poduzeća.

(Shearer, 2005). Uz istraživanja DATAR-a⁴² vezana uz mogući i poželjni razvoj francuskih ruralnih područja kombinacijom kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, te odnosa između regionalnog razmještaja stanovništva i mogućnosti gospodarskog razvoja, valja spomenuti rad Hasana Ozbekhana⁴³, koji je istraživao budućnost Pariza iz perspektive različitih prostornih razina: lokalne, regionalne i globalne. Agencija za zaštitu okoliša u SAD-u sponzorirala je studije temeljene na scenarijima radi istraživanja implikacija moguće stagnacije broja stanovnika za prirodne sustave (1973), te zamišljanja različitih varijanti budućeg društvenog konteksta u kojima bi agencija implementirala regulatorne aktivnosti (1975)⁴⁴. Steinitz i Rogers⁴⁵ su povezali sistemsko razmišljanje i računalne geografske informacijske sustave radi izrade scenarija s ciljem istraživanja posljedica regionalnog rasta (prema: Shearer, 2005). Zegras i dr. (2004) ističu da se scenarijsko planiranje u planiranju prometa nalazi već u 1970-ima i 1980-ima (Chicago, Sydney, Baltimore, Seattle).

Razvoj škole *la prospective* od ranih 1970-ih nastavio je M. Godet, pristupom koji je spoj alata i procedura sistemske analize, npr. MICMAC metoda za identificiranje ključnih varijabli, MACTOR metoda za analizu strategija aktera, morfološka analiza za izradu scenarija, *Smic-Prob-Expert* za vjerojatnosti scenarija i MULTIPOL metoda za prepoznavanje strateških opcija (Godet i Roubelat, 1996; Godet, 2000a; Godet, 2000b; Godet i Durance, 2011). Strateško planiranje korištenjem scenarija primarno je razvijeno za planiranje i upravljanje poduzećima, ali također i za urbano i regionalno planiranje (primjeri Baskije, Lorraine i dr.) (Godet, 2000b).⁴⁶ *Prospective* pristup nije posvećen prognoziranju budućnosti, već osvjetljavanju akcija koje je potrebno poduzeti u sadašnjosti u svjetlu mogućih budućnosti (Godet, 2012).⁴⁷

⁴² Bluet, J.-C., Zémor, J., 1970: Prospective géographique, méthode et directions de recherche, *Metra* 9 (1), 111-127.

⁴³ Ozbekhan, H., 1977: The future of Paris: a systems study in strategic urban planning, *Philosophical Transactions of the Royal Society London*, A 287, 523-544.

⁴⁴ US Environmental Protection Agency, 1973: *Working Papers in Alternative Futures and Environmental Quality*, Environmental Protection Agency – Environmental Studies Division, Washington, DC; US Environmental Protection Agency, 1975: *Alternative futures for environmental policy planning: 1975 – 2000*, EPA report EPA-540/9-75-027, pripremio Stanford Research Institute, Center for the Study of Social Policy, Environmental Protection Agency – Office of Pesticide Programs, Washington, DC.

⁴⁵ Steinitz, C., Rogers, P., 1970: *A Systems Analysis Model of Urban Change: An Experiment in Interdisciplinary Education*, MIT report 20, Massachusetts Institute of Education Press, Cambridge, MA.

⁴⁶ Scenariji nisu neizostavan dio *prospective*, no igraju glavnu ulogu u većini *prospective* studija (Godet i Durance, 2011).

⁴⁷ *La prospective* ne može biti razdvojena od strategije što vodi pojmu „strateška *prospective*“ (Godet, 2000b), koja je i eksplorativni i normativni pristup. Od engleskih termina najbliži termin (strateškoj) *prospective* je *strategic foresight* (Godet i Roubelat, 1996; Godet, 2000b; Godet i Durance, 2011). Nastavljajući tradiciju strateškog planiranja i strateškog upravljanja, strateška *prospective* naglašava važnost dugoročnog i drugačijeg razmišljanja u procesu strateškog odlučivanja (Godet, 2000b).

Još jedan pravac važan za razvoj metode scenarija u okviru studija budućnosti u 1970-ima bio je vezan uz izradu globalnih scenarija na temelju ambicioznih matematičkih simulacijskih modela (Raskin, 2005). Matematičke simulacije korištene su u predviđanju gospodarskih kretanja, potreba za resursima te negativnih utjecaja na okoliš. Rani primjeri bila su kontroverzna izvješća Rimskog kluba⁴⁸ (1972., 1974.) koja su upozorila da će gospodarski, demografski i tehnološki trendovi premašiti kapacitet nosivosti Zemlje u 21. stoljeću, te istražila moguća rješenja (Swart i dr., 2004). Valja spomenuti i smjer u izradi scenarija koji se usredotočio na predočavanje poželjnih budućnosti i načina njihova ostvarenja, posebno u području energetike. Robinson ih je 1982. godine nazvao „backcasting“ – retrognozirajući⁴⁹ studiji (Swart i dr., 2004).

Prema Martelliju (2001) upotreba scenarija u poduzećima, vladinim i nevladinim organizacijama kreće se u valovima, s vrhovima u prvoj polovici 1970-ih i drugoj polovici 1980-ih, nakon kojih bi uslijedila manja primjena. Ponovni uspon može se zamijetiti od kraja 20. stoljeća, što se objašnjava turbulentnošću i nesigurnošću okruženja, globalizacijom i deregulacijom ekonomije te općenito ubrzanim ritmom promjena.

Zadatak promišljanja budućnosti u žarište interesa dovela je i potraga za održivim razvojem (Raskin, 2005). Pitanje održivog razvoja postalo je dominantno među futuristima. Prema Godetu (2012) razlike između polja održivog razvoja i studija budućnosti smanjile su se jer je cilj održivog razvoja odgovorno razmišljanje o čovječanstvu i odabir razvojnih puteva koji neće škoditi budućim generacijama. Nakon izvješća Komisije Brundtland 1987. i Konferencije Ujedinjenih naroda o okolišu i razvoju u Rio de Janeiru 1992. godine, lansiran je drugi val globalnih scenarija u kontekstu i izazovima održivosti. Neki su bili temeljeni na modelima i koncentrirali se na pojedina pitanja, no izrađivane su i integrirane studije o klimatskim promjenama, ograničenosti vodnih resursa, javnom zdravlju te korištenju zemljišta. Veliki broj studija koristio je i narativne scenarije (Swart i dr., 2004).

Uz razvoj i upravljanje javnim i privatnim organizacijama i strateško planiranje, u metodi scenarija općenito sve veći naglasak stavlja se na učenje i sami proces izrade scenarija. To traži uključivanje niza dionika i donositelja odluka, a ciljevi izrade scenarija jednako su povezani s procesom kao i pogledima na budućnost i razvoj (Neumann i Øverland, 2004).

⁴⁸ *The Limits to Growth* (D. H. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers, W. W. Behrens III, 1972) i *Mankind at the Turning Point* (M. Mesarović i E. Pestel, 1974) (Raskin, 2005). Model Rimskog kluba pratio je pet ključnih varijabli: stanovništvo, proizvodnju hrane, industrijsku proizvodnju, zagađenje i prirodne resurse. Sve simulacije izvedene pomoću modela ukazivale su da je rast izmakao kontroli. No, treba naglasiti da autori izvješća nisu predviđali budućnost već razvijali model koji bi pomogao razumijevanju prirode rasta i poticanju javne rasprave (Ringland, 2006).

⁴⁹ Kao paralela s pojmom „forecasting“ – prognoziranje, pojam „backcasting“ može se u ovom smislu prevesti kao „retrognoziranje“.

Scenariji se danas koriste u različitim oblicima planiranja, o čemu će više riječi biti u nastavku.

2.2.3. Područja primjene metode scenarija

Iz pregleda razvoja metode scenarija vidljivo je da su područja istraživanja i primjene metode scenarija vrlo raznolika. Obilježja scenarija ovise o glavnoj temi/problemu koji se istražuje, odnosno provodi li se istraživanje unutar jedne ili više disciplina. Značajke metode i odabir metodoloških koraka ovise i o tome kome su scenariji namijenjeni (znanstvenoj i stručnoj zajednici, javnoj upravi, poduzećima, nevladinim organizacijama, javnosti uopće). Bradfield i dr. (2005) kao glavne promicatelje/korisnike scenarijskog planiranja ističu upravo znanstvenu zajednicu, poduzeća, javnu upravu, aktere usmjerene na upravljanje u kriznim situacijama, futurističke institute i obrazovne ustanove; čemu treba pridodati i razne međunarodne organizacije, poput OECD-a i NATO-a (Neumann i Øverland, 2004).

Znanstvena zajednica koristi scenarije primarno kao sredstvo prenošenja sve kompleksnijih znanstvenih modela i teorija. Primjeri za to su scenariji klimatskih promjena zasnovani na računalnim modelima okoliša te scenariji ekonomskog razvoja zasnovani na ekonometrijskim modelima (Bradfield i dr., 2005). Analize baza znanstvenih publikacija (Pulver i VanDeveer, 2009; Varum i Melo, 2010) ukazale su na sve jači interes za metodom scenarija u znanstvenim istraživanjima te njeno korištenje u različitim znanstvenim disciplinama. Varum i Melo (2010) su proveli kvantitativno i kvalitativno istraživanje znanstvenih radova objavljenih unutar *ISI Web of Science* u razdoblju od 1945. do 2006., s naglaskom na ekonomiju i njoj srodne discipline, planiranje i razvoj te društvene znanosti (interdisciplinarni aspekt).⁵⁰ Prvi objavljeni članak pronašli su 1977., no tek u 1990-ima, a posebno nakon 2000. broj objavljenih radova iznimno je porastao (objavljeno više od 70 posto radova). Utvrdili su da je više od 53 posto od ukupno 101 analiziranog rada objavljeno u tri vodeća časopisa: *Futures* (26%), *Technological Forecasting and Social Change* (15%) i *Long Range Planning* (13%). Radovi o scenarijskom planiranju objavljeni su, međutim, u još 39 časopisa u različitim područjima znanosti (Varum i Melo, 2010). Pulver i VanDeveer (2009) nalaze da je

⁵⁰ Istraživanje je provedeno prema ključnim riječima: „scenarijsko planiranje“, „izrada scenarija“ te „scenarijsko razmišljanje“ (*scenario planning, scenario building, scenario thinking*). Konačni uzorak sadržavao je 101 rad u kategorijama *business, economics, management, operations research & management science, planning & development* te *social sciences, interdisciplinary*. Kvalitativna analiza izvadaka radova provedena je na temelju glavne istraživačke metode (radovi su podijeljeni na teorijske, empirijske i metodološke), rezultata i ciljne skupine (Varum i Melo, 2010).

u razdoblju 1970. – 1990. prosječan godišnji broj članaka koji su u naslovu sadržavali riječ „scenarij“ u bazama *ScienceDirect* i *EBSCO Academic Search Premier* bio 9, odnosno 1,5; do 2006. odgovarajući broj objavljenih radova porastao je na 157, odnosno 247.⁵¹ Za razliku od Varum i Melo, ovi autori naglašavaju učestalost scenarija kao istraživačke metode i produkta istraživanja u prirodnim znanostima, područjima povezanim s modeliranjem te tehničkim znanostima. Aligica (2005) i Pulver i VanDeveer (2009) upozoravaju i na marginalnost scenarija u određenim područjima društvenih znanosti, primjerice u bavljenju s odnosima moći i politikom. Jedan od uzroka tome mogao bi biti karakter scenarija – s jedne strane bave se domenom mogućega i vjerojatnoga, dok su s druge strane važni za društvene aktivnosti koje se temelje na izboru i promišljanju: političke, poslovne, vojne (Aligica, 2005).

S obzirom na rezultate analize prema glavnoj istraživačkoj metodi, Varum i Melo (2010) zaključili su da prevladavaju teorijski (42,6%) i empirijski (40,6%) radovi. Metodološki usmjereni radovi dobivaju na važnosti zadnjih godina, no zasad obuhvaćaju 16,8% ukupnog broja radova. Brojnost empirijskih radova proizlazi, među ostalim, i iz činjenice da mnogi istraživači imaju veliko praktično iskustvo, posljedično doprinoseći razvoju praktičnog znanja. Porast broja metodoloških istraživanja potvrđuje razvoj sve većeg broja scenarijskih modela i tehnika. U slučaju teorijskih radova autori navode potrebu šireg sagledavanja i strukturiranja cijelog istraživačkog „polja“ scenarija. MacKay i Tambeau (2013) naglašavaju da je jači interes za metodološkim i teorijskim aksiomima scenarija dijelom kataliziran i brigom za većom preciznošću, odnosno strožim kriterijima, kakve imaju druge metode (poput metoda prognoziranja).

Poduzeća. Stalne promjene u poslovnom okruženju obvezuju poduzeća i organizacije uopće na prilagodbu novim prilikama, konceptima, proizvodima i tehnologijama. Identifikacija budućih trendova i predviđanje promjena na tržištu postali su odrednice kompetitivnosti, a sposobnost poduzeća da djeluju u uvjetima neizvjesnosti i brzo se prilagode velikim promjenama ključni izazov (Varum i Melo, 2010). Nezadovoljstvo tradicionalnim načinom planiranja i prognostičkim tehnikama u nošenju sa sve bržim promjenama rezultiralo je širenjem scenarijskog planiranja u poduzećima, ili nadopunom tradicionalnih metoda scenarijskim tehnikama. Pritom scenariji osvjetljavaju ključne aspekte neizvjesnosti, s utjecajem na (strateške) odluke koje menadžeri trebaju donijeti (Postma i Liebl, 2005).

⁵¹ Kao vodeće časopise koji objavljuju radove o scenarijima Pulver i VanDeveer također ističu *Futures* (29 radova između 2002. i 2006.) i *Technological Forecasting and Social Change* (17 radova u istom razdoblju). Među ostale važne časopise koji objavljuju istraživanja o scenarijima ubrajaju se *The American Institute of Physics Conference Proceedings* (21), *Energy Policy* (20), *Physics Letters B* (19), *Journal of Hydrology* (18) i *Climatic Change* (17) (Pulver i VanDeveer, 2009).

Razvoj scenarijskog planiranja usko je povezan upravo s usponom strateškog planiranja i pojavom strateškog menadžmenta (Miller i Waller, 2003). Izrada scenarija može pomoći formuliranju i vrednovanju strategije poduzeća, doprinoseći boljem razumijevanju neizvjesnih čimbenika u okruženju i testirajući otpornost strategija i planova na skup mogućih budućnosti. Scenarijsko planiranje tako integrira informacije o važnim čimbenicima, razvijanje konzistentnih opisa mogućih budućnosti ili scenarija i vrednovanje implikacija izrađenih scenarija na poduzeće (O'Brien, 2004).

Osim u izradi strategija, scenariji imaju važnu ulogu u procesu učenja (van der Heijden, 2004). U tom smislu na korporativnoj razini mogu se razlikovati studije scenarijskog planiranja povjerljivog karaktera, namijenjene izvršnoj upravi i razvoju korporativne strategije, zatim one koje su dio grupnog rada, razvijanja ideja i komunikacije u takvim organizacijama, te prijelazni tipovi (Durance i Godet, 2010). Osim toga, scenariji mogu imati više oblika ovisno o ciljevima, resursima organizacije, stilu planiranja i preferencijama sudionika (Bezold, 2010). Scenarijski pristupi variraju od poimanja scenarija kao načina razmišljanja do scenarija izrađenih kroz složeni slijed metodoloških koraka, te od poludnevnih vježbi do dugotrajnih projekata s nizom različitih aktivnosti. Pritom je za svrhovito oblikovanje procesa iznimno važno jasno definiranje očekivanih ishoda; slučajevi neuspjeha scenarijskog planiranja povezuju se upravo s nedovoljno dobro definiranim ciljevima i nedovoljno jasno postavljenim očekivanjima (van der Heijden, 2004).

Uz pregled literature o scenarijskom planiranju Varum i Melo (2010) proveli su i analizu uzorka radova usmjerenih na poduzeća, s obzirom na pojam scenarijskog planiranja te prednosti njegove upotrebe, način provođenja scenarijskog planiranja te prenošenja korisnog znanja za menadžere. Martelli (2001) navodi, a Varum i Melo (2010) potvrđuju, da u relevantnoj literaturi postoji konsenzus oko glavnih prednosti scenarijskog pristupa. Važno je naglasiti da one ne proizlaze iz samoga predviđanja budućnosti, već poboljšanja procesa učenja, procesa donošenja odluka (većom fleksibilnošću i transparentnošću) te identifikacije prilika, pitanja i problema s kojima bi se poduzeće moglo suočiti u budućnosti. Među snage scenarijskog planiranja Miller i Waller (2003) među ostalim ubrajaju: participativnost koja vodi povezivanju znanja i poticanju učenja; narativnost i oblikovanje „priča“ koje razmatraju interakcije ključnih dionika i ulogu poduzeća u gradnji budućnosti; široki obuhvat mogućnosti i ishoda; sistemsko razmišljanje koje potiče učenje o međuodnosima ključnih varijabli u okruženju. Među slabostima ističe se opasnost nedovoljne razrade i konzistentnosti scenarija te njihovo svođenje na maštovite spekulacije; deskriptivnost i nemogućnost kvantifikacije varijabli; pristranost sadašnjim okolnostima (nedovoljno razmatranje budućih opcija);

opasnosti koje prate rad u skupinama (npr. dominacija pojedinaca); manjak konsenzusa (budući da scenarijsko planiranje omogućava različite perspektive, sudionici možda u konačnici ne dođu do zajedničkog razumijevanja ili strategije). Kao jedna od najvećih grešaka kod korištenja scenarija i u poduzećima i u organizacijama uopće navodi se krivi odabir scenarijskih metoda u odnosu na potrebe i očekivane ishode (Barber, 2009). Varum i Melo (2010) zaključuju i da je potreban veći broj empirijskih istraživanja upotrebe i konkretnih učinaka scenarijskog planiranja u poslovnom okruženju.

Javna uprava sve češće koristi scenarije kao oblik uključivanja različitih organizacija i dionika u donošenje političkih/upravljačkih odluka (Bradfield i dr., 2005). Kao i u slučaju poduzeća, nema uniformnog načina korištenja scenarijskog planiranja niti standardnog pristupa njegovoj institucionalizaciji unutar državne i javne uprave (Volkery i Ribeiro, 2009). Primjerice, scenarijsko planiranje postalo je sastavni dio procesa donošenja odluka u mnogim segmentima državne i javne uprave u Ujedinjenom Kraljevstvu (Foa i Howard, 2006; Volkery i Ribeiro, 2009) te Nizozemskoj (van Asselt i dr., 2007); s druge strane, scenariji korišteni u Norveškoj utjecali su na više dijelova javnog sektora, no nije došlo do institucionalizacije pristupa (Neumann i Øverland, 2004). U postupak mogu biti uključeni akteri unutar same javne uprave i/ili vanjski suradnici. Osim toga, mandat aktera može biti privremen ili stalan, a može biti korišten sektorski ili transsektorski pristup (Volkery i Ribeiro, 2009). Scenarijsko planiranje usmjereno je osobito prema indirektnim oblicima potpore donošenju odluka u ranim fazama upravljačkog ciklusa (*policy cycle*), u smislu podizanja svijesti i formuliranja važnih pitanja. Međutim, potreban je veći napredak u punom inkorporiranju scenarijskog planiranja u razradu (*policy design*), odabir i implementaciju mjera (Volkery i Ribeiro, 2009). Javno upravljanje (*public policy making*), bilo na nacionalnoj ili europskoj razini, traži ne samo razumijevanje mogućih teritorijalnih budućnosti, već i viziju kako ih promijeniti u potrazi za zajednički dogovorenim poželjnim budućnostima (Davoudi i Dammers, 2010).

U *upravljanju u kriznim situacijama* kao što su vježbe civilne obrane, scenariji se koriste u obliku simulacija budućih kriznih situacija, radi organizacije i testiranja sustava i opreme te povećanja pripravnosti (Bradfield i dr., 2005).

Profesionalni futuristički instituti/organizacije uglavnom su neovisne istraživačke ustanove koje djeluju na širenju ideja u pogledu ključnih trendova koji će oblikovati budućnost te promoviranju metodologije istraživanja budućnosti (Bradfield i dr., 2005).

Primjerice, organizacija *Futuribles* (kao i druge ranije spomenute organizacije koje su utjecale na razvoj metode scenarija, poput *RAND Corporation* i Instituta Hudson) i dalje djeluje kroz različite projekte, edukacije, publikacije i dr. Polazi od uvjerenja da se budućnost ne može predvidjeti, već se gradi kroz odluke i aktivnosti temeljene na tome kako dionici vide poželjne i ostvarive budućnosti. Također, moguće budućnosti ukorijenjene su u prošlosti i sadašnjosti, stoga je važna i analiza postojećeg stanja i trendova (*Futuribles*, <http://www.futuribles.com/en/qui-sommes-nous/a-propos/pourquoi-futuribles/>). Globalna scenarijska grupa (*Global Scenario Group*) još je jedan primjer internacionalnog i interdisciplinarnog tijela koje je 1995. okupio Stockholmski institut za okoliš (*Stockholm Environment Institute – SEI*), a razvilo je niz integriranih globalnih i regionalnih scenarija i utjecalo na mnoge druge radove i studije (Raskin, 2005).

Obrazovne (visokoškolske) institucije kojima je cilj unaprjeđenje istraživanja i razvoja teorija i metoda studija budućnosti također koriste scenarije, primjerice *Hawaii Research Centre for Future Studies* u sklopu *University of Hawaii* (Manoa) te *Australian Foresight Institute* pri *Southern Cross University* (Bradfield i dr., 2005).

2.3. Metoda scenarija u prostornom planiranju

Sa sve prisutnijom percepcijom kompleksnosti i neizvjesnosti razvoja svijeta koji nas okružuje, posebno u kontekstu disciplina i djelatnosti koje počivaju na donošenju odluka (poput javnog upravljanja i prostornog planiranja), povećao se interes za razvijanjem i analizom scenarija. Sardar (2010) govori o „postnormalnim vremenima“, koja traže napuštanje ideja kontrole i upravljanja, i preispitivanje pojmova napretka, modernizacije i učinkovitosti koji podupiru zapadnjačko kapitalističko društvo. Analiza scenarija pojavila se kao ključna metodologija za istraživanje varijanti budućeg razvoja, identificiranje ključnih neizvjesnih faktora i usmjeravanje akcije (Raskin, 2005). Tu se neizostavno veže i pojam održivosti i održivog razvoja, pri čemu analiza scenarija, uključujući pristupe okrenute participativnosti i rješavanju problema, može biti alat za istraživanje ključnih pitanja i metodoloških izazova (Swart i dr., 2004). Planiranje ili pravo na budućnost nije neodređeno i bezgranično pravo, već dobiva svoju dimenziju kroz održivi razvoj i održivu budućnost (Šimunović, 2005). Koncept održivog razvoja sada se široko upotrebljava za izražavanje potencijala stvaranja strategije kombinirajući gospodarske, okolišne i društvene ciljeve u njihovoj prostornoj manifestaciji (Albrechts, 2004). U (relativno) razvijenim zemljama većina

suvremenog diskursa planiranja tiče se održivog grada, gradova koji postaju „pametni“ i „zeleni“ (Friedmann, 2011).

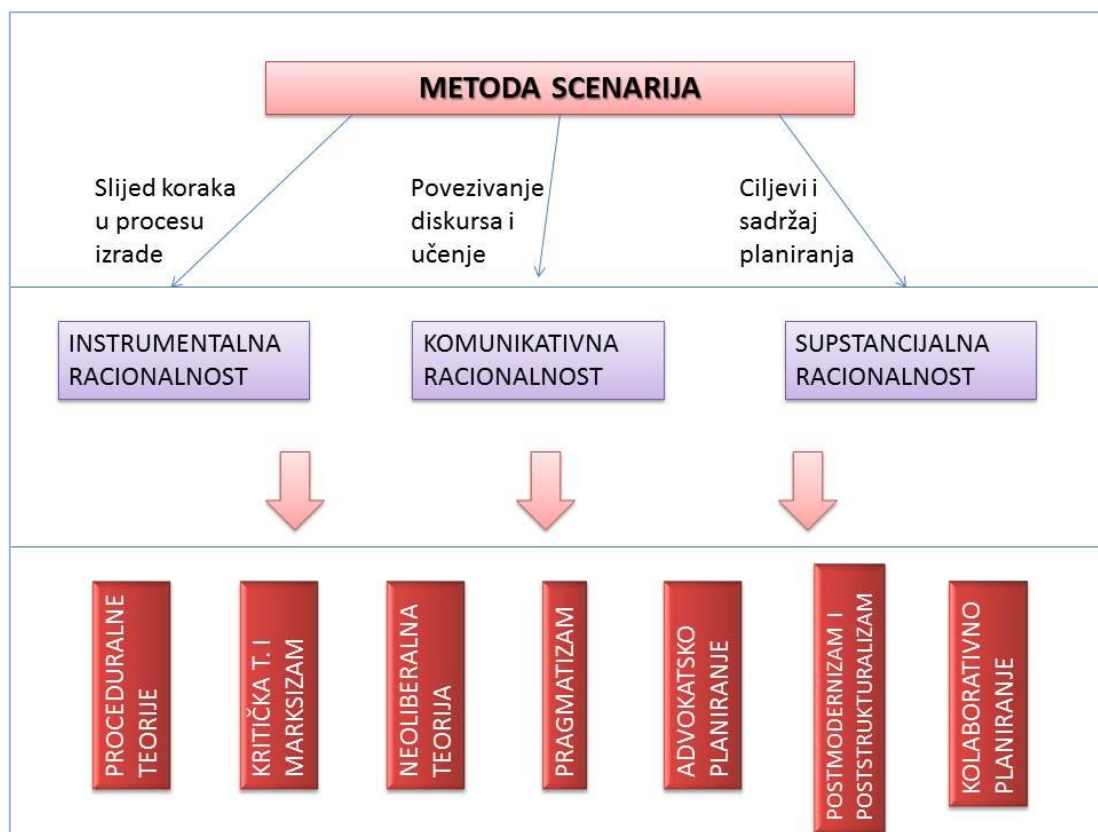
Marinović-Uzelac (2001) istaknuo je da se prostornim planovima samo usmjeravaju neprekidni procesi u prostoru, koji bi se i bez njih odvijali, i zato prostorno planiranje nije izrada statičnih projekata, nego stalno praćenje i usmjeravanje događaja u prostoru i njegova korištenja. Prema Koll-Schretzenmayr i dr. (2004), središnji izazov za istraživanje i praksu prostornog planiranja jest nositi se s nadmoćnom kompleksnošću, dinamičnošću i raznolikošću prostornih sustava. Iako se uloga planiranja često promatra kao uska regulatorna aktivnost, ona je više proces upravljanja koji nastoji optimizirati prilike za gospodarski i društveni život, kvalitetu okoliša, društvenu pravdu i održivi razvoj. Prostorno planiranje koje je dugo bilo interpretirano kao sredstvo u „kontroli prostorne budućnosti“ treba biti reinterpretirano kako bi „upravljalo prostornim budućnostima“ (Schmid i dr., 2004). Umjesto nerealnog cilja točnog predviđanja nepoznate budućnosti, planeri bi trebali pripremiti skup scenarija koji opisuju raspon mogućih budućnosti (Klosterman, 2007). Bilo kojoj unaprijed smišljenoj akciji treba prethoditi misaoni eksperiment koji anticipira njene moguće ishode i implikacije (Aligica, 2005). Friedmann zagovara lokalno utemeljeno, dubinsko istraživanje strateških pitanja urbanog razvoja pod različitim skupovima pretpostavki ili scenarija kao način procjene potencijalnih ishoda i njihovih učinaka na stanovništvo, gospodarstvo i okoliš. To je način propitkivanja budućnosti kako bi se donijele bolje odluke u sadašnjosti (Friedmann i dr., 2004).

Korisnost metode scenarija u prostornom planiranju proizlazi tako i iz samoga procesa izrade, koji podrazumijeva povećanje znanja o razvojnim trendovima i prostornim elementima za sve koji su uključeni u proces, te konačnoga produkta, koji može voditi konkretnim strategijama i mjerama upravljanja. Potrebno je planirati i djelovati u kontekstu različitih mogućih budućnosti.

Budući da su scenarijsko planiranje primarno razvili praktičari, tek se kroz zadnjih 20-ak godina počeo formirati korpus znanstvenih i stručnih znanja koji se kritički bavi njegovim pretpostavkama i teoretiziranjem metoda (MacKay i Tambeau, 2013). Primjer je rad Schoemakera (1993) koji koristi bihevioralnu teoriju u elaboriranju konceptualnih temelja scenarija, Chermack i van der Merwe (2003) koji opisuju veze procesa scenarijskog planiranja (kao procesa učenja) i konstruktivističkog pristupa učenju i podučavanju, MacKay i Tambeau (2013) koji povezuju teoriju strukturacije sa scenarijskim planiranjem, i dr. Chermack (2004), smatrajući da je glavni problem u praksi scenarijskog planiranja (primarno u poslovnom kontekstu) nedostatak teoretski utemeljenih modela, kao jedinice takvog modela scenarijskog

planiranja izdvaja: a) scenarije, b) učenje, c) mentalne modele (način na koji individualci vide svijet), d) odluke (odnose se na akcijsku komponentu sustava planiranja) i e) provedbu.

Scenariji se mogu povezati sa svima trima osnovnim racionalnostima prostornog planiranja – instrumentalnom, komunikativnom i supstancijalnom racionalnošću te posljedično s teorijama planiranja koje se na njih oslanjaju (sl. 1.).

Sl. 1. Metoda scenarija u odnosu prema racionalnostima i teorijama prostornog planiranja
Izvor: sastavila autorica, prema Allmendinger, 2009; Schmidt-Kallert, 2010/2011.

Instrumentalna racionalnost, koja se temelji na identificiranju i objektivnom odabiru pravih sredstava u ostvarenju ciljeva i relevantna je posebno za proceduralne teorije planiranja, u osnovi je i razrade slijeda metodoloških koraka u procesu izrade scenarija. Osim toga, posebno je sistemski pristup poveznica metode scenarija s teorijom, kako geografije, tako i prostornog planiranja, pri čemu se prostor promatra kao geoprostorni kompleks i geoprostorni sustav u kojem su prirodno-geografski i društveno-geografski elementi u uzročno-posljedičnom međuodnosu. Scenariji rastavljaju kompleksne fenomene u podsustave pogodnije za analizu (Schoemaker, 1993). U procesu izrade razmatra se slika budućnosti u ciljnoj godini, no ništa manje nisu važni putovi koji do nje vode. Naime, preveliki naglasak na

krajnjem stanju može dovesti do umjetne generalizacije razvoja pa postane svejedno razmatrati se, primjerice, 2010. ili 2020. godina (de Jouvenel, 2000).

Komunikativna racionalnost podrazumijeva usuglašavanje velikog broja dionika u prostornom planiranju i na nju se naslanjaju participativni pristupi i kolaborativno planiranje. Analiza scenarija često je povezivana s participativnim pristupima budući da lokalni akteri poznaju lokalni sustav i imaju uvid u društveno-ekonomsku, administrativnu, kulturnu, političku i okolišnu dinamiku na određenom području (Walz i dr., 2007). Participacija je fundamentalna u elaboraciji scenarija budući da su osnovni resursi scenarija individualne i kolektivne ideje o budućnosti, inherentne u svim odlukama, koje se tijekom razvijanja scenarija otkrivaju, sistematiziraju i analiziraju (Berkhout i dr., 2002). U skladu s postmodernističkim shvaćanjima, može se zaključiti da nema „prave“ istine i „prave“ interpretacije sadašnjosti i mogućnosti budućeg razvoja. Proces izrade scenarija stoga ne bi trebao biti povjeren samo stručnjacima: njegova snaga proizlazi iz uključivanja različitih načina gledanja u proces (Schoemaker, 1993). Nadalje, u skladu s reformističkom neomodernističkom perspektivom vrijednost scenarija u rješavanju problema i donošenju odluka počiva u sposobnosti povezivanja mentalnih karata i diskursa pojedinaca o budućnosti kroz strukturirani proces i analizu (Berkhout i dr., 2002). Kroz potencijal povezivanja pojedinačnih stvarnosti scenarijsko planiranje promatrao je i H. Kahn (Neumann i Øverland, 2004). Konačno, scenariji trebaju širiti, ali i fokusirati razmišljanje i pojedinaca i skupina (Schoemaker, 1993).

Supstancijalna racionalnost, kao usmjerenost na same sadržaje, ciljeve, vrijednosti i ideale u prostornom planiranju, izražena je u sagledavanju prostornih problema i elemenata prostornih sustava, te ciljevima i vrijednostima koje do izražaja dolaze posebno kod normativnih scenarija. Berkhout i dr. (2002) smatraju da kvalitativni opisi, nastali tijekom izrade scenarija, služe stvaranju zajedničkih slika socio-ekonomskih budućnosti koje povezuju donositelje odluka i omogućuju im promjenu ponašanja kao odgovor na promijenjene slike budućnosti. Budući da su socio-ekonomski scenariji temeljeni na subjektivnim pretpostavkama koje podrazumijevaju određene vrijednosti, proces elaboriranja scenarija treba uključiti široki raspon perspektiva.

2.4. Postupci izrade scenarija

Ne postoji jedinstven način izrade scenarija (Godet i Roubelat, 1996). U osnovi se pristupi izradi kreću od intuitivnih, koji nastoje potaknuti raspravu o budućnosti temeljenu na

znanju i kreativnosti sudionika (bez standardizirane metodologije) do formaliziranih pristupa koji uključuju više složenih metoda, često su kvantitativno utemeljeni i nastoje analizirati vjerojatnosti odvijanja određenih događaja.⁵² Martelli (2001) ističe problem velikih razlika, čak i proturječja među teorijama, principima i pravilima za izradu scenarija, pri čemu neke metodologije („metodologija“ podrazumijeva izbor i primjenu specifičnih tehnika) koje se koriste u izradi scenarija slijede klasične obrasce znanstvenog istraživanja, no druge procedure uopće ne slijede takav obrazac. Zbog brojnosti i različitosti pristupa izradi scenarija, posebno u poslovnom okruženju, Martelli se na njih referira kao na „metodološki kaos“.

Nastavljajući se na rad Husa i Hontona iz 1987. godine⁵³, Bradfield i dr. (2005) usporedili su tri glavna pristupa izradi scenarija u poslovnom planiranju – kategorije scenarijskih „škola“ ili tehnika: školu intuitivne logike, probabilističkih modificiranih trendova i *prospective*.⁵⁴ Pristup intuitivne logike koristili su, primjerice, *Stanford Research Institute*, *Shell* i *Global Business Network* (GBN). U praksi izrade scenarija i scenarijskog planiranja pod pojmom intuitivne logike podrazumijevaju se razne skupine tehnika, vrlo često vezane uz specifične primjere i stručnjake koji na njima rade. Upravo iz brojnih varijacija ovoga pristupa proizlazi veliki dio „metodološkog kaosa“ (Martelli, 2001).

⁵² Neki pristupi specifični su za određene konzultantske organizacije (poput *Global Business Network* – GBN-a) te zaštićeni autorskim pravima (Ringland, 2006; Bradfield i dr., 2005).

⁵³ Huss, W. R., Honton, E.J., 1987: Scenario planning – What Style Should You Use?, *Long Range Planning* 20 (4), 21–29. Huss i Honton izdvajaju tri glavna pristupa izradi scenarija: pristup intuitivne logike, analizu utjecaja trendova (TIA, *trend-impact analysis*) i analizu međuutjecaja (CIA, *cross-impact analysis*). Za razliku od njih, Bradfield i dr. (2005) tehnike TIA i CIA objedinjuju u okviru pristupa probabilističkih modificiranih trendova (engl. *probabilistic modified trends*) s obzirom na zajedničku matematičku osnovu ekstrapoliranih vremenskih nizova podataka. Uz to, glavnim pristupima izradi scenarija priključili su pristup *prospective*.

⁵⁴ Pristup probabilističkih modificiranih trendova (TIA i CIA) bavi se vjerojatnostima zbivanja događaja koji bi mogli uzrokovati devijacije od jednostavne ekstrapolacije trendova. Tako TIA i CIA rezultiraju varijantama budućnosti, a kombiniranjem s prosuđivanjem i narativnim opisima događaja tvore scenarije (Bradfield i dr., 2005). Kod CIA se, uz pojedinačne vjerojatnosti i utjecaje određenih događaja, razmatraju i interakcije; ne uzimaju se u obzir samo izolirani događaji već i odnosi više ključnih utjecajnih čimbenika u matrici međuutjecaja (Gordon, 1994). Prednost pristupa PMT proizlazi iz njegove formaliziranosti, koja omogućuje kontrolu; nedostatak je što prevelika formalizacija može izaći van kontrole i utjecati na korisnost i pouzdanost sadržaja. Ograničenje je i što se može koristiti samo ako su dostupni dugi, detaljni i pouzdani vremenski nizovi podataka (Martelli, 2001).

Prospective pristup Bradfield i dr. vide kao kombinaciju pristupa PMT i intuitivne logike; elaboriraniji je i kompleksniji od intuitivnog pristupa izradi scenarija i oslanja se na računalne matematičke modele koji imaju korijene u TIA i CIA.

Tab. 3. Usporedni prikaz koraka u procesu izrade scenarija prema odabranim autorima

Schoemaker, 1991; 1993	Gausemeier i dr., 1998	Alcama, 2001; 2008	Mahmoud i dr., 2009	Godet i Durance, 2011
<p>1. Definirati glavna pitanja. Sagledati dotadašnji razvoj radi boljeg razumijevanja stupnja neizvjesnosti i promjenjivosti;</p> <p>2. Identificirati glavne dionike/aktere te njihove trenutačne uloge, interese i odnose moći;</p> <p>3. Objasniti sadašnje trendove ili predeterminirane elemente koji će utjecati na zavisne (ciljne) varijable od interesa;</p> <p>4. Identificirati i objasniti ključne neizvjesne faktore;</p> <p>5. Izraditi dva ekstremna scenarija smještanjem svih pozitivnih ishoda neizvjesnosti u jedan scenarij i svih negativnih ishoda u drugi. Dodati im odabrane trendove i predeterminirane elemente;</p> <p>6. Ocijeniti unutarnju konzistentnost i uvjerljivost tih scenarija – prema konzistentnosti trendova, ishodima neizvjesnosti i pozicioniranju dionika/aktera;</p> <p>7. Eliminirati neuvjerljive kombinacije i izraditi dva ili više novih scenarija;</p> <p>8. Ocijeniti revidirane scenarije prema mogućem postavljanju ključnih dionika u njima. Eventualno poduzeti dodatna istraživanja radi utvrđivanja scenarija;</p> <p>9. Nakon dodatnih istraživanja ponovno ocijeniti konzistentnost scenarija i potrebu za kvantitativnim modelom (Monte Carlo simulacijama);</p> <p>10. Ponovno ocijeniti neizvjesnost zavisnih (ciljnih) varijabli od interesa i proći sve korake kako bi se došlo do scenarija odluke (pomažu u procesu odlučivanja).</p>	<p>1. Analitička faza: određivanje ključnih faktora analizom međupovezanosti unutarnjih i vanjskih faktora;</p> <p>2. Prognostička faza: opis nekoliko mogućih pravaca razvoja za svaki ključni faktor;</p> <p>3. Razvijanje scenarija: grupiranje u scenarije. Scenariji su razumljivi opisi mogućeg budućeg stanja.</p>	<p>1. Okupljanje scenarijskog tima, zaduženog za koordinaciju izrade scenarija, i scenarijskog panela, sastavljenog od dionika i stručnjaka;</p> <p>2. Scenarijski tim predlaže ciljeve i obrise scenarija;</p> <p>3. Scenarijski panel revidira ciljeve i konture te izrađuje prvu verziju kvalitativnih opisa;</p> <p>4. Na temelju opisa scenarijski tim kvantificira glavne faktore scenarija;</p> <p>5. Na temelju glavnih faktora timovi za modeliranje kvantificiraju scenarije;</p> <p>6. Nakon kvantifikacije scenarija scenarijski panel revidira kvalitativne opise;</p> <p>7. Koraci 4, 5 i 6 ponavljaju se do postizanja zadovoljavajuće verzije fabula i kvantifikacije;</p> <p>8. Scenariji se distribuiraju radi povratnih informacija;</p> <p>9. Scenarijski tim i panel revidiraju scenarije na temelju povratnih informacija;</p> <p>10. Objava i diseminacija završnih scenarija.</p>	<p>1. Definicija scenarija – identificiranje osnovnih obilježja, poput prostornog i vremenskog okvira, te ključnih varijabli koje pokreću sustav koji se proučava, ovisno o svrsi scenarija. Izrađuju se preliminarne verzije scenarija u obliku kvalitativnih opisa krajnjeg stanja poželjnog scenarija ili koraka potrebnih za njegovo postizanje;</p> <p>2. Izrada scenarija – popunjavanje scenarija detaljnijim kvantitativnim i/ili kvalitativnim informacijama (razmatranje uzročnih odnosa, predeterminiranih elemenata, ključnih neizvjesnih faktora, ključnih pretpostavki o funkcioniranju različitih dijelova sustava, važnih varijabli i načina njihova modeliranja);</p> <p>3. Analiza scenarija – identificiranje posljedica interakcija (npr. glavnih faktora i komponenata sustava). Pregledavanje izlaza modela, konzistentnosti podataka i dr.;</p> <p>4. Vrednovanje scenarija – identificiranje rizika, prilika i dr.; predstavljanje rezultata dionicima i oblikovanje strategija upravljanja. Ispituju se implikacije scenarija za upravljanje resursima i druge odluke;</p> <p>5. Upravljanje rizicima – primjena strategija za smanjivanje ranjivosti na rizik;</p> <p>6. Praćenje – na temelju indikatora, kako bi se utvrdilo postoji li potreba za modificiranjem planova, dorađivanjem ili izradom novih scenarija.</p>	<p>1. Izrada baze/modela koji predstavlja trenutno stanje sustava – predmeta koji se istražuje i njegova okruženja. Izrada modela znači definiranje sustava koji se proučava, određivanje ključnih varijabli (unutarnjih i vanjskih) i analiziranje aktera. Analiza trendova otkriva dinamiku sustava. Svakoga aktera treba definirati s obzirom na ciljeve, probleme i sredstva djelovanja te ispitati kako pozicionirati aktere u odnosu prema drugim akterima;</p> <p>2. Razmatranje mogućih budućnosti i smanjivanje neizvjesnosti;</p> <p>3. Razrađivanje scenarija opisivanjem događaja i uvjeta koji vode do određenog budućeg stanja (dijakronijska faza).</p>

Izvor: radovi autora navedenih u zaglavlju tablice.

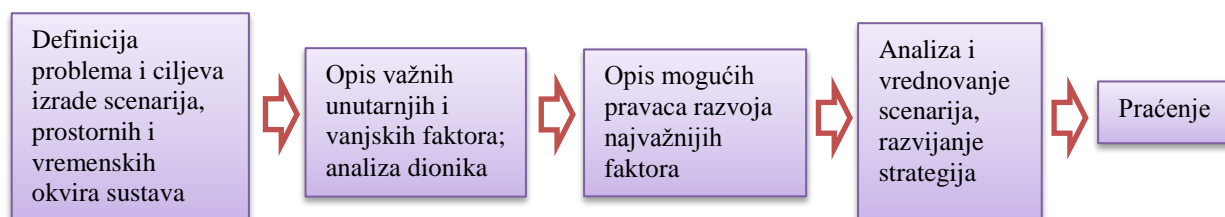
U kontekstu prostornog planiranja osobito su važne tri paradigmatičke tradicije izrade scenarija koje navodi Dammers (2010): modeliranje, dizajn i pristup strateškog razgovora. Prvi pristup ima korijene u vojnim scenarijima u SAD-u u 1950-ima, s primijenjenim računalnim modelima; pristup dizajna ima korijene u francuskom urbanom i regionalnom razvoju u 1960-ima s raznim oblicima kreativnog razmišljanja; pristup strateškog razgovora odgovara prethodno opisanoj „intuitivnoj logici“.

Obilježje zajedničko različitim pristupima jest da izrada scenarija podrazumijeva slijed koraka. U tab. 3. dan je pregled koraka u procesu izrade scenarija prema nekoliko autora, koji su, iako u pravilu orijentirani prema drugim vrstama planiranja (Schoemaker, Gausemeier, Godet i Durance primarno prema poslovnom i organizacijskom planiranju), korisni za izvođenje općih zaključaka o razvijanju scenarija. Alcamo (2001; 2008) izlaže SAS („Story and Simulation“) pristup koji se sastoji od deset koraka. Mahmoud i dr. (2009) razvijaju/predlažu formalni pristup izradi scenarija u studijima okoliša u svrhu sistematizacije, usporedivosti i povezivanja scenarija na određenom području.

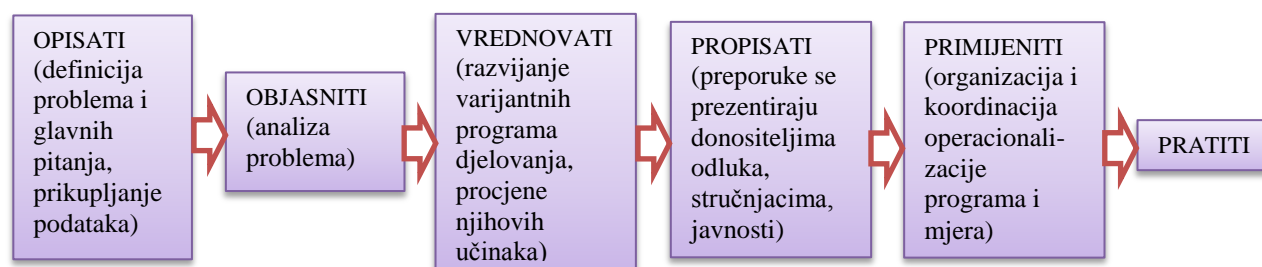
U osnovi svih izloženih pristupa nekoliko je osnovnih metodoloških koraka (sl. 2.) koji uključuju definiranje problema i ciljeva izrade scenarija, prostornih i vremenskih okvira sustava, izdvajanje i kvalitativno i/ili kvantitativno opisivanje važnih unutarnjih i vanjskih faktora koji direktno i indirektno utječu na problem, rangiranje faktora s obzirom na stupanj važnosti i neizvjesnosti, te opis mogućih pravaca razvoja najvažnijih faktora unutar konzistentnih i uvjerljivih scenarija. U konačnici se vrednuju implikacije pojedinih scenarija.

Takvi koraci odgovaraju fazama općenite prospective procedure: 1) definicija problema i odabir vremenskog okvira; 2) izgradnja sustava i identificiranje ključnih varijabli i glavnih aktera; 3) prikupljanje podataka i iscertavanje hipoteza; 4) istraživanje mogućih budućnosti; 5) iscertavanje strateških mogućnosti izbora (de Jouvenel, 2000). No, oni su usporedivi i s protokolom primijenjene geografije koji je izložio Pacione (1999): opisati (identifikacija problema i glavnih pitanja, prikupljanje podataka) – objasniti (analiza problema radi razumijevanja postojećeg stanja i vjerojatnih budućnosti) – vrednovati (razvijanje varijantnih programa djelovanja, procjene njihovih učinaka) – propisati (preporuke se prezentiraju donositeljima odluka, stručnjacima, javnosti) – primijeniti (organizacija i koordinacija operacionalizacije programa i mjera) – pratiti (procjenjuje se uspjeh i neuspjeh aktivnosti).

a)

b)

Sl. 2. Slijed osnovnih metodoloških koraka u izradi scenarija (a) u usporedbi s Pacioneovim protokolom primijenjene geografije iz 1999. godine (b).

Izvor: sastavila autorica, prema Schoemaker, 1991; 1993; Gausemeier i dr., 1998; Pacione, 1999; Alcamo, 2001; 2008; Mahmoud i dr., 2009; Godet i Durance, 2011.

U kontekstu istraživanja i planiranja prostora i Özkaynak (2008), nakon identificiranja glavne teme i određivanja prostornog i vremenskog obuhvata, kao polaznu točku za sve scenarije uzima opis razvojnog konteksta, ključnih obilježja proučavanog područja te važnih faktora i aktera. Glavni faktori su ključni faktori, trendovi i procesi koji pokreću sustav i određuju ishode (Rothman, 2008), stoga je korisno njihovo vrednovanje prema stupnjevima važnosti i neizvjesnosti.⁵⁵ U izradi scenarija obično se razmatraju demografski, ekonomski, društveni, kulturni, tehnološki, institucionalni, okolišni i drugi faktori (Özkaynak, 2008; Rothman, 2008; Fernández Güell, 2010).

S obzirom na dominaciju pristupa temeljenog na sagledavanju sustava u oblikovanju scenarija, Börjeson i dr. (2006) naglašavaju važnost strukture sustava – veza i odnosa među različitim dijelovima sustava te graničnih uvjeta koji usmjeravaju njegov razvoj. Za pristupe temeljene na modeliranju, izrada scenarija može se sastojati od: konceptualizacije sustava;

⁵⁵ Relevantne trendove treba vrednovati prema razini utjecaja i neizvjesnosti, primjerice kao ključne neizvjesne faktore srednje i visoke razine utjecaja i neizvjesnosti; sigurne trendove srednje visokog do visokog stupnja utjecaja, ali niske razine neizvjesnosti; trendove maloga utjecaja (Fernández Güell, 2010).

odabira i razvoja modela koji su konzistentni s konceptualnim modelom u smislu hipoteza, parametara i dr.; prikupljanja i obrade podataka (Mahmoud i dr., 2009).

Glavnim faktorima, varijablama i procesima u sustavu mogu se priključiti akcije institucija i organizacija – poput poduzeća, političkih stranaka, tijela državne uprave i internacionalnih tijela (Özkaynak, 2008). Dionike ili aktere⁵⁶ Schoemaker (1991; 1993) identificira kao one koji su zainteresirani za ključna pitanja u scenariju, one na koje bi se tim pitanjima moglo utjecati te one koji bi sami mogli utjecati na pitanja. Aktere treba definirati s obzirom na ciljeve, probleme i sredstva djelovanja, te ispitati kako pozicionirati pojedine aktere u odnosu prema drugim akterima (Godet i Durance, 2011). Iz pozicije aktera unutarnji faktori u sustavu su oni koje određeni akter može kontrolirati, dok su vanjski faktori izvan njegovog utjecaja (Börjeson i dr., 2006).

Posebno je važno imati na umu kojoj svrsi služe scenariji u konačnici. Tako se kod Schoemakera (1991; 1993) naglašava da scenariji trebaju pomoći u procesu donošenju odluka, a kod Mahmouda i dr. (2009) nakon analize i vrednovanja implikacija scenarija slijede upravljanje rizicima i praćenje implementacije.

2.4.1. Metode i tehnike izrade scenarija

U izradi scenarija koristi se niz metoda i tehnika, koje se mogu sistematizirati na više načina, ovisno o području planiranja i svrsi kojoj služi metoda scenarija (Bradfield i dr., 2005; Börjeson i dr., 2006; Bishop i dr., 2007; Inayatullah, 2008; Amer i dr., 2012). U osnovi izrada scenarija uključuje kvalitativne metode, kvantitativne metode ili njihove kombinacije (npr. Alcamo, 2001, 2008; Kemp-Benedict, 2004; Dammers, 2010). Bishop i dr. (2007) izdvajaju osam kategorija (tipova) scenarijskih tehnika s varijacijama unutar svake kategorije, kao što su tehnike prosuđivanja pojedinaca ili skupina, ekstrapolacija trenda (matematički ili na temelju prosuđivanja) i njene varijacije, elaboracija unaprijed određenih scenarija, modeliranje (gdje se scenariji izrađuju variranjem ulaznih podataka i/ili strukture modela) i dr.

Fernández Güell (2010) ističe važnost sekundarnih izvora i intervjua sa stručnjacima radi dubljeg razumijevanja obilježja geografskog smještaja i položaja te društveno-gospodarskih obilježja u prethodnom razvoju područja. Osim toga, paneli stručnjaka trebali bi analizirati i vrednovati faktore promjena sa značajnim utjecajem na budući razvoj, uz mogućnost korištenja metode Delfi, multivarijatne statističke analize, analize međuutjecaja.

⁵⁶ U literaturi se pojmovi dionika i aktera često razdvajaju, pri čemu su dionici pojedinci ili skupine zainteresirani za planiranje (ili se planiranjem na njih utječe) koji nisu nužno aktivni, dok su akteri aktivni sudionici u procesu.

Börjeson i dr. (2006) također izdvajaju metode i tehnike prikladne pojedinim fazama procesa razvoja scenarija. U fazi generacije ideja i prikupljanja podataka to su anketna istraživanja, radionice s raznim kreativnim tehnikama, metoda Delfi, metoda intervjua, paneli stručnjaka i dionika te „think-tank“ model, gdje multidisciplinarna skupina istraživača ili projektni tim promišljaju izradu scenarija (pionir je bila *RAND Corporation*). Te tehnike mogu se koristiti i za prikupljanje dodatnih informacija za kvantitativne modele. U fazi integracije, gdje se dijelovi kombiniraju u cjelinu, navode se analiza vremenskih nizova podataka te različiti načini modeliranja. U matematičkim modelima postavke mogu biti jednostavne, poput jednostavnih ekstrapolacija varijabli, ili kompleksnije, s pretpostavkama uzročnih odnosa među varijablama. U fazi provjere konzistentnosti scenarija korisne su tehnike poput morfološke analize i analize međeutjecaja, ali testiranje konzistentnosti u praksi se često provodi na kvalitativan i ponekad implicitan način – npr. korištenjem panela stručnjaka za dobivanje kritika i preporuka za poboljšanje scenarija (Börjeson i dr., 2006).

Primjer vrlo raširene kvalitativne tehnike koja pomaže oblikovanju scenarija je tehnika scenarijskih osi/matrice 2x2, koju Bishop i dr. (2007) nazivaju matričnom tehnikom *Royal Dutch Shell/Global Business Network-a*. U njoj se identificiraju dva najvažnija i najneizvjesnija faktora koja bi mogla imati odlučujući utjecaj na predmet istraživanja, regiju, poduzeće itd. Faktori se skiciraju na dvije osi, čiji vršni dijelovi predstavljaju krajnje viđenje – npr. visoki nasuprot niskom gospodarskom rastu te visoki nasuprot niskom rastu stanovništva; te dimenzije mogu biti i mnogo složenije. Tako se pojavljuju četiri kvadranta, od kojih svaki predstavlja različitu perspektivu o tome kako bi se budućnost mogla odviti te okvir za daljnji razvoj scenarija (van't Klooster i van Asselt, 2006; Rothman, 2008).

Sa strane kvantitativnih metoda učestali su različiti oblici kvantitativnog modeliranja. Model je prikaz stvarnog sustava i iz ponašanja modela mogu se izvesti zaključci koji pomažu u donošenju odluka o stvarnim sustavima (Kemp-Benedict, 2004). Integrirani modeli koji obuhvaćaju biofizičke, ekološke, ekonomske i društvene sistemske komponente idealni su za ispitivanje očekivanih ishoda upravljanja ili razvojnih puteva u odnosu na ekonomske, društvene i ekološke ciljeve, i omogućuju analizu rizika i neizvjesnosti (Greiner, 2004). Primjerice, u ispitivanju mogućih budućih načina korištenja zemljišta i zemljišnog pokrova koriste se statistički modeli temeljeni na regresijskim tehnikama; zatim modeli agenata (*agent-based*) za izradu lokalnih ili regionalnih scenarija u kojima agenti predstavljaju ljude, kućanstva ili društvene/etničke skupine; makroekonomski modeli; te modeli temeljeni na definiranim pravilima – obično modeli staničnih automata (*cellular automata* – CA) (Alcamo i dr., 2006).

U geografsko modeliranje CA modele uveo je Tobler u 1970-ima (Petrov i dr., 2009). Jedna od potencijalno nakorisnijih primjena iz perspektive prostornog planiranja je njihovo korištenje u simulacijama urbanog razvoja na lokalnoj i regionalnoj razini, s obzirom na buduće učinke mjera upravljanja (Barredo i dr., 2003). Primjer je model korištenja zemljišta akronima MOLAND, koji je potpora donošenju odluka u kontekstu upravljanja/politike, a originalno je razvijen u istraživačkom centru (*Joint Research Centre – JRC*) Europske komisije (Petrov i dr., 2011). Za ovaj model važno je više georeferenciranih skupova podataka za neko područje, poput digitalnih karata postojećeg načina korištenja zemljišta, dostupnosti prometne mreže, prikladnosti zemljišta za različite namjene, zoniranja i socioekonomskih obilježja. Stanje svake ćelije u rasteru jest određena kategorija postojećeg načina korištenja zemljišta, čija promjena se definira na temelju prethodno navedenih skupova podataka i tzv. „pravila prijelaza“. Ta pravila specificiraju interakciju među susjednim tipovima korištenja zemljišta (Petrov i dr., 2009).

Istraživanja su pokazala da različite metode, na temelju istog skupa podataka, u konačnici daju različite scenarije te da kombinacija i povezivanje metoda obogaćuje završni rezultat (Curry i Schultz, 2009). Unatoč poteškoćama u integriranju kvalitativnih i kvantitativnih metoda⁵⁷, snaga scenarija leži u povezivanju njihovih kvaliteta. Naracija daje glas kvalitativnim faktorima koji oblikuju razvoj, poput vrijednosti, ponašanja i institucija, dok modeliranje nudi empirijski utemeljene uvide u faktore pogodne za kvantifikaciju (Raskin, 2005).

2.5. Tipovi scenarija

Razvoj metode scenarija u posljednjih pola stoljeća bio je karakteriziran širenjem njene primjene u različitim djelatnostima i različitim područjima istraživanja. Svako od njih pridodalo je nova obilježja metodi, s obzirom na svrhu i cilj izrade scenarija, korištene specifične metode i tehnike i razrađen slijed metodoloških koraka. Potreba sistematizacije spoznaja doprinijela je istraživanjima koja su rezultirala pregledima osnovnih tipova scenarija. Zbog svoje važnosti za primjenu metode scenarija u prostornom planiranju, u tab. 4. dani su primjeri integriranih tipologija.

Van Notten i dr. (2003) su tako na temelju pregleda literature i scenarijskih studija iz područja ekonomije, menadžmenta, znanosti o okolišu, političkih znanosti, različitih

⁵⁷ Primjerice, scenariji izrađeni kroz participativni pristup uključuju bogato i kompleksno znanje, no potonje modeliranje traži reduciranje kompleksnosti kako bi istraživači mogli izraditi konzistentan skup ulaznih parametara za simulaciju scenarija (Walz i dr., 2007; Alcamo, 2008).

znanstveno-istraživačkih projekata i dr. oblikovali tipologiju scenarija koja razmatra 14 obilježja. Obilježja su vezana uz cilj projekta („zašto“), način oblikovanja procesa („kako“) i sadržaj scenarija („što“). Cilj projekta/analize scenarija može obuhvaćati više istraživačkih ciljeva – poput boljega razumijevanja međutjecaja procesa, podizanja razine osviještenosti o određenom problemu te poticanja kreativnog razmišljanja, no scenariji mogu primarno biti potpora donošenju odluka – služiti ispitivanju pravaca budućeg razvoja različitog stupnja poželjnosti, predlagati konkretne strategije djelovanja i dr. Organizacija procesa (metodološki aspekt razvijanja scenarija) usmjerava se, primjerice, na način izrade scenarija i vrstu korištenih podataka. Na jednom kraju spektra nalazi se intuitivni pristup koji se oslanja na kvalitativno znanje i uvide te kreativne tehnike poput razvijanja priča i fabula; na drugom kraju je formalni pristup, gdje se izrada scenarija promatra kao racionalni i analitički postupak, i često se oslanja na kvantificirano znanje te računalne simulacijske tehnike i modele. Sadržaj scenarija pak odnosi se na kompoziciju scenarija, prirodu varijabli (akteri, faktori, sektori) i dinamike događaja i procesa u scenarijima, te njihovu povezanost.

Tab. 4. Usporedba tipova scenarija prema različitim autorima

Autori/ Osnovni kontekst tipologije	Tipovi scenarija
Godet i Roubelat, 1996; Godet, 2000b/ Planiranje/upravljanje poduzećima; javna uprava; prostorno planiranje	<p>Eksplorativni – kreću od prošlih i sadašnjih trendova i vode vjerojatnim budućnostima; Anticipativni ili normativni – grade se na različitim vizijama budućnosti te mogu biti poželjni ili nepoželjni.</p> <p>Mogući – zamislivi scenariji; Ostvarivi – mogući ako se u obzir uzmu ograničenja; Poželjni – ulaze u kategoriju mogućih, ali nisu nužno ostvarivi.</p>
Rotmans i dr., 2000/ Integrirana podjela, s naglaskom na održivi razvoj	<p>Prognozirajući – istražuju buduće posljedice određenog slijeda pretpostavki; Retrognozirajući – kreću od postavljenog krajnjeg stanja i istražuju preduvjete koji bi mogli dovesti do njega (uključujući niz strategija).</p> <p>Deskriptivni – navode redoslijed mogućih događaja neovisno o (ne)poželjnosti; Normativni – uzimaju u obzir vrijednosti i interese, često se oslanjajući na specifične ciljeve koje treba postići.</p> <p>Kvantitativni – često zasnovani na modelima, što uključuje korištenje računalnih modela (kao glavnih sredstava istraživanja budućih posljedica skupova pretpostavki ili kao alata za provjeru konzistentnosti razvijenih scenarija); Kvalitativni – temelje se na naraciji i kvalitativnom opisu puteva prema budućnosti.</p> <p>Participativni – dionici igraju aktivnu ulogu u izradi scenarija; Stručni – razvija ih mala skupina stručnjaka.</p>
Alcamo, 2001/ Naglasak na međunarodne procjene utjecaja na okoliš	<p>Kvalitativni – opisuju moguće budućnosti u obliku riječi ili vizualnih simbola. Mogu biti u obliku dijagrama, fraza, skica, no najčešće su sastavljeni od narativnih tekstova (tzv. „storylines“ – fabule); Kvantitativni – pružaju numeričke informacije u obliku tablica i grafova.</p> <p>Eksplorativni – oni koji kreću od sadašnjosti i istražuju trendove prema budućnosti</p>

	<p>(poznati i kao „deskriptivni“ scenariji); Anticipativni – oni koji kreću od postavljenih vizija budućnosti (optimistične, pesimistične ili neutralne) i vraćajući se unatrag nastoje vizualizirati kako bi se ta budućnost mogla ostvariti (poznati i kao „preskriptivni“ ili „normativni“).</p> <p>Bazni – predstavljaju buduće stanje u kojem upravljačke mjere direktno vezane uz glavnu temu scenarija ne postoje ili nemaju zamjetnog utjecaja; Upravljački (engl. <i>policy</i>) – odražavaju buduće učinke mjera upravljanja.</p>
<p>Van Notten i dr., 2003/ Integrirana tipologija</p>	<p>Cilj projekta (istraživanje – potpora odlučivanju): I. Uloga vrijednosti i normi: deskriptivni (istražuju moguće budućnosti) – normativni (opisuju vjerojatne ili poželjne budućnosti); II. Polazište: prognozirajući (eksplorativni, kreću od sadašnjosti) – retrognozirajući (preskriptivni ili anticipativni, kreću od određenog budućeg stanja); III. Predmet: temeljeni na društvenim pitanjima, institucijama⁵⁸ ili određenom prostoru; IV. Vremenski obuhvat: dugoročni (25 godina i više) – kratkoročni (3 – 10 godina); V. Prostorna razina: svjetska/nadnacionalna – nacionalna/lokalna.</p> <p>Oblikovanje procesa (intuitivni – formalni): VI. Podaci: kvalitativni – kvantitativni; VII. Metoda prikupljanja podataka: participativni – sekundarni (engl. <i>desk research</i>); VIII. Resursi (financijski, istraživački, vremenski): ekstenzivni – ograničeni; IX. Institucionalni uvjeti (u kojima se scenariji izrađuju): otvoreni – ograničavajući.</p> <p>Sadržaj scenarija (kompleksan – jednostavan): X. Priroda vremena: lančani (razvojni, opisuju razvojni put do krajnjeg stanja) – trenutni (prvenstveno opisuju krajnje stanje); XI. Skupovi varijabli: heterogeni – homogeni; XII. Priroda dinamike: periferni (kontrastni, opisuju diskontinuirani put prema budućnosti, malo vjerojatne ili ekstremne događaje) – trend-scenariji (linearne trajektorije, bez iznenađenja); XIII. Razina devijacije: alternativni (opisuju budućnosti koje se značajno razlikuju) – konvencionalni (temelje se na sadašnjim trendovima i njihovoj ekstrapolaciji u budućnost); XIV. Razina integracije: visoka (integracija varijabli i dinamike na prostornim i vremenskim razinama, različitih domena) – niska (mala razina međupovezanosti).</p>
<p>Börjeson i dr., 2006/ Integrirana tipologija</p>	<p>Prediktivni scenariji – što će se (vjerojatno) dogoditi u budućnosti?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Prognostički (što će se dogoditi u najizglednijem slučaju); • “Što-ako” (što će se dogoditi pod određenim uvjetima – promjena vanjskih ili unutrašnjih čimbenika koji su vrlo važni za budući razvoj); <p>Eksplorativni – što se može dogoditi? (moguće)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vanjski (usmjeravaju se na faktore koji su izvan sfere utjecaja aktera kako bi se ispitala učinkovitost i “otpornost” pojedinih planova i strategija na promjene vanjskih faktora); • Strateški (želi se opisati niz mogućih posljedica određenih strateških odluka i mjera; usmjeravaju se na unutrašnje faktore, a razmatraju vanjske); <p>Normativni – kako se određeni cilj može postići? (poželjno)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Scenariji očuvanja (kako postići određeni cilj promjenama trenutnog stanja – prikladni su ako je moguće postići ciljeve uz postojeći sustav); • Scenariji preobrazbe (kako postići cilj kada postojeća struktura sprječava potrebne promjene – prikladni su ako je potrebna preobrazba u strukturno drugačiji sustav kako bi se postigli ciljevi).

Izvor: radovi autora navedenih u lijevom stupcu.

⁵⁸ Scenariji temeljeni na institucijama bave se sferama interesa određenih organizacija i sektora, a mogu se uže podijeliti na kontekstualne (opisuju okruženje na koje institucija nema direktnog utjecaja) i transakcijske (opisuju mezo-okruženje institucije, interakcije varijabli i dinamiku u određenom polju) (Van Notten i dr., 2003).

Na osnovi prethodno opisane i drugih, u tab. 4. izloženih tipologija, može se izdvojiti nekoliko osnovnih načina kategorizacije scenarija:

- a) eksplorativni, deskriptivni, prognozirajući – normativni, anticipativni, retrognozirajući scenariji;
- b) kvalitativni – kvantitativni scenariji;
- c) stručni – participativni scenariji;
- d) bazni – upravljački scenariji;
- e) ostali tipovi scenarija.

Te kategorije (tipovi) scenarija bit će pobliže sagledane i pojašnjene u nastavku. Naravno, valja naglasiti i da su u stvarnosti scenariji često kombinacije više „idealnih“ tipova.

2.5.1. Eksplorativni, deskriptivni, prognozirajući – normativni, anticipativni, retrognozirajući scenariji

Iako je u razdoblju 1996. – 2006. vidljivo povećanje složenosti tipova scenarija izloženih u tab. 4., svim tipologijama zajedničko je razdvajanje scenarija s obzirom na dva osnovna pitanja na koja scenariji odgovaraju: o razvoju koji bi se *mogao* dogoditi te razvoju koji bi se *trebao* dogoditi. Prva kategorija scenarija temelji se na analizi postojećeg stanja i trendova i ispitivanju mogućih pravaca razvoja u budućnosti. Scenariji druge kategorije kreću od poželjnih ciljeva budućeg razvoja, gdje se „vraćanjem unatrag“ traže načini njihova postizanja. Drugim riječima, prema Rothmanu (2008) scenariji mogu biti razvijeni na eksplorativni način, neuvjetovan završnom vizijom, ili retrognozirajući (engl. *backcasting*) način, pri čemu je važan način postizanja završne vizije. Kod izrade velikog dijela scenarija kombiniraju se oba pristupa, iako se jedan pristup odabire kao dominantni. Osim toga, oba tipa scenarija mogu biti uvjetovana postojećim trendovima ili kontrastna, ovisno o tome razmatraju li se najvjerojatnije ili najnevjerojatnije promjene (Godet i Roubelat, 1996; Godet, 2000b; Durance i Godet, 2010).

Međutim, upravo oko značenja pojmova *eksplorativni*, *deskriptivni* i *prognozirajući* vezanih uz prvu kategoriju scenarija, odnosno *normativni*, *anticipativni* ili *retrognozirajući* vezanih uz drugu kategoriju, u literaturi je prisutno neslaganje. Dio autora te pojmove koristi kao sinonime, a dio razdvaja njihovo značenje ovisno o tome bave li se scenariji vrijednostima i normama. Prema Swart i dr. (2004) primarno deskriptivni scenariji su oni koji opisuju moguće razvojne pravce krećući od sadašnjih uvjeta i trendova, a primarno normativni scenariji su oni koji trebaju voditi prema budućnosti kojoj su autori scenarija

dodijelili specifičnu subjektivnu vrijednost. I Shearer (2005) navodi da se u globalu istraživanja temeljena na scenarijima dijele na *normativne* studije, koje nastoje identificirati poželjne budućnosti, te *deskriptivne*, koje nastoje identificirati moguće budućnosti bez obzira na poželjnost. I normativni i deskriptivni scenariji koriste se kao pomoć u donošenju odluka, no koriste se na različite načine. Kod normativnih scenarijskih studija, scenariji su sami po sebi planovi za budućnost, a odluka se odnosi na to koju budućnost primijeniti. U deskriptivnim scenarijskim studijama, scenariji su različiti uvjeti kroz koje se uspoređuju odluke/mjere i njihova „otpornost“; što je bolji rezultat određene odluke kroz skup scenarija, ta opcija je „otpornija“ na neizvjesnosti budućeg razvoja (Shearer, 2005).

Kategorija scenarija koja se bavi pitanjem „što bi se moglo dogoditi?“ pronalazi svoje porijeklo u Shellovim scenarijima izrađivanima od 1970-ih, koji su se bavili nizom mogućih budućnosti i temeljili na prikupljanju podataka o različitim trendovima diljem svijeta. Trenutno su od takvih scenarija najrašireniji scenariji klimatskih promjena Međuvladinog panela o promjeni klime (IPCC) i GEO (*Global Environmental Outlook*) scenariji (Vergragt i Quist, 2011). Budućnost se predstavlja kroz elaboraciju mogućih varijantnih budućnosti nad kojima društveni akteri imaju ograničenu kontrolu, no mogu odgovoriti implementacijom čvrstih strategija (Berkhout i dr., 2002).

Retrognozirajući (*backcasting*) pristupi pojavili su se u 1970-ima. Originalno su bili izrađivani u kontekstu energetske učinkovitosti i alternativnih energetske sustava, a potom su se znatno razvili i proširili (Robinson, 2003). Veća primjena retrognozirajućih pristupa vezana je i uz širenje normativnog koncepta održivosti, i traženje strategija i puteva prema „održivim budućnostima“ (Vergragt i Quist, 2011)⁵⁹. Haslauer i dr. (2012) izložili su postupak za implementaciju retrognozirajuće analize u geografskim informacijskim sustavima (GIS) u kontekstu održivog prostornog planiranja i upravljanja resursima. Prednost retrognozirajućih, odnosno normativnih pristupa, koji se grade na pozitivnim ili negativnim vizijama budućeg stanja i istražuju puteve promjena i točke odluke koje mogu voditi prema njima, jest u samoj pretpostavci da se budućnost gradi i da društveni agenti imaju kapacitet promjene. Nedostatak je moguće prenaplašavanje kapaciteta aktera da utječu na budućnost (Berkhout i dr., 2002);

Predmet rasprave u literaturi jest i odnos scenarija, koji se bave različitim mogućnostima razvoja, te prognoza, koje se bave procjenama najvjerojatnijeg razvoja kod

⁵⁹ Retrognozirajući (*backcasting*) pristupi razlikuju se prema načinu uključivanja dionika, primjenjenim metodama, broju razvijenih vizija; k tome, ponekad se pojam *backcasting* koristi za cijelu metodologiju, a ponekad samo za jedan korak u metodologiji. *Backcasting* scenariji često pretpostavljaju potrebu sustavne društvene tranzicije kako bi se postigle poželjne budućnosti; u tom kontekstu slične su tzv. studijama prijelaza, odnosno društvene tranzicije prema održivosti (Vergragt i Quist, 2011).

sustava koji su dobro poznati i jasno definirani (van Vuuren i dr., 2012). Pritom se postavlja pitanje trebaju li se koncepti vjerojatnosti vezati uz scenarije, budući da tako postaju preslični prognozama (Mahmoud i dr., 2009).

Ako se u osnovnu kategorizaciju uključe i koncepti vjerojatnosti, eksplorativni, deskriptivni odnosno prognozirajući scenariji mogu se i uže specificirati. Naime, Börjeson i dr. (2006) razlikuju tri glavne kategorije scenarija (prediktivni, eksplorativni i normativni) na temelju osnovnog pitanja koje korisnik scenarija postavlja o budućnosti – o vjerojatnom, mogućem i poželjnom razvoju (tab. 4.). Kod prediktivnih scenarija ishod je prognoza s rasponom osjetljivosti za jedan ishod ili ishodi koji se razlikuju s obzirom na jednu točku bifurkacije, dok eksplorativni scenariji istražuju mogućnosti razvoja iz različitih perspektiva, dugoročniji su i obuhvaćaju veće, strukturne promjene.⁶⁰

2.5.2. Kvalitativni – kvantitativni scenariji

Uz prethodno opisanu podjelu na scenarije koji se temelje na mogućem i poželjnom razvoju, učestala je podjela na kvalitativne i kvantitativne scenarije. Kvalitativni scenariji opisuju budući razvoj u obliku riječi, slika, dijagrama i fraza, a uobičajeno su sačinjeni od narativnih tekstova (Alcamo, 2001). Kvalitativni ili narativni scenariji prikladni su za analizu kompleksnih situacija s visokom razinom neizvjesnosti te kad se relevantne informacije ne mogu u potpunosti kvantificirati – primjerice, informacije koje se odnose na ljudske vrijednosti, emocije i ponašanja (van Notten i dr., 2003). Kvantitativni scenariji pak obično se zasnivaju na formaliziranim računalnim modelima i pružaju numeričke informacije u obliku tablica, grafova i karata (Alcamo, 2001). Kvantitativno modeliranje često se koristi za prediktivnu analizu, prikladnu za simuliranje dobro poznatih sustava u dovoljno kratkom razdoblju (Swart i dr., 2004). Računalni modeli koriste se kao glavna sredstva istraživanja budućih posljedica skupova pretpostavki, ali i kao alati za provjeru konzistentnosti razvijenih scenarija (Rotmans i dr., 2000).

Distinkcija među kvalitativnim i kvantitativnim scenarijima ponekad nije jasno prepoznatljiva – kvalitativni scenariji mogu biti izrađeni formaliziranim, gotovo kvantitativnim metodama (npr. Godet, 2000a), dok se kvantitativni scenariji mogu razviti dobivanjem numeričkih procjena od stručnjaka ili korištenjem semi-kvantitativnih tehnika

⁶⁰ Swart i dr. (2004) navode da, s metodološkog gledišta, autori scenarija mogu pokušati razlučiti vjerojatne ishode niza očekivanih trendova, ocrtati implikacije pretpostavki koje nisu odabrane na temelju vjerojatnosti („što ako“ analiza) ili ispitati ostvarivost i implikacije poželjnih budućnosti/rizike nepoželjnih (retrognost – *backcasting*). Berkhout i dr. (2002) u literaturi nalaze tri kategorije scenarijskih pristupa: ekstrapolativni/prognozirajući, normativni/retrognozirajući te eksplorativni, pri čemu se ekstrapolativni oslanja na prošle trendove i nastavlja ih u budućnost. Često se primjenjuje u modeliranju, no glavni nedostatak je da nisu dobra osnova za objašnjavanje kvalitativnih promjena, novosti i iznenađenja.

(Alcamo, 2008). Osim toga, upravo kombinacija kvalitativnih i kvantitativnih scenarija može biti najbolji način postizanja ciljeva scenarijske analize (Alcamo, 2008). U tom smislu Kemp-Benedict (2004) važnom smatra interakciju kvalitativnih i kvantitativnih pristupa u izradi scenarija. Scenarijski modeli trebaju odražavati „kompleksnost“ (u originalu: *complexity*) i „kompliciranost“ (u originalu: *complicatedness*). „Kompleksnost“ proizlazi iz međupovezanosti različitih komponenata određenoga sustava i treba se odražavati u kvalitativnim scenarijskim tehnikama, odnosno narativnim tekstovima. „Kompliciranost“ proizlazi iz velikog broja čimbenika koje treba imati na umu (akteri, resursi, društveno-ekonomski odnosi koji mogu utjecati na scenarij i dr.) i najbolje se obuhvaća putem kvantitativnih, osobito računalnih modela (Kemp-Benedict, 2004). U matematičkom pristupu model je eksplicitan i pretpostavke u modelima jasno su izražene u obliku matematičkih izraza u odnosu na neverbalizirane pretpostavke iza kvalitativnih scenarija (Alcamo, 2001). Kod narativnog pristupa model je općenito implicitan u obliku narativnog teksta koji odražava zajednički mentalni model svojih autora. Izazov je kombinirati narativne tekstove s matematičkom analizom na način koji se zasniva na snagama oba pristupa (Kemp-Benedict, 2004).

2.5.3. Stručni – participativni scenariji

Osim podjele temeljene na polazištu scenarija, obuhvaćanju vrijednosti i interesa i zasnovanost na kvantitativnim ili kvalitativnim podacima, Rotmans i dr. (2000) scenarije su podijelili i s obzirom na uključenost dionika – na participativne i stručne scenarije (tab. 4.). Prednost kvalitativnih scenarija je mogućnost istovremenog predstavljanja gledišta više različitih dionika i stručnjaka te razumljiv način prenošenja informacija o budućnosti. Stručnjaci su u pravilu pojedinci s ekspertizom relevantnom za izradu scenarija, a dionici su pojedinci ili organizacije zainteresirane za ishode scenarija (Alcamo, 2001). Tendencija prema upotrebi participativnih metoda za izradu scenarija sve je izraženija, budući da raznolike skupine dionika s različitim znanjem, stručnošću i perspektivama pružaju veće bogatstvo scenarijima (Rotmans i dr., 2000). Osim uključivanja znanja izvan grupe direktno involviranih stručnjaka, participacija može doprinijeti i boljoj prilagođenosti scenarija potrebama korisnika (van Vuuren i dr., 2012).

2.5.4. Bazni – upravljački scenariji

Bazni scenariji (engl. *baseline*) predstavljaju buduće stanje u kojem mjere (*policies*) direktno vezane uz glavnu temu scenarija ne postoje ili nemaju zamjetnog utjecaja, dok upravljački (engl. *policy*) scenariji upravo odražavaju buduće učinke mjera upravljanja (Alcamo, 2001). Bazni scenariji tako se tipično koriste kao referentni scenariji za ispitivanje učinkovitosti različitih upravljačkih scenarija (van Vuuren i dr., 2012).

I Herman Kahn je naglašavao važnost baznih odnosno osnovnih, trend – scenarija te različitih scenarija koje je nazivao „kanonskim varijacijama“. Smatrao je potrebnim vratiti se u prošlost onoliko godina koliko se želi spekulirati u budućnost te koristiti utvrđeni stupanj promjene kao polaznu točku za promjene koje će se dogoditi u budućnosti. Ono na što se Kahn referirao kao na „osnovni, dugoročni kompleksni trend“ vodi u budućnost koju je on promatrao kao nastavak „standardnog svijeta“. Drugi scenariji rezultiraju budućnostima shvaćenima kao „kanonske varijacije“ (Neumann i Øverland, 2004).

Shearer (2005) izradu scenarija bez iznenađenja (engl. *surprise-free scenario*) smatra korisnom budući da on predstavlja konvencionalno razmišljanje ili mentalne modele kojima ljudi razumiju svijet. Neovisno o tome kada se izradi tijekom procesa, može biti korisna osnova s kojom se mogu usporediti druge varijante. Određeni autori naglašavaju i važnost izrade više osnovnih scenarija, od kojih bi svaki počivao na različitim pretpostavkama o razvoju i odražavao različite trendove (Hourcade i Robinson, 1996; Alcamo, 2001).

2.5.5. Ostali tipovi scenarija

Među ostalim tipovima treba istaknuti scenarije koji su vezani uz određene teme i arhetipove, odnosno specifične završne vizije. Tako scenariji mogu biti eksplicitno optimistični ili pesimistični, te odražavati arhetipove poput kontinuiranog rasta, kraha, stagnacije⁶¹; usmjerenosti na liberalizaciju tržišta, očuvanje okoliša i dr. (Inayatullah, 2008; Rothman, 2008). Coates (2000) smatra da je neparni broj scenarija s najboljim, najgorim i najvjerojatnijim slučajem manjkav zbog naginjanja prihvaćanju srednjeg slučaja, ali i potcjenjivanja važnosti različitih varijanti budućeg razvoja.

⁶¹ Inayatullah (2008) među modelima izrade scenarija izdvaja onaj Jamesa Datora s artikulacijom scenarijskih arhetipova – kontinuirani rast, krah, stagnacija i transformacija; ali i model Petera Schwartza iz *Global Business Network*-a s najboljim i najlošijim slučajem, iznenađujućom budućnošću i odsustvom promjene (*business as usual*).

3. ISTRAŽIVANJA I ISKUSTVA PRIMJENE SCENARIJA U PROSTORNOM PLANIRANJU – ODABRANI PRIMJERI

Postoji niz preglednih radova o scenarijima, vezanih uz specifične teme ili područja, kao i više preglednih baza podataka o scenarijima dostupnih na internetu (Rothman, 2008). Primjer je baza scenarija o okolišu Europske agencije za okoliš *Environmental Scenarios Information Portal* gdje je navedeno nekoliko stotina scenarijskih studija izrađenih do 2008. godine prema prostornoj razini (od svjetske prema nižim razinama) i temama – okoliš i održivost, poljoprivreda, demografija, gospodarstvo, energetika, ribarstvo, šumarstvo, promet, tehnologija i dr. U nastavku poglavlja će, kao rezultat pregleda literature i dosadašnjih istraživanja, biti prikazani odabrani primjeri scenarija značajni za uži i širi kontekst prostornog planiranja. Pritom će biti pobliže analizirane različite prostorne razine. Zaključno će biti iznesena osnovna obilježja primjene scenarija u prostornom planiranju, u smislu svrhe i postupka izrade te obuhvaćene problematike prostornog razvoja, kao i prednosti/nedostaci primjene ove metode.

3.1. Scenariji na svjetskoj razini

Scenariji o kojima će biti riječi u nastavku izrađeni su na svjetskoj razini primarno u kontekstu znanosti o okolišu. Rothman (2008) definira scenarije o okolišu (engl. *environmental scenarios*) kao one koji se bave različitim aspektima okoliša, glavnim faktorima i implikacijama promjena okoliša. Isti autor daje popis niza tematskih i integriranih scenarija o okolišu⁶². Tematski scenariji usmjeravaju se, primjerice, na promjene korištenja zemljišta, uzroke i posljedice klimatskih promjena, energetiku, vodne resurse, biotehnologiju i biodiverzitet. Integrirani scenariji, s druge strane, često se vežu uz određena područja i obrađuju niz međusobno povezanih pitanja, pri čemu je okoliš jedna od glavnih tema (Rothman, 2008).

Budući da scenarije o okolišu karakterizira interdisciplinarni pristup, a promjene zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta važne za prostorno planiranje u njima se često sagledavaju kao važan čimbenik, pobliže će se razmotriti nekoliko odabranih primjera scenarija izrađenih na svjetskoj razini. Treba naglasiti i da su ove studije imale snažan utjecaj na izradu različitih tipova scenarija na nižim prostornim razinama.

⁶² Ti scenariji izrađeni su na svjetskoj, kontinentalnoj (Europa, Afrika, Latinska Amerika, OECD), nacionalnoj (Australija, Indija, Ujedinjeno Kraljevstvo, Rusija, Kina, Estonija, Kenija, Meksiko, Južnoafrička Republika, Tanzanija, Uganda) i nižim prostornim razinama (Rothman, 2008).

- *World Water Vision* scenariji

Kako bi se podigla svijest o problemima ograničenih vodnih resursa na svjetskoj razini, razvijeni su kvalitativni i kvantitativni scenariji s baznom 1995., a ciljnom 2025. godinom. Kvalitativni scenariji su opisali buduće stanje vodnih resursa i identificirali važne faktore s direktnim (npr. razina infrastrukturne opremljenosti) i indirektnim (npr. stope rasta stanovništva i gospodarstva) utjecajem. Kvantitativni scenariji korišteni su za vrednovanje valjanosti i konzistentnosti kvalitativnih opisa te njihovu dopunu brojčanim pokazateljima korištenja i dostupnosti vode (Alcamo, 2001; 2008). Kalkulacije su izvedene putem niza modela različite vremenske i prostorne pokrivenosti i rezolucije (WEAP, Polestar, Podium, WaterGAP) (Alcamo, 2001). U izradi scenarija smjenjivali su se ciklusi razvijanja kvalitativnih scenarija te kvantificiranja glavnih faktora radi unosa u modele, nakon čega su rezultati modeliranja korišteni za revidiranje kvalitativnih scenarija. Važna je bila uloga scenarijskog panela, koji se sastojao od 17 stručnjaka i dionika. Pri kraju su scenariji objavljeni na mrežnim stranicama te raspravljani na više radnih sastanaka. U konačnici su razvijena tri scenarija:

1. „Trend scenarij“ (*Business-as-usual*), koji ispituje posljedice nastavka postojećih trendova kretanja stanovništva, gospodarstva, tehnologije i odnosa društva do 2025. godine;
2. „Tehnologija, gospodarstvo i privatni sektor“ (*Technology, Economics, and Private Sector*), koji se zasniva na optimističnom stavu prema slobodi tržišta i potencijalnim novim tehnologijama;
3. „Vrijednosti i stilovi života“ (*Values and Lifestyles*), s naglaskom na važnost ljudskih vrijednosti i ulaganje napora u sprječavanje nestašica vode (Alcamo, 2001; 2008).

- SRES scenariji Međuvladinog panela o promjeni klime

Kako bi se bolje razumjele implikacije budućih klimatskih promjena diljem svijeta, za Međuvladin panel o promjeni klime izrađene su četiri osnovne skupine scenarija s ciljnom 2100. godinom.⁶³ Tim za izradu scenarija sastojao se od 28 glavnih autora i 26 suradnika, a šest timova za modeliranje radilo je na kvantifikaciji scenarija. Dok su kod *World Water Vision* scenarija glavnu ulogu imali kvalitativni scenariji (opisi), a kvantitativni modeli služili kao potpora, u slučaju SRES scenarija izračuni modela bili su važniji. Glavni cilj izrade scenarija bio je iskazati numeričke procjene budućih emisija stakleničkih plinova (Alcamo, 2001; 2008). Osnova su bile pretpostavke o interakcijama glavnih faktora, poput stanovništva,

⁶³ Naslov izvještaja temeljenog na scenarijima u originalu je *Special Report on Emission Scenarios*, zbog čega su scenariji postali poznati kao SRES scenariji (Alcamo, 2001).

društvenih stavova, načina upravljanja, gospodarskog razvoja, tehnoloških inovacija, energetike i zaštite okoliša (Sleeter i dr., 2012). Prema logici kvalitativnih scenarija odabrane su prikladne numeričke procjene glavnih faktora budućih emisija i unesene u šest različitih modela za procjenu emisije stakleničkih plinova i povezanih supstanci. Izrađeni scenariji kategorizirani su u četiri „obitelji“ scenarija, sastavljene od 40 pojedinačnih scenarija (Alcamo, 2001; 2008). Scenariji su grupirani u kvadrantima definirana dvjema osima. Na prvoj osi slovo A označava scenarije s naglašenim gospodarskim razvojem, a slovo B scenarije orijentirane održivosti okoliša. Na drugoj osi broj 1 označava globalno orijentirane scenarije, a broj 2 regionalno usmjerene scenarije (Sleeter i dr., 2012).

Sl. 3. Osnovne postavke četiriju „obitelji“ SRES scenarija

Izvor: Alcamo, 2008; Raskin, 2005; Sleeter i dr., 2012.

Treba naglasiti da se svi navedeni scenariji smatraju jednako vjerojatnima i mogu se koristiti za testiranje mogućih političkih mjera. U tom pogledu utjecali su na rasprave na svjetskoj razini te na razini nacionalnih država (Alcamo, 2008). Primjer prenošenja ovih scenarija na nacionalnu razinu je trogodišnji FINSKEN projekt, u sklopu kojeg su izrađeni scenariji za Finsku vezani uz socio-ekonomski razvoj, promjene klime i morske razine i dr. (Carter i dr., 2004).

- MEA scenariji

U okviru „milenijskog“ vrednovanja globalnih ekosustava (engl. *Millennium Ecosystem Assessment*) u idućih 50 godina, radna skupina sastavljena od znanstvenika i stručnjaka vodila je izradu scenarija. Izrada je obuhvatila organizacijsku fazu, razvoj kvalitativnih scenarija i kvantifikaciju (s jednakim naglaskom na kvalitativne i kvantitativne scenarije), sintezu rezultata scenarijske analize, traženje povratnih informacija od dionika te diseminaciju. Za kvantifikaciju scenarija korišten je kompleksan skup modela (EcoSim, Marine biodiversity, WaterGAP, IMPACT, Aquatic biodiversity, IMAGE, AIM, Terrestrial biodiversity), a kako bi se poboljšala konzistentnost kalkulacija korišten je zajednički skup glavnih faktora i rezultati modela međusobno su povezivani kada je to bilo moguće (Alcamo, 2008). Glavni razmatrani faktori bili su ekonomski, demografski, tehnološki, društveni i institucionalni razvoj, a razvijena su četiri scenarija:

1. „Globalna orkestracija“ (*Global Orchestration*), koji opisuje globalno povezano društvo usmjereno na trgovinu i ekonomsku liberalizaciju. Karakterizira ga reaktivni pristup prema problemima ekosustava, no intenzivno radi na smanjivanju siromaštva i nejednakosti, ulaganju u infrastrukturu i obrazovanje;
2. „Red putem snage“ (*Order from Strength*), koji opisuje regionaliziran i fragmentiran svijet, usmjeren na sigurnost i zaštitu, s naglaskom na regionalna tržišta, posvećivanjem malo pažnje javnoj infrastrukturi i zauzimanjem reaktivnog pristupa prema problemima ekosustava;
3. „Prilagodljivi mozaik“ (*Adapting Mosaic*), sa svijetom u kojem su regionalni ekosustavi u žarištu političkih i gospodarskih aktivnosti. Lokalne institucije su ojačane, a društva zauzimaju izražen proaktivni pristup prema upravljanju ekosustavima;
4. „Tehnovrt“ (*TechnoGarden*), s globalno povezanim svijetom koji se snažno oslanja na čiste tehnologije i zauzima proaktivni pristup prema upravljanju ekosustavima kako bi se izbjegli problemi (Alcamo, 2008).

- GEO-4 scenariji

Izradu GEO-4 scenarija provodio je Program Ujedinjenih naroda za okoliš (UNEP) u sklopu stalne inicijative sagledavanja razvoja svjetskog okoliša do 2050. godine (*Global Environmental Outlook*). Uz globalne, elaboriran je i komplementarni skup scenarija za svjetske regije. GEO-4 scenariji također se sastoje od kvalitativnih scenarija i kalkulacija složenih modela, iako zbog nedostatka vremena kvalitativni i kvantitativni scenariji nisu razvijani ciklički. Izrađeni su sljedeći scenariji:

1. „Prije svega tržište“ (*Markets First*), u kojem privatni gospodarstvenici i državne uprave surađuju na maksimiziranju ekonomskog rasta, a u svrhu poboljšanja kvalitete života i okoliša. Ova budućnost naglašava tehnološka i gospodarska rješenja za probleme okoliša;
2. „Prije svega politika“ (*Policy First*), scenarij koji opisuje svijet snažnih mjera javnog upravljanja u svrhu poboljšanja kvalitete života i okoliša. Iako privatni sektor i javnost podupiru takve mjere, težište je na upravljanju „odozgo prema dolje“ dijelom motiviranom željom za brzim napretkom prema ostvarenju socio-ekonomskih i okolišnih ciljeva;
3. „Prije svega sigurnost“ (*Security First*), scenarij u kojem državna uprava i privatni sektor rade na dobrobit bogatijih i moćnijih segmenata društva. Naglasak je na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini, dok je stupanj međunarodne suradnje nizak;
4. „Prije svega održivost“ (*Sustainability First*), u kojem državna uprava, civilni i privatni sektor rade na poboljšanju kvalitete života i okoliša. Ovaj scenarij naglašava široku uključenost svih segmenata društva u donošenje odluka, a podjednak naglasak stavlja se na okolišne i socio-ekonomske mjere upravljanja (Alcamo, 2008).

Uz prethodno pobliže opisane scenarijske studije treba spomenuti i rad Globalne scenarijske grupe (GSG) koji se usmjerio na skup vrlo različitih trajektorija svjetskog razvoja, u rasponu od tranzicije prema održivom razvoju (*Great Transitions*) do svijeta u kojem dominiraju sukobi (*Barbarisation*), te OECD-ove scenarije o problemima zaštite okoliša (*OECD Environmental Outlook*) do 2030. godine prema skupinama država (van Vuuren i dr., 2012).

Metode izrade globalnih scenarija intenzivno su se razvijale kroz posljednja dva desetljeća kako bi obuhvatile sve veći raspon tema, postigle bolju integraciju kvalitativnih i kvantitativnih scenarija i veću prostornu razlučivost (Raskin, 2005). Mnoge scenarijske studije dijele zajednička obilježja. Skupine dionika i stručnjaka razvijaju kvalitativne scenarije koji su osnova za razumijevanje scenarijskih pretpostavki i predstavljaju kompleksna gledišta pojedinih članova skupina; kvantitativni modeli koriste se za izradu kvantitativnih scenarija pomoću kojih se provjerava konzistentnost kvalitativnih opisa; kvalitativni i kvantitativni scenariji usklađuju se kroz ciklički proces koji se oslanja na interakciju između pisaca scenarija, stručnjaka i dionika⁶⁴; proces izrade scenarija karakterizira „otvorenost“ kroz uključenost dionika u razvijanje scenarija što doprinosi legitimnosti i prihvaćanju scenarija;

⁶⁴ Prema Alcamu (2001) iskustvo pokazuje da scenarijski tim za izradu međunarodnih scenarija treba imati tri – šest članova, a scenarijski panel 15 – 25 članova.

različita sredstva komunikacije (uključujući internet) koriste se za dobivanje povratnih informacija i diseminaciju rezultata (Alcamo, 2008).

Nakon pobliže analize sedam svjetskih i/ili kontinentskih studija usmjerenih na okoliš, društvo i gospodarstvo koje su uključile kvantitativne scenarije, Busch (2006) je došao do zaključka da su se sve referirale na dva globalna skupa scenarija. Radi se o scenarijima IPCC-a i Stockholmskog instituta za okoliš (SEI), budući da oni odražavaju glavne neizvjesne čimbenike (globalizacija u odnosu na regionalizaciju, solidarnost nasuprot vlastitog interesa te ekonomska nasuprot orijentacije na zaštitu okoliša). I Alcamo i dr. (2006) navode da većina globalnih scenarija usmjerenih na promjene zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta slijedi nekoliko arhetipskih ideja nadolazećeg razvoja, poput nastavka globalizacijskih trendova ili obrata globalizacije i kraha međunarodne suradnje. Van Vuuren i dr. (2012) analizom su izdvojili šest „obitelji“ scenarija kao ključnih arhetipskih scenarija u više međunarodnih procjena utjecaja na okoliš: (1) ekonomsko-tehnološki optimizam/scenariji konvencionalnih tržišta, (2) scenariji reformiranog tržišta, (3) scenariji globalne održivosti, (4) scenariji regionalne kompetitivnosti/regionalnih tržišta, (5) scenariji regionalnog održivog razvoja, (6) trend/središnji scenariji. Osim toga, isti modeli važni za kvantifikaciju scenarija na ovoj prostornoj razini često se koriste u različitim studijama (npr. IMAGE i PoleStar) (Busch, 2006). Mnogi globalni scenariji ukorijenjeni su u tradiciji globalnog modeliranja koje je započelo ranih 1970-ih godina (Rothman, 2008).

3.2. Scenariji na razini Europske unije

Više scenarijskih studija koje su pokrivala Europsku uniju (ranije zajednicu) u skladu s promjenama njezina prostornog obuhvata izrađeno je kroz posljednjih dva desetljeća. U tab. 5. navedena je svrha i postupak izrade te osnovne postavke scenarija u devet odabranih studija, koje su izrađivane na inicijativu tijela Europske unije, ali i institucija/organizacija u pojedinim državama (valja posebno istaknuti nizozemska sveučilišta). Scenariji su u pravilu izrađivani u okviru većih projekata ili programa, primjerice VISIONS, ATEAM, ACCELERATES, EURURALIS, ESPON⁶⁵ i dr.

⁶⁵ Projekt izrade scenarija 2004. – 2006. bio je jedan od najvećih projekata u prvoj fazi programa ESPON. Izrada scenarija bila je povjerena ESPON-ovom odboru koji se sastojao od predstavnika država članica Europske unije, Norveške i Švicarske te Uprave za regionalnu politiku (DG Regio). Projektni (znanstveni) tim bio je sastavljen od istraživača s petnaest europskih sveučilišta i drugih istraživačkih instituta (Davoudi i Dammers, 2010; Dammers, 2010).

Tab. 5. Pregled svrhe i postupka izrade te osnovnih postavki scenarija odabranih scenarijskih studija za prostor Europske zajednice/unije od 1992. godine

Izvor/ Prostor/ Vremenski okvir	Svrha izrade scenarija
	Postupak izrade scenarija
	Izrađeni scenariji
Ground for choices: Four perspectives for the rural areas in the European Community, 1992/ Europska zajednica (12 država)/ 2015.	Istraživanje korištenja poljoprivrednog i šumskog zemljišta u Europskoj zajednici ovisno o različitim upravljačkim (<i>policy</i>) mjerama do 2015. godine.
	Korišten je model GOAL za alokaciju načina korištenja zemljišta ovisno o odnosu prema okolišu, zapošljavanju i gospodarstvu uopće. Ulazni podaci podijeljeni su u dvije kategorije: kvantificirani tehnički podaci o poljoprivrednoj proizvodnji i šumarstvu, prostoru, prikladnosti tla i dostupnosti vode (isti za sve scenarije), te podaci o produktivnosti, socio-ekonomskom razvoju i okolišu, čija je kvantifikacija bila vezana uz pojedine scenarije. Različiti upravljački (<i>policy</i>) ciljevi definirani su uglavnom prema službenim političkim dokumentima, a na dostupnim izvorima temeljila se i kvantifikacija.
	Izrađena četiri scenarija odgovarala su kontrastnim političkim „filozofijama“ o poželjnim mjerama za poljoprivredu i šumarstvo u Europskoj zajednici: Scenarij A – slobodno tržište i slobodna trgovina; Scenarij B – regionalni razvoj; Scenarij C – priroda i pejzaž (zaštita prirode); Scenarij D – integralni pristup zaštiti okoliša i održivom korištenju prostora.
Rotmans i dr., 2000; Rotmans i dr., 2001; Siebenhüner i Barth, 2005/ Europa/ 2020. – 2050.	Razumijevanje veza među socio-ekonomskim, okolišnim i institucionalnim procesima u okviru projekta VISIONS (trajao 1998. – 2001.); testiranje novih i postojećih analitičkih i participativnih metoda izrade scenarija.
	Za scenarije na europskoj razini korišten je participativni proces obostranog učenja temeljen na kvalitativnom pristupu Shellove jedinice za strateško planiranje u Londonu. Korištene su analitičke metode izrade pripreme scenarijske studije (vrednovanje postojećih europskih scenarijskih studija) i istraživanja značajnih svjetskih trendova. Organiziran je niz radionica sa stručnjacima i dionicima radi razvoja kvalitativnih opisa te rafiniranja i vrednovanja scenarija. Proces izrade scenarija uključio je i radne sastanke, panele stručnjaka te korištenje simulacijskih modela za ilustraciju trendova (WorldScan i PHOENIX; kod regionalnih scenarija Atlas NW i Baby-LOV). Integralni okvir za izradu scenarija sastojao se od odabranih faktora (pravičnost, zapošljavanje, potrošačko ponašanje, degradacija prirodnih resursa), sektora (voda, energija, promet i infrastruktura) i aktera (državna tijela, poduzeća, nevladine organizacije i znanstvenici).
	Tri finalna scenarija za Europu 2050. godine: „Znanje je kralj“ (<i>Knowledge is King</i>) – vođen tehnološkim i socijalno-kulturnim faktorima; ubrzanje informatičkog doba potiče formiranje globalnog i lokalnog društva; „Grčevita promjena“ (<i>Convulsive Change</i>) – vođen okolišnim faktorima; regionalni učinci brzih klimatskih promjena pogađaju društvo i mijenjaju europski pejzaž; „Veliko je prekrasno?“ (<i>Big is Beautiful?</i>) – vođen ekonomskim faktorima; globalizacija nosi spajanje manjih poduzeća u nekoliko multinacionalnih klastera, što uzrokuje institucionalne promjene i lomove u društvu. Scenariji su izrađeni i za tri odabrane regije: nizozemsko „Zeleno srce“, talijanski Veneto i sjeverozapad Ujedinjenog Kraljevstva.
ATEAM Final report 2004/ Europska unija (EU-15), Norveška i Švicarska/ 2020., 2050. i 2080.	Projekt ATEAM (<i>Advanced Terrestrial Ecosystem Analysis and Modelling</i>) trajao je od 2001. do 2004. s primarnim ciljem procjene ranjivosti djelatnosti baziranih na obilježjima ekosustava (engl. <i>ecosystem services</i>) na globalne promjene klime i načina korištenja zemljišta.
	SRES scenariji su interpretirani kroz glavne faktore utjecaja na tipove korištenja zemljišta: urbano, poljoprivredno, šumsko i zaštićeno zemljište. U izradi scenarija korištenja zemljišta bili su važni kvalitativni opisi svjetskih socio-ekonomskih trendova i europskih sektorskih faktora te kvantitativne projekcije promjene načina korištenja zemljišta na regionalnoj razini. Prvo je na temelju rezultata modela IMAGE 2.2 procijenjena ukupna površina potrebna za svaku kategoriju, kao funkcija promjene relevantnih faktora. Potom su postavljena pravila prostorne alokacije za svaki scenarij. Korišten je pregled literature, prosuđivanje stručnjaka i modeliranje; konzultiran je i širi krug stručnjaka i dionika.
	Scenariji A1, A2, B1 i B2 opisani su za europsku razinu kroz glavne faktore: gospodarstvo, stanovništvo, tehnologiju, institucije i (državnu) upravu, ruralni razvoj, rekreaciju i turizam, prostorno planiranje te proširenje Europske unije.

<p>Kok i dr., 2006a; Kok i dr., 2006b/</p> <p>Europa, sjeverno Sredozemlje/</p> <p>2030.</p>	<p>Doprinos razumijevanju glavnih ekoloških, socio-kulturnih i ekonomskih faktora degradacije zemljišta i dezertifikacije na području sjevernog Sredozemlja te osmišljanju mjera upravljanja (izrada scenarija u sklopu projekta MedAction).</p> <p>Razvijeni su scenariji za europsku razinu i na njima temeljni scenariji za Sredozemlje te potom lokalni scenariji. U razvijanju europskih i mediteranskih scenarija mnogo važniju ulogu imali su stručnjaci i pregled literature i izvora, dok je razvijanje lokalnih scenarija uključivalo ekstenzivne konzultacije i suradnju s lokalnim dionicima. Europski i mediteranski scenariji temeljili su se na scenarijima iz projekta VISIONS, koji su prilagođeni prostoru Sredozemlja putem okvira faktor – akter – sektor (modifikacije su se temeljile na diskusijama i „oluji ideja“). Kvalitativni opisi faktora i sektora (na koje utječu akteri) mogli su se prenijeti u semi-kvantitativna ključna pitanja, te potom povezati s kvantitativnim indikatorima i modelima.</p> <p>Scenarij „Grčevita promjena“ (<i>Convulsive Change</i>) obuhvatio je snažan utjecaj klimatskih promjena na velike suše i dezertifikaciju, nadmašujući sposobnost društva da se prilagodi; Scenarij „Veliko je prekrasno?“ (<i>Big is Beautiful?</i>) temelji se na prevelikoj Europskoj uniji i snažnim multinacionalnim organizacijama koje pokreću društvenu degeneraciju; Scenarij „Znanje je kralj“ (<i>Knowledge is King</i>) temelji se na tehnološkom razvoju i masovnoj migraciji prema Sredozemlju, uz formiranje europskog „sunčanog pojasa“.</p> <p>Općenito, europski scenariji objašnjavaju razvojne tendencije na europskoj razini koje su važne za Sredozemlje, poput proširenja Europske unije, ukidanja poljoprivrednih subvencija i učinaka promjena u informacijsko-komunikacijskom sektoru na tokove migracija sjever – jug. Mediteranski scenariji potom razmatraju te razvojne tendencije kao osnovne faktore i ilustriraju njihove učinke uz pobliže razumijevanje stanja u odabranim državama.</p>
<p>Abildtrup i dr., 2006/</p> <p>Europska unija/</p> <p>2020., 2050., 2080.</p>	<p>U sklopu projekta ACCELERATES izrađeni su socio-ekonomski scenariji radi analize učinaka klimatskih promjena na korištenje poljoprivrednog zemljišta.</p> <p>U prvom koraku identificirani su globalni faktori i kvantificirani za sve četiri „obitelji“ SRES scenarija. Iz njih su izvedeni europski faktori te u konačnici kvantificirani parametri za model korištenja poljoprivrednog zemljišta. Na svakoj razini dostupne informacije sintetizirane su u matrice koje su opisale važnost svakog socio-ekonomskog faktora ili parametra za dani scenarij. Matrice 2 i 3 temeljene su na prosuđivanju stručnjaka i izvedene primjenom Saatyjevog pristupa usporedbe parova, korisnog za kvantifikaciju narativnih opisa glavnih faktora u scenariju i parametara modela. Narativni opisi pratili su matrice i objašnjavali logiku prosuđivanja stručnjaka. Opisi su korisni u svakom koraku radi olakšavanja diskusije i prenošenja rezultata. Dionici su imali ulogu savjetnika, odnosno priliku komentirati scenarije koje su predložili stručnjaci. Inicijalno je izrađena matrica za četiri scenarija za 2020. godinu, a parametri 2020. godine su potom linearno ekstrapolirani do 2050. i 2080. godine.</p> <p>Scenariji su interpretirani iz SRES scenarija, što je osiguralo unutrašnju konzistentnost između socio-ekonomskih i klimatskih promjena.</p>
<p>EURURALIS Factsheet, 2010; EURURALIS, Methodology; Westhoek i dr., 2006; Eickhout i dr., 2007/</p> <p>Europska unija/</p> <p>2030.</p>	<p>Projekt EURURALIS (1.0, 2.0 i 3.0) imao je za cilj istraživanje razvoja ruralnih područja Europske unije te poticanje strateške diskusije, uzevši u obzir učinke promjena glavnih faktora na različitim prostornim razinama te međutjecaje niza upravljačkih mjera.</p> <p>Prvi korak bila je elaboracija kvalitativnih opisa temeljenih na prijašnjim studijama (IPCC-SRES, GEO-3 i dr.), uključujući specifikaciju glavnih pokretačkih faktora poput demografskih i ekonomskih trendova, regulacije svjetske trgovine, preferencija potrošača i različitih mjera upravljanja (<i>policies</i>). Scenariji su razvijeni korištenjem matrice 2x2 s četiri razvojne paradigme, a osi su predstavljale faktore najvećeg stupnja neizvjesnosti. Scenariji su kvantificirani pomoću lanca povezanih modela za različite prostorne razine. Modeli IMAGE i GTAP povezani su radi analize posljedica promjena globalnih faktora i poljoprivrednih mjera na gospodarstvo i okoliš, s fokusom na EU. Rezultat GTAP-IMAGE modela korišten je za model CLUE – simulaciju promjene načina korištenja zemljišta na razini razlučivosti 1 x 1 km.</p> <p>Prva scenarijska os razlučuje svijet koji je usmjeren na vrijednosti ekonomskog blagostanja i tržišta (niska regulacija) od svijeta usmjerenog na društvene i okolišne vrijednosti, s jakim ulogom države (visoka regulacija). Druga os razlučuje svijet koji se dalje globalizira nasuprot svijeta regionaliziranog na ekonomske i kulturne blokove. Prema tome su proizašla 4 scenarija: „Globalna ekonomija“ (<i>Global Economy</i>, ekvivalent A1 SRES-a), „Globalna suradnja“ (<i>Global Cooperation</i>, B1), „Kontinentalna tržišta“ (<i>Continental Markets</i>, A2) te „Regionalne zajednice“, <i>Regional Communities</i>, ekvivalent B2).</p>
<p>Scenarios on the territorial</p>	<p>Scenariji u okviru programa ESPON trebali su doprinijeti vrednovanju učinaka teritorijalnog upravljanja i podizanju svijesti među donositeljima odluka (osobito u Upravi za regionalnu</p>

<p>future of Europe, 2007, Davoudi i Dammers, 2010; Dammers, 2010; Lennert i Robert, 2010; Smith i Dubois, 2010/</p> <p>Europska unija/</p> <p>2030.</p>	<p>politiku – DG Regio) o vjerojatnim budućim posljedicama današnjih odluka.</p> <p>Dvije osnovne hipoteze koje su odredile scenarije definirao je odbor za praćenje (odnosno Europska komisija), koji je sučelio dva temeljna elementa politike EU: koheziju i kompetitivnost. U izradi tematskih i integriranih scenarija kvalitativne tehnike, poput pregleda literature, analitičkog i kreativnog razmišljanja, pisanja eseja i organizacije radionica kombinirane su s kvantitativnim tehnikama poput modeliranja i prognoziranja.</p> <p>Za odabrane teme identificirani su najvažniji upravljački aspekti i glavni faktori (integracija znanja iz više od 30 ESPON-ovih studija). Izrađeno je više od 30 (uglavnom kvalitativnih) tematskih scenarija te potom njihovom kombinacijom integrirani scenariji. Za kvantitativnu prognozu budućeg regionalnog ekonomskog rasta i prometnih tokova među regijama razvijeni su modeli MASST i KTEN. Izgrađeni su i jednostavni demografski modeli koji u konačnici nisu korišteni zbog manjka podataka na regionalnoj razini.</p> <p>Robusnost integriranih scenarija testirana je uvođenjem nekoliko „wild cards“ – malo vjerojatnih budućih događaja potencijalno snažnog utjecaja, i istraživanjem njihovog teritorijalnog učinka diljem Europe: nedostatak energenata, nagle klimatske promjene, urušavanje sustava socijalne sigurnosti te rušenje dolara. Izrađene su upravljačke preporuke. Postavke scenarija raspravljene su putem radionica, panela stručnjaka i prezentacija.</p> <p>Izrađeno je devet skupina tematskih scenarija vezanih uz demografska pitanja, socio-kulturna pitanja, promet, energetiku, ekonomiju, ruralni razvoj, klimatske promjene, proširenje Europske unije i upravljanje, te jedna skupina integriranih scenarija. Ona uključuje tri scenarija koji istražuju mogući budući razvoj i upravljačke mjere, i jedan (retrognostički) scenarij koji istražuje poželjni razvoj:</p> <p>„Osnovni scenarij“ (<i>Baseline scenario</i>), referentni scenarij koji odražava postojeće upravljačke mjere (<i>policies</i>) EU; „Scenarij kompetitivnosti“ (<i>Competition scenario</i>), orijentiran prema vanjskoj kompetitivnosti EU na globalnoj razini; „Scenarij kohezije“ (<i>Cohesion scenario</i>), s unutarnjom orijentacijom prema većoj ekonomskoj, društvenoj i teritorijalnoj koheziji; „Optimalni scenarij“ („<i>Optimal</i>“ <i>scenario</i>), kombinacija ciljeva kompetitivnosti i kohezije.</p> <p>Scenariji su predstavljeni kvalitativnim opisima te kartama usmjerenima na prenošenje glavnih poruka scenarija (ne radi se o preciznoj kartografiji).</p>
<p>Scenar 2020-II, Executive summary, 2009/</p> <p>Europska unija/</p> <p>2020.</p>	<p>Identificiranje i analiza dugoročnih trendova demografskog razvoja i dinamike ruralnih područja te budućnosti poljoprivrednog gospodarstva (Scenar 2020 i Scenar 2020-II).</p> <p>Razmatrani su egzogeni i endogeni faktori utjecaja na razvoj poljoprivrede do 2020. godine. Egzogeni faktori bili su rast broja stanovnika, makroekonomski rast, preferencije potrošača, agrotehnologija, okoliš i svjetsko tržište. Za endogene faktore, tj. one vezane uz upravljanje (<i>policy</i>), očekivao se značajan utjecaj: poljoprivredna politika EU, proširenje Unije, trgovački sporazumi, odnos prema obnovljivim izvorima energije i okolišu. Tri predložena scenarija uspoređena su u dva koraka: makroekonomskim tipom analize (analizirani su vjerojatni ishodi svakoga scenarija korištenjem simulacijskih modela i drugih kvantitativnih analiza, po potrebi komplementirani kvalitativnom analizom i prosuđivanjem stručnjaka) te SWOT analizom, gdje su razmotrene snage i slabosti povezane s društvom i okolišem na regionalnoj razini.</p> <p>Predložena su tri upravljačka (<i>policy</i>) scenarija: „Referentni scenarij“ (<i>Reference</i>), „Konzervativna ZPP“ (<i>Conservative CAP</i>) i „Liberalizacija“ (<i>Liberalisation</i>).</p>
<p>Metzger i dr., 2010/</p> <p>Europska unija/</p> <p>2030.</p>	<p>Kontrastni scenariji budućnosti europskih ruralnih područja razvijeni su kao dio projekta FARO-EU s ciljem istraživanja budućnosti ruralnih područja, osobito radnih i životnih uvjeta.</p> <p>Organizirane su 2 radionice s dionicima na kojima je sudjelovalo 15-ak predstavnika uprava za poljoprivredu i regionalnu politiku EU te nekoliko nacionalnih predstavnika. Tijekom prve radionice sudionici su bodovali važnost niza faktora i upravljačkih pitanja koji bi mogli utjecati na ruralna područja. Tijekom druge radionice sudionicima su predstavljeni inicijalni rezultati, a nakon dobivanja povratnih informacija scenariji su doručeni.</p> <p>Kvalitativni opisi korišteni su u istraživanju utjecaja glavnih faktora na promjene. Trendovi razvoja utjecaja faktora korišteni su za projekcije indikatora ruralnog razvoja, bilo kvalitativno ili korištenjem kvantitativnih modela.</p> <p>Scenariji su strukturirani kroz dva različita gledišta: „Mušketir“ (<i>Musketeer</i>), s uvjerenjem da javni sektor treba intervenirati u rješavanju problema društva, gospodarstva i okoliša radi ostvarenja pravičnosti i zaštite okoliša; „Tržištar“ (<i>Marketeer</i>), s uvjerenjem da će se problemi riješiti liberalizacijom tržišta i jačanjem kompetitivnosti u globalnoj ekonomiji.</p>

Izvor: radovi i publikacije navedeni u lijevom stupcu.

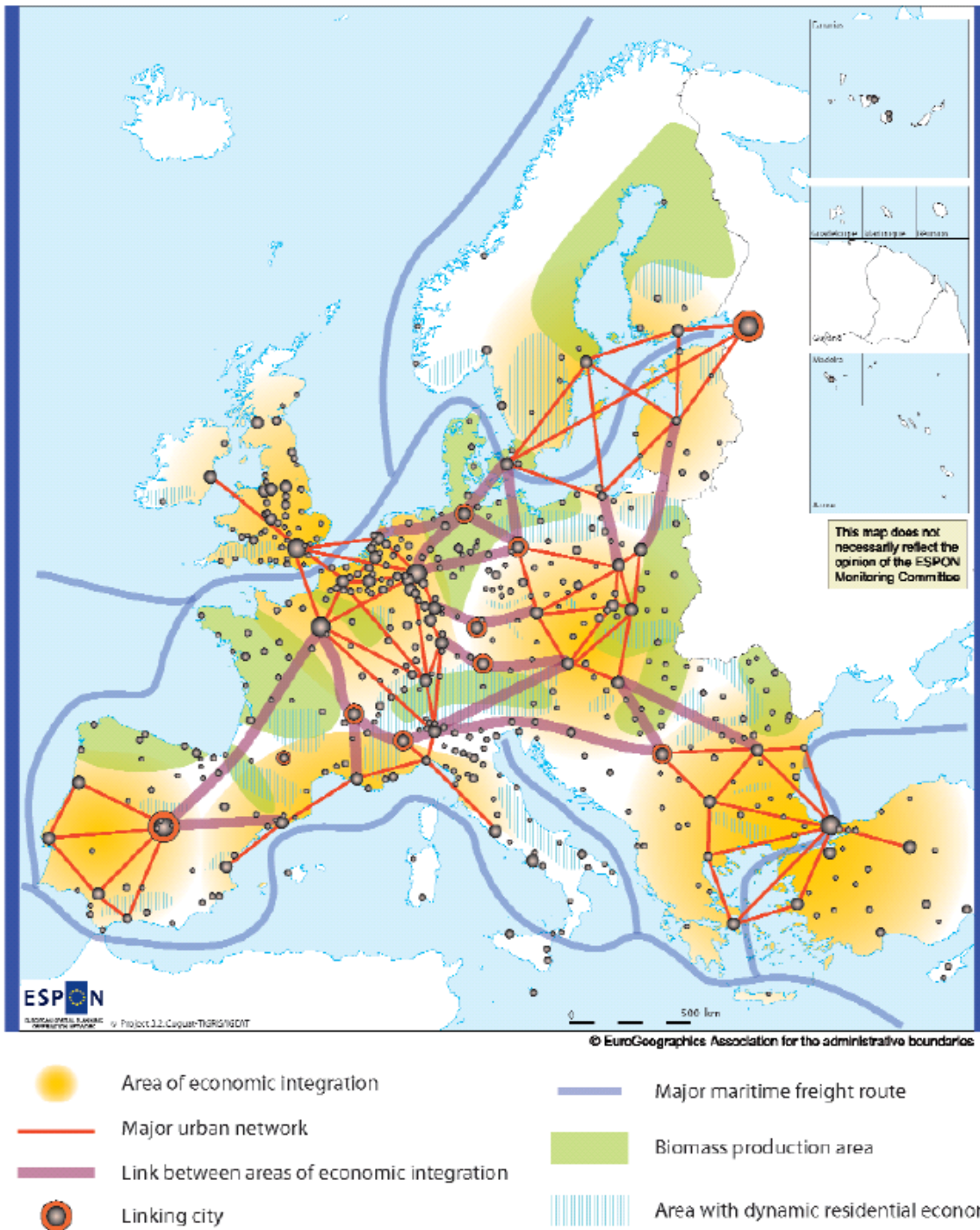
Ciljevi scenarijskih studija, i projekata uopće, odnosili su se na istraživanje mogućih pravaca održivog razvoja, analizu mogućih učinaka klimatskih promjena i načina korištenja zemljišta u Europi, poticanje strateškog promišljanja budućnosti ruralnih područja u Europskoj uniji te uopće pružanje osnove za promišljeno donošenje odluka o upravljanju prostorom.

U procesu izrade scenarija korišteni su različiti kvalitativni postupci, poput pregleda prijašnjih istraživanja i različitih dostupnih izvora te radionica i radnih sastanaka sa stručnjacima i dionicima. Uobičajena kvalitativna tehnika u izradi scenarija na različitim prostornim razinama je matrica 2x2. Njen razvoj veže se uz Shellov pristup izradi scenarija, a korištena je i u razvijanju vrlo utjecajnih SRES scenarija. Postavljanjem dviju scenarijskih osi koje označavaju najvažnije faktore čiji je budući razvoj i utjecaj neizvjestan, definiraju se četiri kvadranta i tako olakšava strukturiranje scenarija. Projekti VISIONS i MedAction pak u strukturiranju i usmjeravanju procesa razvijanja scenarija oslanjali su se na integrirani okvir faktora, sektora i aktera, odnosno tema (aspekata prirodnog ili društvenog sustava uz koji se veže niz važnih upravljačkih pitanja), društvenih i ekonomskih sektora (kao komponenta prirodnog ili društvenog sustava) te skupina i pojedinaca koji mogu utjecati na promjene. Uglavnom se radi o konceptima više razine, koji obuhvaćaju niz elemenata (Kok i dr., 2006a).

Scenariji se kvantificiraju putem kvantitativnih modela koji simuliraju budući razvoj važnih faktora utjecaja, a osobito su važni u prostornoj analizi mogućih promjena načina korištenja zemljišta. Glavni faktori koje obično koriste izrađivači scenarija u kontekstu budućih promjena korištenja zemljišta i zemljišnog pokrova uključuju demografske promjene, gospodarski rast i tehnološki razvoj (Alcamo i dr., 2006). Rezultati modela mogu se koristiti u različitim oblicima kartografske vizualizacije. Primjerice, EURURALIS 3.0 je kartografski utemeljen i dostupan kao mrežna stranica, što omogućuje laku interpretaciju rezultata na različitim prostornim razinama (EURURALIS Factsheet, 2010).

Već je istaknuto da su rezultati istraživanja većine scenarijskih studija u konačnici namijenjeni i promišljenom donošenju odluka o prostornom uređenju i upravljanju prostorom u najširem smislu. ESPON scenariji iz 2006. godine rezultat su integracije akademskog znanja s glavnim političkim/upravljačkim (*policy*) pitanjima kao doprinos raspravi u političkim i akademskim krugovima (Lennert i Robert, 2010).

Roll Back Proactive Scenario - Image 2030

Sl. 4. Završni normativni scenarij u okviru projekta izrade scenarija istraživačkog programa ESPON

Izvor: Scenarios on the territorial future of Europe, 2007.

Svi izrađeni scenariji pridonijeli su analizi učinaka teritorijalnog upravljanja i utjecali na razinu svijesti političara (*policy makers*), osobito unutar Uprave za regionalnu politiku, o mogućim budućim posljedicama današnjih odluka. Na njih se referiralo u važnim

dokumentima Europske unije, poput Teritorijalne agende, a utjecali su na razvoj sličnih scenarija na nacionalnoj razini, primjerice Austriji (Davoudi i Dammers, 2010). Stoga je u tijeku još jedan projekt izrade teritorijalnih scenarija i vizija za Europsku uniju u sklopu ESPON programa, čiji se konačni rezultati očekuju tijekom 2014. i 2015. godine (ESPON, ET2050 – Territorial Scenarios and Visions for Europe). Na sličan način i rezultati projekta EURURALIS podrazumijevaju razvoj i implementaciju metodologije za vrednovanje učinaka različitih mjera upravljanja (npr. novi indikator agro-biodiverziteta) (EURURALIS Factsheet, 2010).

3.3. Scenariji u europskim državama

Osim scenarijima izrađenima na svjetskoj i nadnacionalnoj razini, posebnu pozornost valja posvetiti izradi scenarija u kontekstu istraživanja i planiranja prostora na nižim prostornim razinama. Svrha i postupak izrade scenarija te postavke scenarija u odabranim primjerima istraživanja i studija na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini u različitim europskim državama prikazani su u tab. 6.

Tab. 6. Pregled odabranih primjera scenarija u europskim državama

Izvor/ Prostor/ Vremenski okvir/	Svrha izrade scenarija
	Postupak izrade scenarija
	Izradeni scenariji
Tress i Tress, 2003/ Kravlund u južnoj Danskoj/ 2020.	Testiranje strategije participacije dionika u planiranju u ruralnim područjima.
	Kroz dominaciju pojedinih načina korištenja zemljišta definirani su ekstremni scenariji te vizualizirani kartografski (karte korištenja zemljišta) i pomoću programa Photoshop 6.0. Predstavljani su na sastanku s dionicima kako bi se identificirali njihovi interesi (kroz diskusiju te upitnik, rezultati kojega su statistički obrađeni te kvalitativno interpretirani).
	Ekstremni scenariji pokazali su dominaciju pojedinih načina korištenja zemljišta: intenzivirana industrijalizacija poljoprivrede; rekreacija i turizam; zaštita prirode; povećanje stambenog fonda.
de Nijs i dr., 2004/ Nizozemska/ 2030.	Vrednovanje utjecaja socio-ekonomskih i demografskih scenarija na prirodu i pejzaž.
	Scenariji se naslanjaju na SRES scenarije. Elementi tematskih analiza sintetizirani su u integrirane prostorne scenarije. Za izradu detaljnih karata načina korištenja zemljišta na temelju tih socio-ekonomskih i demografskih scenarija i dodatnih pokazatelja promjene načina korištenja zemljišta na nacionalnoj i nižim razinama korišten je model Environment Explorer (model staničnih automata). Kategorije korištenja zemljišta alocirane su na razini 500 x 500 m, a model računa potencijal prijelaza pojedinih ćelija u druge kategorije korištenja zemljišta na temelju potencijala susjedstva, karte namjene zemljišta (zoniranja) te karte prikladnosti zemljišta za korištenje.
	Integrirani scenariji su: „Individualni svijet“ (<i>Individual World</i>), liberalizacije poljoprivrednog tržišta i pristupa zoniranju, sa značajnim industrijskim područjima, smanjenjem poljoprivrednih i izrazitim povećanjem prirodnih područja; „Individualna regija“ (<i>Individual Region</i>), liberalizacije poljoprivrednog tržišta i pristupa zoniranju, s razvojem organske poljoprivrede i dispergiranim povećanjem prirodnih područja; „Kooperativni svijet“ (<i>Cooperative World</i>), postojećeg poljoprivrednog sustava, sa subvencijama za farmere i restriktivnim pristupom zoniranju, povećanjem poljoprivrednog sektora, područjima velike gustoće naseljenosti;

	„Kooperativna regija“ (<i>Cooperative Region</i>), postojećeg poljoprivrednog sustava, sa subvencijama za farmere i restriktivnim pristupom zoniranju, razvojem organske poljoprivrede na lokalnoj razini, gusto naseljenim, ali raspršenim stambenim područjima te dispergiranim povećanjem prirodnih područja.
Kok i dr., 2006b/	Istraživanje promjene načina korištenja i degradacije zemljišta s naglaskom na participativni razvoj scenarija u sklopu projekta MedAction.
Guadalentín u južnoj Španjolskoj i Val d’Agri u južnoj Italiji/ 2030.	Organizirane su tri radionice s dionicima u Španjolskoj i Italiji. U razvijanju lokalnih scenarija kao okvir su služili ranije izrađeni scenariji za europsku i mediteransku razinu. Na preliminarnoj radionici ispitan je interes dionika za sudjelovanjem. Slijedile su dvije jednodnevne scenarijske radionice s 20 – 25 sudionika podijeljenih u tri scenarijske skupine. U prvoj je primijenjena eksplorativna metodologija, a na drugoj su scenariji iz prve radionice korišteni u retrognoziranju (<i>backcasting</i>) – „vraćanju“ u sadašnjost, uz identificiranje mogućih mjera upravljanja. Izrađeno je više kvalitativnih scenarija, pri čemu je korišteno prognoziranje i retrognoziranje; odnosno eksplorativni pristup i potpora donošenju odluka.
Walz i dr., 2007/	Istraživanje mogućih ekonomskih i promjena načina korištenja zemljišta kao rezultat manjih subvencija za brdsko-planinsku poljoprivredu i liberalizacije tržišta; razmatranje metodoloških implikacija kombinacije participativnog pristupa i integriranog numeričkog modeliranja.
Davos u jugoistočnoj Švicarskoj/ 2050.	Na radionici je razvijeno nekoliko matrica utjecaja i sistemskih grafova na temelju elemenata koje su skupine lokalnih aktera smatrale najvažnijima za razvoj regije. U specifikaciji scenarija korišteni su najrelevantniji elementi (uz agregaciju i regrupiranje) i na temelju njih izrađeni su sistemski grafovi specifični za svaki scenarij, koji su pokazali odnose u skupu. Na temelju grafa izrađena je tablica s kvalitativnim opisom razvoja svakog elementa relevantnog za scenarij i simulacijsko modeliranje. Kroz konceptualni, intuitivni postupak ocrtni su koherentni kvalitativni scenariji, koji su potom raspravljani i prihvaćeni na drugoj radionici. Zbog ograničenja u numeričkim modelima konzistentno su razvijena dva scenarija o promjenama vezanima uz poljoprivredu i potom simulirana modelima. Sustavna, kvalitativna razrada scenarija bila je osnova za razradu ulaznih parametara i kvantifikaciju za numeričku simulaciju. Parametri su kvantificirani uz pomoć detaljnog pregleda literature. Te vrijednosti korištene su u integriranom modelu ALPSCAPE za simuliranje scenarija i doradu narativnih opisa. Tako je omogućena učinkovita komunikacija rezultata lokalnim dionicima. Ako se znatno smanje subvencije za brdsko-planinsku poljoprivredu, cijene poljoprivrednih proizvoda će porasti. Ponašanje potrošača smatrano je glavnim neizvjesnim faktorom, na temelju čega su definirani: Scenarij A, koji pretpostavlja porast potražnje za lokalnim proizvodima unatoč porastu cijena proizvoda; Scenarij B, koji pretpostavlja snažno smanjivanje potražnje zbog čega se skuplji proizvodi u budućnosti neće prodavati. Model korištenja zemljišta ukazao je na veliki utjecaj oba scenarija na pejzaž, s više od 1700 ha zapuštenog zemljišta unutar 50 godina.
Petrov i dr., 2009/	Analiza utjecaja turizma na promjene načina korištenja zemljišta u ovisnosti o mjerama (<i>policies</i>) za razvoj turizma, te ispitivanje implikacija za procese prostornog planiranja.
Algarve u južnom Portugalu/ 2020.	Prvi korak u izradi scenarija bilo je kontekstualno razmatranje razvoja regije i procesa planiranja. Potom su analizirani: broj i sastav stanovnika, gospodarski rast, prometna mreža, način korištenja zemljišta i dr. U trećem koraku izrađena je matrica kvalitativnih scenarija temeljenih na stanovništvu, gospodarstvu i odnosu prema planiranju. Korišten je model MOLAND za simulaciju urbanih i regionalnih scenarija radi vrednovanja mjera i programa s teritorijalnim učinkom. Ključne postavke o stanju, trendovima razvoja i različitim aktivnostima u kvalitativnim opisima predstavljene su s jednim ili više parametara u modelu. Određeni elementi ne mogu se lako unijeti u model i u istraživanju je vrlo važna kvalitativna interpretacija i teorijska podloga kao podrška rezultatima modela. U izradu scenarija nisu bili uključeni lokalni akteri. Scenariji su temeljeni na dvama glavnim faktorima budućeg načina korištenja zemljišta na razini NUTS 3: (a) priljevu stanovništva; (b) ekonomskom razvoju. Povećanje površine izgrađenog zemljišta izračunato je u ovisnosti o promjenama broja stanovnika, BDP-a i rasta u proizvodnom i uslužnom sektoru (korišten je i makroekonomski model). „Trend scenarij“ (<i>Business-as-usual</i>) podrazumijeva daljnji razvoj sadašnjih uvjeta. Primarni faktor je utjecaj migracije stanovništva iz unutrašnjosti, a sekundarni gospodarstvo s turizmom i uslugama. BDP ima umjeren rast; „Raspršeni razvoj“ (<i>Scattered development</i>), dva scenarija s povećanjem stambenog fonda i ekonomskim razvojem (projiciran dvostruko veći BDP u usporedbi s trend scenarijem); „Kompaktni razvoj“ (<i>Compact development</i>), scenarij s učinkovitijim korištenjem prirodnih resursa. Prostornim planiranjem razvoj je koncentriran u određenim područjima, a gradnja orijentirana na obnovu postojećih građevina. Gospodarski rast uglavnom je dinamičan, uz

	udvostručenje BDP-a u odnosu na trend scenarij.
Williams i dr., 2009/ Austrija/ 2030.	<p>Projekt ÖROK trajao je od 2007. do 2009. s ciljem izrade scenarija prostornog razvoja.</p> <p>Projektirani tim (vanjski stručnjaci) i ÖROK radna skupina (predstavnicima državne uprave) definirali su prostorno relevantne teme za izradu tematskih/sektorskih scenarija. Devet stručnjaka/stručnih skupina sagledalo je retrospektivu razvoja u prethodnih 25 godina za teme: institucionalne promjene, stanovništvo, društvo/potrošačke navike, gospodarstvo, energetika, promet/mobilnost, poljoprivreda i šumarstvo, turizam i okoliš. Na temelju trendova i mogućih načina razvoja glavnih faktora utjecaja definirana su po 2 – 4 tematska scenarija. Scenariji su bili uglavnom kvalitativni, osim u slučaju prometa i demografije gdje su bili dostupni kvantitativni podaci. Modeliranje nije bilo dio izrade scenarija. Tematski scenariji su doradjeni na temelju diskusija na trima radionicama s planerima, znanstvenicima, članovima farmerskih udruga i gospodarske komore (50 – 60 stručnjaka). Scenarijski tim izradio je četiri integrirana prostorna scenarija. O njima i njihovim prostornim implikacijama raspravljalo se na dodatnoj radionici (sudjelovalo 90 stručnjaka), a potom su doradjeni integrirani scenariji predstavljeni i preporuke/posljedice raspravljene na dvodnevnoj konferenciji za donositelje odluka u prostornom planiranju i regionalnom razvoju. Definirani su i indikatori za praćenje promjena glavnih faktora utjecaja kako bi se bolje anticipirali dugoročni trendovi razvoja.</p> <p>Integrirani prostorni scenariji su ekstremni scenariji s ciljem razvijanja učinkovitih mjera koje se mogu nositi s promjenama postojećih razvojnih trendova: „Sveukupni rast“ (<i>Overall Growth</i>), sa snažnim rastom glavnih faktora prostornog razvoja – gospodarstva, stanovništva, turizma, mobilnosti i prometa;</p> <p>„Sveukupna kompeticija“ (<i>Overall Competition</i>), u kojem glavni faktori prostornog razvoja također rastu, no ekstremno jačaju i društveni te prostorni dispariteti;</p> <p>„Sveukupna sigurnost“ (<i>Overall Security</i>), scenarij karakteriziran umjerenim rastom većine glavnih faktora prostornog razvoja, pri čemu djelovanje (državne) uprave, ekstenzivan sustav socijalne sigurnosti i restriktivno useljavanje sprečavaju jačanje društvenih dispariteta;</p> <p>„Sveukupni rizik“ (<i>Overall Risk</i>), u kojem struktura razvoja odgovara onoj u drugom scenariju, no tržište ne razvija mehanizme nošenja s iznenadnim manjkom energije te njena cijena brzo raste. Glavni faktori prostornog razvoja su visoki troškovi energije i mobilnosti.</p>
Lowe i Ward, 2010/ Engleska i Wales/ 2024.	<p>Istraživanje mogućeg razvoja ruralnih područja iz socijalnogeografske perspektive kako bi se potaknula rasprava o budućnosti(ma) ruralnog prostora; istraživanje načina na koji futurološke tehnike mogu zadovoljiti kriterije znanstvenosti.</p> <p>Na temelju analize društvenih i ekonomskih obilježja izrađena je tipologija ruralnih područja. Odabran je skup varijabli koje su predstavljale četiri dimenzije: demografske trendove, gospodarstvo, odnos mjesta prebivanja i šireg ekonomskog/društvenog okruženja te ruralnu simboliku. Pomoću klaster analize dobiveno je sedam statistički značajnih klastera ili tipova ruralnih područja. Skup od 15 varijabli, pretvoren u 11 dimenzija koje su predstavljale glavne faktore promjena, zajedno sa sedam tipova ruralnih područja, činio je matricu za model. Elementi matrice u daljnjem postupku su kalibrirani na temelju prosudbe stupnja utjecaja svake dimenzije na tipove područja. Korištenjem Monte Carlo tehnike za simulacije modela dobiveni su scenariji. Tri odabrana scenarija elaborirana su na radionici sa stručnjacima, koji su predstavljali državnu i lokalnu upravu, znanstvenike, volontere i nevladine organizacije.</p> <p>„Potrošački ruralni prostor“ (<i>the Consumption Countryside</i>), s daljnjim porastom broja stanovnika u ruralnom prostoru i sve većim udjelom dobrostojećeg stanovništva. Važnost poljoprivrede u ruralnom gospodarstvu sve je manja, a važnost cirkulacija sve veća;</p> <p>„Dobar život 21. stoljeća“ (<i>the 21st-Century Good Life</i>), s restriktivnim režimom planiranja pod pritiskom etabliranog doseljenog stanovništva i grupacija za zaštitu ruralnog prostora;</p> <p>„Uspon rurbanoga“ (<i>the Rise of the Rurbs</i>), s većim naglaskom na ekonomski rast nego zaštitu okoliša te olakšavanjem gradnje infrastrukture i stanova, unatoč otporu lokalnih vijeća.</p>
Celino i Concilio, 2010/ Regionalni park delte Po (Veneto) u Italiji/	<p>Izrada scenarija kroz participativni pristup u kontekstu okolišnog prostornog planiranja, odnosno izrade dugoročnog socijalnog i ekonomskog plana regionalnog parka.</p> <p>Proces scenarijskog planiranja počeo je unutar planerskog tima, a potom je parkovska agencija organizirala sastanak s 23 aktera. Scenariji su strukturirani prema opisu problema kojima se bave, identifikaciji područja intervencije i opisu intervencije. Jednostavno su strukturirani kako bi ih akteri mogli kroz suradnju lako doradivati i dalje razvijati.</p> <p>Unutar plana izrađeni su kratkoročno-srednjoročni scenariji (četiri godine), s hitnim intervencijama za zaštitu okoliša, te dugoročni, strukturirani scenariji sa skupinama intervencija. Oni ne konvergiraju prema jedinstvenoj viziji budućnosti već je njihov fokus uglavnom na</p>

-	strukturiranju i modificiranju interakcije aktera koji trebaju razviti slike mnogostrukih mogućih budućnosti. U preliminarnom planu identificirana su tri strukturirana scenarija: 1. „Prema zajedničkoj viziji Parka“ (<i>Towards a collective vision of the Park</i>); 2. „Inovacija“ (<i>Innovation</i>); 3. „Mreža agencija i institucija“ (<i>Network of agencies and institutions</i>). Oni su otvorene i dinamične vizije planiranih aktivnosti, uključenih aktera i mogućih učinaka tih aktivnosti. S obzirom na to oni nisu čvrsto organizirani i mogu se razvijati kroz proces planiranja te fazu implementacije.
Valbuena i dr., 2010/	Analiza potencijalnih posljedica promjena egzogenih procesa (kao što su liberalizacija tržišta ili razvoj regionalnih tržišta) na endogene procese u ruralnom području.
Achterhoek u istočnoj Nizozemskoj/	Primjenjeno je modeliranje pomoću agenata. Na temelju postojećih trendova i regionaliziranih verzija SRES scenarija analizirana su tri scenarija. Simulirani rezultati validirani su provođenjem nestrukturiranih intervjua s pet stručnjaka iz regije.
2020.	Trend scenarij – nastavak sadašnjih trendova u regiji; A1 scenarij – sagledava utjecaj liberalizacije na strukturu pejzaža; B2 scenarij – sagledava utjecaj jače regionalizacije svijeta na strukturu pejzaža.
Petrov i dr., 2011/	Regionalno strateško planiranje i sagledavanje ključnih indikatora za vrednovanje mjera upravljanja (<i>policy</i>). Povezivanje znanstvenika, dionika i donositelja odluka kako bi se razvili kvalitativni opisi i poboljšala simulacija modela.
Regija Velikog Dublina u Irskoj/	Tijekom ljetne škole i radionice znanstvenici i dionici izradili su četiri kvalitativna scenarija regionalnog razvoja Velikog Dublina (GDR). Korišteno je pet glavnih faktora utjecaja: stanovništvo, gospodarski trendovi, urbanizacija, promet i sveukupni trendovi. Scenariji su kvantificirani i „prevedeni“ u parametre modela MOLAND radi izrade karata korištenja zemljišta 2026. godine. Rezultati su pomogli u razradi indikatora i usporedbi rezultata s drugim regijama.
2026.	Sudionici su razvili sljedeće kvalitativne scenarije: „Trend scenarij“ (<i>Business as usual</i>), koji istražuje trendove urbanog razvoja prisutne prije gospodarske krize; „Kompaktni razvoj/zaštita okoliša“ (<i>Compact development/Environmentally friendly</i>), koji istražuje urbani/regionalni razvoj u okviru snažne politike zaštite okoliša; „Upravljana disperzija“ (<i>Managed dispersed</i>), koji istražuje razvoj i širenje manjih gradova i naselja u ruralnim područjima, osobito uz autocestu Dublin – Belfast. Realizaciju ovoga scenarija planiranje usmjerava malim ograničenjem konverzije poljoprivrednih područja u stambena područja niske gustoće izgrađenosti; „Recesija“ (<i>Recession</i>), scenarij usmjeren na budući urbani razvoj u kontekstu recesije, s oporavkom do 2016. godine.
de Noronha Vaz i dr., 2012/	Potporna strateškom odlučivanju o regionalnom razvoju u kontekstu održivosti te integracije kvalitativnog odlučivanja s kvantitativnim analitičkim pristupom.
Algarve u južnom Portugalu/	U izradi scenarija korišteno je multikriterijsko vrednovanje (MCE) na temelju fizičkih, socio-ekonomskih i regionalnih obilježja, prioritiziranih pomoću analitičkog hijerarhijskog procesa (AHP) što je vodilo izradi scenarija s različitim kvantifikacijom parova. Radilo se o kvalitativnom strukturalnom procesu donošenja odluka, u kojem se ne kvantificira samo jedna najbolja odluka već okuplja niz različitih vrijednosti za donošenje odluka u određenom prostoru i vremenu. Scenariji predstavljaju moguće trendove korištenja zemljišta koji ovise o donošenju odluka i ekonomskom/poljoprivrednom razvoju i njegovom odnosu s turizmom. Ponavljanjima modela staničnih automata generiran je scenarij budućeg urbanog rasta do 2020. godine.
2020.	Kvalitativni opisi za scenarij: „Ekološki interes“ (<i>Ecological interest</i>): odgovorno planiranje i samodostatnost kroz razvoj poljoprivrede u unutrašnjosti regije; jačanje ruralne ekonomije i tradicionalne proizvodnje; središnja uloga javnog prijevoza; udaljavanje razvoja od obale; „Trend scenarij“ (<i>Business as usual</i>): daljnji razvoj turizma duž obale; „Ekonomski interes“ (<i>Economic interest</i>): ekonomski rast kroz daljnji razvoj infrastrukture koja će podržati masovni turizam.

Izvor: radovi i publikacije navedene u lijevom stupcu.

Primjećuje se da je izrada scenarija povezana s integralnim pristupom prostornom razvoju, uključujući urbani i ruralni razvoj, ali i regionalno i lokalno specifičnim temama u prostornom uređenju, poput utjecaja izraženog turističkog razvoja, značaja brdsko-planinske

poljoprivrede ili degradacije zemljišta. Scenariji izrađeni za portugalsku regiju Algarve povezani su s turističkim razvojem, urbanizacijom, razvojem infrastrukture te kapacitetom nosivosti obalnih područja (Petrov i dr., 2009, de Noronha Vaz i dr., 2012). Lowe i Ward (2009) su iz socijalnogeografske perspektive identificirali dominantne trendove razvoja u ruralnim područjima Engleske i Walesa i projicirali ih u budućnost putem modeliranja, što je dovelo do izrade triju scenarija za ruralni prostor u 20-godišnjem razdoblju. Na taj način željelo se potaknuti raspravu o ruralnim budućnostima. U projektu ÖROK izrađeni su kvalitativni scenariji prostornog razvoja Austrije.

Na važnost integralnog pristupa, osobito u strateškom planiranju prostornog razvoja, upućuje i niz drugih primjera: Godet i Durance (2011) navode primjer studije u Baskiji, izrađene uz potporu DATAR-a i participaciju ključnih dionika u regiji, koja je vodila konceptu prostornog razvoja regije; Fernández Güell (2010) iznosi primjer izrade trend scenarija za Madridsku regiju do 2025. godine, kako bi se vrednovala održivost postojećeg modela razvoja; Van Berkel i dr. (2011) koriste kvalitativne scenarije u vrednovanju mogućnosti i ograničenja različitih oblika ruralnog razvoja (primjer župe Castro Laboreiro u sjevernom Portugalu).

Kvantificiranje i alokacija promjena načina korištenja zemljišta kroz simulacije modela također su važne za mnoge scenarijske studije, posebno na nižim prostornim razinama. Raznolikost i broj regionalnih i lokalnih scenarija korištenja zemljišta veći je u odnosu na globalne scenarije, vezano uz specifična obilježja pojedinih područja i čimbenike koji određuju promjenu korištenja zemljišta i zemljišnog pokrova. Drugi razlog su i metodološki problemi i količina i pouzdanost dostupnih podataka. Nadalje, dok se globalni scenariji obično orijentiraju na pitanja koliko će se promjene načina korištenja zemljišta dogoditi, regionalni scenariji obično se bave time gdje će se ona dogoditi. U pravilu se prvo razvijaju kvalitativni opisi koji specificiraju trendove socio-ekonomskih, okolišnih i institucionalnih varijabli važnih za promjene korištenja zemljišta. Potom se kvantitativni modeli koriste u alokaciji (raspoređivanju) promjena u skladu s opisanim trendovima. Zbog svog fokusa na uže lokalitete ili regije, regionalne scenarije više pokreću dionici i obuhvaćaju više pogleda na budućnost, uključujući potencijalne utjecaje lokalnih upravljačkih mjera i institucija (Alcamo i dr., 2006).

Dio navedenih radova metodološki je usmjeren i posvećen upravo daljnjem razvoju pojedinih kvalitativnih i kvantitativnih tehnika izrade scenarija ili njihovoj integraciji. Pritom se naglašava važnost participativnog pristupa, odnosno povezivanja znanstvenog/stručnog znanja i dionika.

3.4. Scenariji u drugim svjetskim državama

Iz odabranih primjera prikazanih u tab. 7. vidljivo je da je izrada scenarija, odnosno planiranje pomoću scenarija, prisutno i u mnogim drugim svjetskim državama. U skladu s ranije izloženim primjerima scenarija u europskim državama, svrha izrade scenarija vezana je uz sagledavanje postojećih trendova razvoja u prostoru, promišljanje mogućih i poželjnih pravaca budućeg razvoja, postavljanje kvalitetne osnove za donošenje odluka u prostornom planiranju te razradu strategija radi postizanja postavljenih planerskih ciljeva.

Tab. 7. Pregled odabranih primjera scenarija u drugim svjetskim državama

Izvor/ Prostor/ Vremenski okvir/	Svrha izrade scenarija
	Postupak izrade scenarija
	Izrađeni scenariji
Barbanente i dr., 2002/ grad Tunis u sjevernom Tunisu/ 2020.	Koordinacija istraživanja održivog korištenja prirodnih resursa u južnom i istočnom Sredozemlju, uključujući studije budućnosti i izradu scenarija uz pomoć dionika, u sklopu projekta <i>Concerted Action</i> (financiranog od strane EU). Cilj tuniske studije slučaja bila je analiza međuovisnosti strukturnih promjena u poljoprivredi, migraciji iz ruralnih u urbana područja te razvoju Tunisa.
	U pripremnoj fazi provedeni su intervjui s lokalnim dionicima i predstavljen projekt. Potom su definirani problemi i selektirana problemska područja putem modificirane metode Delfi (tri kruga upitnika) među dionicima. U dvodnevnoj „radionici o budućnosti“ (<i>future workshop</i>) korištena je „oluja ideja“ o mogućem i poželjnom razvoju. Grupnim radom ideje su organizirane u ključne teme i koherentne vizije. U konačnici su razvijeni scenariji.
	Tri scenarija za metropolitansku regiju Tunisa uključila su vizije, moguća ograničenja i probleme koje bi trebalo riješiti te strategije koje bi trebalo primijeniti radi ostvarivanja ciljeva: „Grad – toranj“ (<i>Tower City</i>), koji podrazumijeva vertikalnu izgradnju, smanjivanje peri-urbanog rasta i razvoj uslužnog sektora; „Eko-grad“ (<i>Eco city</i>), koji počiva na zdravom i održivom okolišu, ekološkoj poljoprivredi integriranoj u urbani prostor, transparentnoj trgovini zemljištem i kulturnim resursima; „Humani grad“ (<i>Human city</i>), koji počiva na kvalitetnom okruženju, očuvanju poljoprivrednog zemljišta, smanjivanju broja radnih sati, novčanoj pomoći za nezaposlene i garantiranom minimalnom prihodu te poboljšanju i proširenju javnog prijevoza i kolektivnog parkiranja.
Geneletti, 2012/ grad Caia u središnjem Mozambiku/ 2018.	Usporedba različitih mogućnosti prostornog planiranja s obzirom na učinke na okoliš.
	Pet mogućnosti prostornog planiranja razrađeno je u suradnji s planerskim timom. Scenariji budućeg korištenja zemljišta kartografski su vizualizirani putem prostornog modeliranja u GIS-u. Korišten je „What if?“ TM sustav za planiranje.
	Scenariji su kartografski prikazi mogućih načina korištenja zemljišta s obzirom na kombinaciju prostornoplanskih mjera „P“ (zoniranje i lokacija infrastrukture i usluga) i projekcija rasta broja stanovnika (niski, srednji i visoki rast). (P1) predstavlja strategiju prostornog razvoja postojećeg plana; (P2) se nadograđuje na P1 dodajući faktore održivog korištenja zemljišta; (P3) uvodi još strožu regulaciju zaštite okoliša; (P4) predstavlja nastavak postojećeg trenda gdje se prostorni plan ne implementira i urbani razvoj ne regulira; (P5) predstavlja srednju varijantu u kojoj su infrastruktura i usluge omogućene prema nacrtu prostornog plana, no regulacija korištenja zemljišta nije zaživjela. Produkt je 15 scenarija korištenja zemljišta.
Özkaynak, 2008/ grad Yalova na sjeverozapadu Turske/	Izrada i analiza scenarija kao doprinos planiranju i upravljanju gradom Yalova, odnosno potpora integriranom vrednovanju razvojnih strategija iz ekonomske, društvene i ekološke perspektive. Integracija strukturnih utjecaja na svjetskoj i nacionalnoj razini s lokalnim faktorima i mogućnostima izbora društvenih aktera.
	Pregledom globalnih scenarijskih studija te dokumenata i literature povezane s proširenjem i politikom EU i razvojem Turske, izdvojeni su glavni neizvjesni faktori na svjetskoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. Slijedeći metodologiju „važnih faktora i važnih aktera“

<p>2020.</p>	<p>Bertranda i dr. iz 1999. (faktori su trendovi važni u oblikovanju budućeg razvoja, a akteri oni koji mogu utjecati na faktore), predstavljene su četiri trajektorije za Yalovu. Istraženi su interesi i odnosi moći dionika te potencijalna uloga u oblikovanju postavljenih trajektorija. Korištene su kvalitativne i kvantitativne metode: 36 dubinskih intervjua, tri fokus grupe, tri radionice te anketno istraživanje s 1196 ispitanika. Prve verzije scenarija kritički su evaluirali pripadnici akademske zajednice te su prezentirani na završnoj radionici na lokalnoj razini.</p> <p>Scenariji su kvalitativni i temelje se na skupu postavki povezanih s dvama ključnim neizvjesnim vanjskim faktorima: globalizacijom, EU i budućnošću socijalnih i mjera vezanih uz okoliš s jedne, te odnosima Turske i EU, s druge strane. „Yalova unutar slobodnog tržišta“ (<i>Yalova within free markets</i>), scenarij gdje je Turska dio EU u kojoj prevladava američki način deregulacije i privatizacije, sa smanjenim sustavom socijalne zaštite i zaštite okoliša;</p> <p>„Yalova unutar socijalne Europe“ (<i>Yalova within social Europe</i>), gdje je Turska dio EU u kojoj su i dalje važni sustav socijalne zaštite i zaštita okoliša;</p> <p>„Trend scenarij u Yalovi“ (<i>Business as usual in Yalova</i>) – Unija se ne može dogovoriti oko članstva Turske, u kojoj se nastavljaju nesigurni politički i ekonomski uvjeti;</p> <p>„Interno orijentirana Yalova“ (<i>Inward-looking Yalova</i>), u kojem Unija odbija Tursku, ali nudi poseban oblik članstva.</p>
<p>Pourebrahim i dr., 2011/</p> <p>okrug Kuala Langat u zapadnoj Maleziji/</p> <p>-</p>	<p>Utvrđivanje optimalnog načina korištenja zemljišta za održivi razvoj obalnih područja.</p> <p>Analizirani su postojeći dokumenti i razvojne strategije na različitim prostornim razinama. Organizirane su tri radionice s 28 stručnjaka, uključujući članove relevantnih organizacija, znanstvenike i pojedince s iskustvom u upravljanju obalnim područjima te urbanom i ruralnom planiranju, na kojima su razrađeni kriteriji i indikatori korištenja zemljišta. U drugoj fazi izrađena je baza podataka u ArcGIS-u. Scenariji su definirani i provedena je analiza prikladnosti različitih načina korištenja zemljišta. Kartografski su prikazana neprikladna, manje prikladna i najprikladnija područja za glavne kategorije korištenja zemljišta: turističku, stambenu, proizvodnu i zaštitnu. Scenariji su vrednovani i izrađena je optimalna karta za planove održivog razvoja, kao dio lokalnih i strukturnih planova.</p> <p>Prvi scenarij potiče korištenje zemljišta temeljeno na društvenim i gospodarskim čimbenicima bez razmatranja drugih pitanja. U drugom scenariju korištenje zemljišta počiva na visokom stupnju zaštite okoliša. U trećem scenariju planiranjem se potiče korištenje zemljišta kroz društvene i gospodarske čimbenike te okoliš, odnosno održivi razvoj. Vrednovanjem scenarija, postojećih planova i smjernica, raspoloživosti zemljišta te postojećeg načina korištenja zemljišta, predložen je optimalni plan za održivo korištenje zemljišta u obalnom području.</p>
<p>Thapa i Murayama, 2012/</p> <p>dolina Katmandu, Nepal/</p> <p>2050.</p>	<p>Prognoziranje varijanti urbanog razvoja.</p> <p>Razvijen je model promjene korištenja zemljišta (umjetnih neuronskih mreža) na temelju daljinskih istraživanja, karata načina korištenja zemljišta, digitalnog modela reljefa te socioekonomskih pokazatelja. Simulacijama modela ispitane su varijante urbanog razvoja.</p> <p>Razmotreni su: spontani scenarij, koji slijedi postojeći trend promjene načina korištenja zemljišta i omogućuje buduću alokaciju gradnje bez ograničenja; scenarij zaštite okoliša, gdje je alokacija ograničena postavkama zaštite; te scenarij očuvanja resursa, s kontrolom gradnje na višim nadmorskim visinama, područjima većega nagiba i u zaštićenim područjima.</p>
<p>Liu i dr., 2007/</p> <p>dio urbane regije Wuhana u središnjoj Kini/</p> <p>2020.</p>	<p>Razvoj integriranog GIS analitičkog sustava za upravljanje korištenjem zemljišta.</p> <p>Analizirana su podsustavi: stanovništvo, gospodarstvo, postojeći način korištenja zemljišta, okoliš; identificirane moguće promjene načina korištenja zemljišta (npr. kroz porast broja stanovnika, promjene ekonomske strukture, upravljanje (<i>policies</i>) koje utječe na urbanizaciju i urbano planiranje); izrađen, verificiran i validiran model; te izrađeni i sagledani scenariji.</p> <p>Prvi scenarij razmatra promjene korištenja zemljišta prema sadašnjim razvojnim trendovima, dok drugi scenarij razmatra utjecaj lokalnog upravljanja (<i>policies</i>) na urbanizaciju i modifikaciju ekonomske strukture.</p>
<p>Pettit i Pullar, 200-/</p> <p>Zaljev Hervey (Hervey Bay) u istočnoj Australiji/</p>	<p>Izrada i vrednovanje scenarija planiranja korištenja zemljišta te usporedba različitih tehnika planiranja u sklopu izrade doktorske disertacije.</p> <p>Scenariji planiranja razvijaju se na temelju planskih dokumenata i modeliraju na više načina: pomoću modela disagregacije (disagregacija podataka o socio-ekonomskim trendovima radi predviđanja budućih potreba za korištenjem zemljišta te prognoziranje načina promjene), linearnog programiranja (radi maksimiziranja cilja i minimiziranja mogućih ograničenja, uključujući ekološka, tehnička i financijska razmatranja) i multikriterijske analize (tehnika koja omogućava donositeljima odluka dodjeljivanje različitog stupnja važnosti faktorima korištenja</p>

2021.	<p>zemljišta i sagledavanje rezultata). Scenariji se evaluiraju na temelju glavnih ciljeva navedenih u važnim planskim dokumentima te dorađuju kroz proces evaluacije. U konačnici se formulira završni scenarij planiranja.</p> <p>Scenariji planiranja korištenja zemljišta: „Budući trendovi“ (<i>Future Trends</i>) – predviđanje promjene načina korištenja zemljišta na temelju postojećih trendova; „Maksimiziranje zapošljavanja“ (<i>Maximise employment</i>) – usmjeren na radno najintenzivniju organizaciju postojećih i budućih načina korištenja zemljišta; „Održivi razvoj“ (<i>Sustainable Development</i>) – uzima u obzir područja od gospodarske važnosti te područja važna za zaštitu okoliša.</p>
<p>Bryan i dr., 2011/ Regija Mallee u južnoj Australiji/ /</p>	<p>Dio analize „budućnosti pejzaža“ radi boljeg donošenja odluka u strateškom regionalnom planiranju prepoznavanjem koristi i troškova specifičnih prostornoplanskih mjera.</p> <p>Scenariji su izrađeni participativnim pristupom, u suradnji s dionicima. Potom su korištene kvantitativne tehnike, integracija niza prostornih informacija i modela. Linearno programiranje pokazalo se osobito korisnim za regionalno planiranje, s obzirom na skup optimalnih ishoda temeljenih na jasno identificiranim ciljevima.</p> <p>Scenarijima se željelo ispitati kako promjene vanjskih faktora utječu na ostvarenje regionalnih ciljeva. Uz trend scenarij, razmotreno je blago zagrijavanje/suša, umjereno zagrijavanje/suša te veliko zagrijavanje/suša. Analiza „budućnosti pejzaža“ unutar različitih mogućnosti planiranja i scenarija omogućuje usporedbu relativnog utjecaja unutarnjih odluka (strateškog prostornog planiranja) u odnosu na vanjske faktore (promjene klime i cijene energenata).</p>
<p>Sleeter i dr., 2012/ SAD (na nacionalnoj i razini 84 ekološke regije)/ 2100.</p>	<p>Razvoj metode prenošenja projekcija iz SRES scenarija na razinu ekoloških regija u SAD-u.</p> <p>Inicijalni narativni opisi izrađeni su korištenjem mišljenja stručnjaka te pregledom literature vezane uz SRES scenarije. Te verzije rafinirane su kroz kvantitativni postupak kako bi se dopunili tematskim i detaljnima specifičnima za ekoregije, te kako bi se osigurala ukupna konzistentnost s nacionalnim i globalnim opisima. U okvir modela inkorporirani su rezultati modela IMAGE 2.2, inventara promjena zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta 1973. – 2000. i znanje stručnjaka, odnosno njihova interpretacija glavnih faktora promjena. Mišljenje stručnjaka dobiveno je putem radionice s 20 stručnjaka i potom <i>ad-hoc</i> konzultacija. Projekcije promjena glavnih kategorija zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta u konačnici su alocirane u rezoluciji piksela od 250 m.</p> <p>Globalni scenariji – A1B (obilježen jakim ekonomskim rastom, visokom razinom tehnoloških inovacija, internacionalnom mobilnošću ljudi, ideja i tehnologije te izraženim promjena zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta); B1 (jak ekonomski rast, umjeren rast broja stanovnika, visoka razina ekološke i društvene osvijestjenosti); Regionalni scenariji – A2 (brz porast broja stanovnika, mali prihodi po glavi stanovnika, spor tehnološki razvoj, naglasak na regionalno i lokalno upravljanje, najviše stope konverzije zemljišta); B2 (obilježen postepenim promjenama, manjim rastom broja stanovnika, regionalnim rješenjima za gospodarsku, društvenu i održivost okoliša).</p>

Izvor: radovi i publikacije navedene u lijevom stupcu.

Prostorne razine istraživanja i planiranja (nacionalna, regionalna, lokalna), specifične teme (budući urbani i ruralni razvoj, razvoj obalnih područja) i način izrade (kvalitativne i kvantitativne metode, često kombinirane) također odgovaraju primjerima u europskim državama. Prema Bartholomew (2007) mnoga metropolitanska područja u SAD-u u posljednja dva desetljeća primjenjuju tehnike opisivanja budućnosti svojih zajednica; često jedan od oblika scenarijskog planiranja za kvantitativno vrednovanje nekoliko varijanti razvoja, i analizu njihovih učinaka na različite indikatore (od cijene stanovanja do kvalitete vode). Özkaynak (2008) je na primjeru grada Yalova u Turskoj pokazala kako izrada i analiza scenarija može pomoći urbanom planiranju i upravljanju manjim do srednje velikim

gradovima. Scenariji su potpora donošenju odluka i vrednovanju mogućih pravaca razvoja grada iz ekonomske, društvene i okolišne perspektive te u odnosu na vrijednosti i očekivanja mnogostrukih dionika. U kontekstu održivog razvoja, Nijkamp i Vreeker (2000) iznose primjer analize razvojnih scenarija s obzirom na njihov utjecaj na indikatore održivosti (ekonomski, socijalni, demografski i okolišni indikatori) prostora regije Songkhla/Hat Yai u južnom Tajlandu.

U radovima (Özkaynak, 2008; Bryan i dr., 2011) se naglašava i razlika i interakcija unutarnjih i vanjskih faktora utjecaja na prostor, te odnos i stupanj utjecaja aktera u prostoru.

3.5. Scenariji u Hrvatskoj

Scenariji nisu novost u prostornom planiranju u Hrvatskoj. I u *Strategiji prostornog uređenja* (1997) pretpostavlja se izrada prijedloga (u slučaju potrebe) u obliku alternativa, različitih scenarija i modela za pojedine elemente prostornog uređenja, koje treba razmotriti prije donošenja konačnih odluka i prioriteta.

Primjeri izrade i korištenja scenarija u Hrvatskoj izneseni su u različitim radovima. Iako su neki od njih uže tematski orijentirani, usmjereni na izradu samo jednog scenarija, ili se scenarijem naziva i manje formalna anticipacija budućeg razvoja i trendova, oni su relevantni u širem kontekstu prostornog i srodnih oblika planiranja. Tako Grčić (1999) opisuje bazni scenarij budućeg gospodarskog razvitka Bjelovarsko-bilogorske županije, oblikovan na temelju koncepcije i ciljeva razvitka, simuliran kroz sistem-dinamički simulacijski model Županije. Benić (2002) navodi dva scenarija gospodarskog razvoja Dubrovačko-neretvanske županije, za koja se odlučio ekspertno-projektni tim na temelju analize stanja i mogućnosti gospodarstva: scenarij nastavka trendova uz događanje očekivanih promjena, te potom ciljani model, unutar kojega se mogu optimizirati nužni preduvjeti realizacije zacrtanih ciljeva. To nositeljima ekonomske politike i upravljanja Županjem može biti podloga za utvrđivanje pravaca akcija nužnih za ostvarivanje tih pretpostavki. Simulacija izabranih scenarija, kao i u prethodnom primjeru, izvršena je pomoću sistem-dinamičkog simulacijskog modela.

Valja istaknuti studiju „Osnove gospodarskog razvitka Grada Splita“ iz 2003. godine, čiji je nositelj bio istraživački tim Ekonomskog fakulteta u Splitu, uz uključivanje niza drugih stručnjaka te predstavnika javnih i privatnih institucija. Posebno uska suradnja ostvarena je s nositeljima izrade prostornoplanske dokumentacije. SWOT analiza bila je temelj za definiranje vizije budućeg razvitka i odabir temeljnih strateških pitanja koje treba riješiti. Uži istraživački tim definirao je scenarij poželjne budućnosti gospodarskog razvitka Splita, a

zatim u suradnji sa širom radnom skupinom predložio razvojne programe i projekte od posebnog značaja.

Više je primjera scenarija izrađenih u kontekstu turističkog razvoja. U „Glavnom planu razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije“, donesenom 2007. godine, evaluiraju se scenariji za turistički razvoj na otocima (nekontroliran razvoj, maksimalan razvoj i visokovrijedan održivi razvoj), u priobalju (nekontroliran razvoj, intenzivan razvoj te rehabilitacija i konverzija) te zaleđu (razvoj dosadašnjim tempom, intenzivan „green field“ razvoj te tržišno orijentiran razvoj). Kovačić i dr. (2007) razmatraju razvojne scenarije (scenarij razvoja nautičkih luka bez ograničenja, intenzivni razvojni scenarij, razvojni scenarij selektivnih oblika turizma – nautičkog turizma te održivi razvoj nautičkog turizma i nautičkih luka) u okviru prihvatnog kapaciteta luka nautičkog turizma, koji se izrađuju, analiziraju i procjenjuju s obzirom na to na koji način vode ostvarenju ciljeva razvoja nautičkog turizma. Šmit i dr. (2007) scenarijem simuliraju mogućnost implementacije jednog od mogućih projekata zdravstvenog turizma na otoku Šipanu – simulira se funkcionalno-prostorna organizacija kako bi se istražile implikacije koje u prostoru mogu nastati realizacijom projekta prema konceptu postavljenom u modelu. Zlatar (2010) iznosi tri moguća scenarija turističkog razvoja Povalja na otoku Braču (masovni turizam, održivi turizam, stagnacija) te kroz polustrukturirane intervjuje sa stalnim i privremenim stanovnicima naselja provjerava koji je scenarij najvjerojatniji, a koji najpovoljniji za daljnji razvoj mjesta.

Teslak i dr. (2012) govore o scenarijima kao različitim postupcima gospodarenja šumama koji se mogu simulirati, uspoređivati i vrednovati kroz rezultate projekcija razvoja šuma i šumskih sastojina pomoću odgovarajućih računalnih programa (primjer programa SIMPLAG). Analiza posljedica scenarija omogućava vrednovanje i odabir, odnosno donošenje odluka u procesu planiranja gospodarenja i primjenu najprihvatljivijeg scenarija koji bi se ugradio u planove gospodarenja. U kontekstu razvitka prometnog sustava Grada Virovitice, Kos i dr. (2012) predlažu rješenja u prometnoj infrastrukturi i iznose scenarij razvitka kapitalne cestovne mreže s prijedlozima izvođenja po etapama.

3.6. Obilježja, prednosti i ograničenja primjene metode scenarija u prostornom planiranju

Na temelju prethodno iznesenih rezultata analize odabranih primjera scenarija, o primjeni metode scenarija u prostornom planiranju može se izvesti više zaključaka:

1. Izrada scenarija u širem kontekstu prostornoga uređenja prisutna je u različitim svjetskim državama i na svim prostornim razinama: (nad)nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj;
2. Scenariji se koriste u raznim oblicima poimanja prostornog planiranja: strateškom planiranju prostora, planiranju namjene i korištenja zemljišta, planiranju u zaštićenim područjima. U pravilu se izrada scenarija temelji na analizi komponenata urbanog i ruralnog, odnosno integralnog razvoja uopće, vrednovanju više varijanti mogućeg budućeg razvoja, i postavljanju čvrstih temelja strategija i specifičnih mjera planiranja i upravljanja. Krawczyk i Ratcliffe (2005) navode da studiji budućnosti općenito mogu pružiti nove, sustavne, imaginativne i inovativne pristupe promišljanju mogućih, vjerojatnih i poželjnih urbanih budućnosti koji mogu pomoći planerima, donositeljima odluka i lokalnoj zajednici. Scenariji stimuliraju imaginaciju unutar racionalnog procesa analize (Masini i Vasquez, 2000). Scenarijsko planiranje potiče strateško razmišljanje i pomaže nadilaženju ograničenja u razmišljanju razvijanjem višestrukih budućnosti (Amer i dr., 2012). Vrijednost scenarija ne počiva u njihovoj sposobnosti predviđanja budućnosti, već u sposobnosti pružanja uvida u sadašnjost, prepoznavanju više i manje izraženih promjena potencijalno važnih za budućni razvoj i razmatranju implikacija tih promjena (Rotmans i dr., 2000).⁶⁶ Osobito kvalitativni scenariji mogu uključiti nelinearnosti, povratne veze i iznenađenja lakše nego kvantitativni scenariji ili modeli (Kok i dr., 2006a). Povezano s tim, Rotmans i dr. (2000) su istaknuli nedostatke mnogih postojećih scenarija: nekonzistentnost postavki za različite sektore, regije i pitanja, netransparentnost ključnih postavki, nedovoljnu raznovrsnost, manjak imaginativnosti, implicitne sudove i preferencije;
3. Scenariji su tematska i metodološka poveznica istraživanja u okviru znanosti o okolišu i prostornog planiranja. To se posebno odnosi na promišljanje održivog razvoja, procjene utjecaja na okoliš, zaštitu okoliša i istraživanje promjena zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta. Prostorni planovi obično uključuju niz ciljeva vezanih uz okoliš i predlažu aktivnosti za upravljanje prirodnim resursima, što zahtijeva bitne dugoročne promjene u korištenju i upravljanju zemljištem. Postupak integriranog procjenjivanja (engl.

⁶⁶ Prema Hasanu Ozbekhanu društvo može odabrati jedan od četiri stava kada se suočava s budućnošću: 1) pasivni akter koja prihvaća promjene bez preispitivanja, 2) reaktivni akter koji reagira kad se „alarm već oglasi“, 3) preaktivni akter koji se na vrijeme priprema za nadolazeće promjene, i 4) proaktivni akter koji djeluje prema ostvarenju željenih promjena (Godet i Durance, 2011).

integrated assessment), kroz interdisciplinarnost i participativni pristup, osobito je prikladan za kvantifikaciju učinaka na okoliš pomoću niza budućih scenarija (Bryan i dr., 2011);

4. Scenariji na nižim prostornim razinama često se zasnivaju na scenarijima izrađenima na višim razinama. Sleeter i dr. (2012) su prikazali metode i rezultate prenošenja globalnih SRES scenarija na razinu ekoregija u SAD-a. Pokazatelji promjena zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta do kojih su došli konzistentni su s originalnim pretpostavkama globalnih scenarija, ali i lokalnim trendovima promjene zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta. Međutim, Özkaynak i Rodríguez-Labajos (2010) upozoravaju da se scenariji koji se izrađuju na lokalnoj razini često prenose s viših razina, ili razvijaju unutar graničnih uvjeta svjetske i nacionalnih razina, bez temeljitog uzimanja u obzir lokalnih uvjeta. Sukladno tome, izrada scenarija lokalne razine koji dobro integriraju svjetske i nacionalne utjecaje s lokalnim faktorima i izborima aktera ostaje izazov (Özkaynak i Rodríguez-Labajos, 2010). Osim toga, primjer projekta MedAction ukazao je na poteškoće u prenošenju rezultata lokalnih scenarija na više prostorne razine zbog malog uzorka i (ne)reprezentativnosti te problema povezivanja različitih percepcija – dok su europske i mediteranske scenarije izrađivali znanstvenici i dionici na regionalnoj i nacionalnoj razini, lokalne scenarije izrađivali su lokalni dionici (Kok i dr., 2006a; Kok i dr., 2006b);

5. Glavni utjecajni faktori koji se izdvajaju i analiziraju u većini scenarijskih studija su: demografski (npr. broj i sastav stanovnika, migracije), ekonomski (ekonomska struktura i dinamika, raspodjela resursa među regijama i sektorima društva), društveni (aspekti razvoja poput zdravlja, obrazovanja, sigurnosti, identiteta i slobode, koji su povezani s gospodarskim razvojem, ali ga nadilaze), znanstveni i tehnološki (razvoj i dostupnost), institucionalni (postupci, procesi, tradicije i institucije vlasti, vezano uz formalna državna tijela, ali i ulogu privatnih institucija poput poduzeća i nevladinih organizacija), kulturni (vrijednosti, identitet), okolišni (protok tvari i energije, razina onečišćenja) (Rothman, 2008; Özkaynak, 2008).

O prostornoj razini i obilježjima prostora te pitanjima/temama kojima se scenariji bave ovisi koji se od ovih faktora i na koji način razmatraju (primjerice, međuutjecaj faktora, podjela faktora na unutarnje i vanjske, odabir ključnih neizvjesnih faktora radi strukturiranja scenarija). Scenariji omogućuju povezivanje izoliranih informacija unutar zajedničkog okvira, ali i strukturirani pristup putem kojega se individualni faktori mogu razmotriti u različitim okvirima (Shearer, 2005). Omogućuju integraciju deskriptivnih i narativnih elemenata, odnosno kvalitativnih i kvantitativnih informacija (Swart i dr., 2004);

6. U osnovi izrade scenarija u pravilu je analiza strukture i modeliranje dinamike sustava. Unutarnji čimbenici su oni koje određeni akter može kontrolirati, dok su vanjski čimbenici

izvan utjecaja aktera. Tako se u generiranju scenarija korištenja zemljišta promjena može simulirati uzimajući u obzir inicijalno stanje sustava, faktore koji utječu na dinamiku/promjenu načina korištenja zemljišta i „pravila“ u osnovi razvojne dinamike prostora (Barredo i dr., 2003);

7. U izradi scenarija koriste se kvalitativni i kvantitativni pristupi ili njihova kombinacija. Niz radova usmjeren je na razvijanje same metode, odnosno postupka izrade scenarija. Pritom se razvijaju novi i postojeći kvantitativni modeli te kvalitativne tehnike.

Učestala je primjena matrice 2x2, odnosno tehnike scenarijskih osi. Westhoek i dr. (2006) navode da se ona pokazala vrlo korisnom u elaboriranju scenarija, budući da su se mogli sustavno ispitati učinci glavnih neizvjesnih faktora. van't Klooster i van Asselt (2006) ipak naglašavaju da tehnika nije toliko strukturirana i standardizirana kako se često iznosi i da se glavni faktori ne izdvajaju lako već se o njima pregovara, što podrazumijeva više paralelnih interpretacija značenja. Kada su uključeni stručnjaci iz više disciplina i dionici prisutna su različita i često konfliktna stajališta o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Povezivanje kvalitativnih i kvantitativnih metoda stalan je izazov. U slučaju *World Water Vision* scenarija kvalitativni opisi pokazali su se korisnim alatom u komunikaciji sa širom javnošću, dok su kvantitativni rezultati bili dobro primljeni od strane znanstvenika i stručnjaka (Alcamo, 2001; 2008). Općenito, narativni pristup uključuje važne kvalitativne čimbenike koji oblikuju razvoj kao što su vrijednosti, ponašanje i institucije, pružajući širu perspektivu u odnosu na samo matematičko modeliranje (Swart i dr., 2004). S druge strane, zbog ograničenja numeričkih modela, kompleksnost sustava i raspon mogućih scenarija mora se reducirati za simulaciju scenarija (npr. Walz i dr., 2007).

Rezultati kvantitativnih modela, primjerice modela promjene korištenja i namjene zemljišta, osjetljivi su i na kvalitetu ulaznih podataka, strukturu modela i parametre modela (Verburg i dr., 2013). Dobri modeli nisu uvijek dostupni i potrebni su specifični znanstvenici/stručnjaci za njihovo korištenje ili interpretaciju rezultata (Alcamo, 2008). I iako su detaljne računske procedure modela uglavnom presložene i teže razumljive nestručnjacima, njihova osnovna struktura, pretpostavke i ograničenja trebaju biti što eksplicitnije i jasnije navedeni (Klosterman, 2007; Alcamo, 2001). Vrlo je važna transparentnost pretpostavki o uzročnim odnosima u osnovi i kvalitativnih scenarija (mentalni modeli) i kvantitativnih scenarija (formalizirani modeli) te prihvatljiv stupanj znanstvene rigoroznosti u izradi scenarija (Alcamo i dr., 2006).

Foa i Howard (2006) navode da scenarijskom planiranju često nedostaje metodološka specifičnost u tome da se često oslanja na subjektivne analize dobivene putem radionica i

konzultacija s dionicima, više nego na kvantitativno modeliranje. To vodi četirima glavnim slabostima: tendenciji da se izrađuju jednostrani scenariji koji se orijentiraju prema utjecajima jednog megatrenda, a ne međuutjecaju višestrukih trendova; tendenciji da se preuveličava promjena, a potcjenjuje kontinuitet; tendenciji oslanjanja na postojeće vizije ili scenarije budućeg razvoja, umjesto razmatranja novih i neočekivanih kombinacija varijabli; manjku specifičnosti, na koji ukazuje nesposobnost pružanja preciznih kvantitativnih prognoza za razvoj ključnih varijabli. Prema autorima takve slabosti nisu imanentne procesu scenarijskog planiranja već proizlaze iz manjka metodološke rigoroznosti koji je često pristuran kod primjene scenarijskog planiranja. Vezano uz opasnost od prevelike primjene neformalnih pristupa, Neumann i Øverland (2004) napominju: iako se budućnost ne može spoznati, to ne znači da metode koje se koriste za razmatranje mogućnosti budućeg razvoja ne mogu počivati na znanstvenim standardima;

8. U skladu s naglašavanjem participativnih pristupa u prostornom planiranju, u izradi scenarija često sudjeluju dionici, ili imaju priliku utjecati na doradu i rafiniranje scenarija koje su prethodno izradili stručnjaci. Scenariji olakšavaju diskusiju planerskih opcija među skupinama dionika, stručnjacima i različitim razinama uprave (Shearer, 2005) i podupiru proces učenja za skupine i pojedince (Ringland, 2006). Multidisciplinarni su, multidimenzionalni i temeljni na različitim iskustvima i osobnostima pojedinaca (Masini i Vasquez, 2000). Uspoređujući projekte ESPON 3.2 i austrijski ÖROK primijenjene na prostorno planiranje i regionalni razvoj u Europi, Williams i dr. (2009) klasificiraju ESPON scenarije kao scenarije usmjerene prema ishodu, a austrijske ÖROK scenarije kao scenarije usmjerene na sam proces izrade. Dok su prednosti prvog pristupa, primjerice, kvantitativno modeliranje i simulacije različitih varijanti scenarija, kao prednost drugog pristupa navodi se uključenost aktera koja stimulira promišljanje budućnosti, daje novu perspektivu kompleksnim pitanjima, doprinosi prevladavanju konflikata, suradnji i gradnji konsenzusa, boljem prihvaćanju scenarija među krajnjim korisnicima itd. Ta dva pristupa nisu nužno međusobno isključiva. Celino i Concilio (2010) opisuju izradu scenarija u sklopu izrade socijalnog i ekonomskog plana regionalnog parka koji obuhvaća deltu rijeke Po (Veneto), gdje su scenariji zamišljeni kao alati koji bi osigurali kontinuirani angažman mnogih aktera, budući da su akteri koji izrađuju scenarije upravo oni koji primjenjuju ideje, donose odluke i poduzimaju akcije. Međutim, kao što je pokazalo iskustvo Barbanente i dr. (2002) na izradi scenarija u Tunisu, odabir i uključivanje važnih dionika u proces može biti vrlo teško, bilo zbog indiferentnosti dionika prema ciljevima projekta ili nepovjerenja prema njegovoj korisnosti, nepoznavanja metodologije, nenaviknutosti na participativni proces te osobito

nevoljkosti dionika za iznošenjem mišljenja o delikatnim pitanjima, vezano i uz poteškoće na koje bi mogli naići zbog uključenosti u proces. U skladu s tim, Rotmans i dr. (2000) napominju da pridavanje veće važnosti participativnom pristupu ne znači da će biti lako doista i uključiti dionike.

Bartholomew (2007) je analizirao 80 planerskih projekata vezanih uz planiranje prometa i korištenja zemljišta za više od 50 metropolitanskih područja u SAD-u. Osim pasivne uloge građana (pregledavanje i komentiranje već postavljenih verzija umjesto uključenosti javnosti u cijeli proces) u mnogim slučajevima, rezultati analize pokazali su i nedovoljnu razliku između projekcija trenda i scenarija i nedostatak učinkovitih strategija implementacije poželjnog scenarija. Alcamo i dr. (2006) smatraju da valja raditi na većoj relevantnosti scenarija za korisnike; kreativnosti razmišljanja; kredibilitetu scenarija, među ostalim i u smislu unutarnje logike, konzistentnosti i koherentnosti. Transparentnost scenarija, koja podrazumijeva da korisnik scenarija razumije što je učinjeno u izradi scenarija, razumije korake u izradi, vjeruje da bi mogao ponoviti proces i da bi se pri ponavljanju došlo do sličnih rezultata, povećava kredibilnost scenarija (Coates, 2000).

4. RAZVOJNA OBILJEŽJA JUŽNOGA HRVATSKOGA PRIMORJA/ DALMACIJE NAKON 2001. GODINE

4.1. Uvod

Južno hrvatsko primorje, Južna Hrvatska, odnosno Dalmacija izdužen je primorski pojas dužine oko 400 km i širine do 70 km (Roglić, 1974), te ukupne površine 12.075 km².⁶⁷ Upravo je Dalmacija jedan od najstarijih regionalnih pojmova u Hrvatskoj, iako se njegov prostorni obuhvat od antičkog doba značajno mijenjao. Kao naziv za cjelovit teritorij Dalmacija se po prvi puta pojavljuje u 1. stoljeću, kada je organizirana rimska provincija kao jedinstven teritorij mediteranskog primorja i dinarske planinske unutrašnjosti (Rogić, 1974).

Upravo je gospodarska komplementarnost ljeti suhoga mediteranskoga primorja i vlažnijih planinskih područja u unutrašnjosti povijesno imala veliku važnost. Tradicionalno stočarsko kretanje između primorja i unutrašnjosti, odnosno između zimskih i ljetnih pašnjaka, istaknulo je važnost transverzalnih veza i funkcionalnog povezivanja primorja i dinarske unutrašnjosti (Rogić, 1974). U kasnijim stoljećima pojam Dalmacije bio je ograničavan na primorje s otocima i dinarski planinski prostor kao svojevrsni prirodni zaštitni bedem za rimska naselja u primorju (4. – 6. st.), odnosno diskontinuiranu zajednicu gradskih komuna u ranom srednjem vijeku, kada je srednjovjekovna romanska Dalmacija obuhvaćala dio otoka i gradova s okolicom⁶⁸. U 15. stoljeću počinje razdoblje prevlasti Venecije, koja u 16. stoljeću uspijeva proširiti suverenitet na obalni pojas od Ravnih kotara do Makarskog primorja i djelomično u Boki kotorskoj, te se osniva niz novih naselja kao odraz nastojanja za učvršćivanjem vlasti u kontinuiranom priobalnom pojasu. Mletačka Dalmacija se u drugoj polovici 17. stoljeća postepeno širila na zaleđe, u submediteransku unutrašnjost.⁶⁹ Od 1718. do propasti Mletačke Republike 1797. Dalmacija je organizirana kao upravno-politička cjelina s glavnim gradom Zadrom s postepeno fiksiranom međom koja od južnovelebitskog grebena i grebena Dinare slijedi današnju granicu Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine (Rogić, 1974).⁷⁰ Granični karakter zaobalnih područja općenito se odražavao u

⁶⁷ Izračunato prema grafičkoj bazi Registra prostornih jedinica, Državna geodetska uprava.

⁶⁸ To su bili: Osor, Krk i Rab te Zadar, Trogir, Split i Dubrovnik, Budva, Bar i Ulcinj, kojima se priključuju novi slavenski (hrvatski) gradovi poput Biograda, Šibenika i Nina (Rogić, 1974)

⁶⁹ Ustupanjem pojasa zemljišta u zaleđu zaljeva Neum – Klek zajedno s koridorom Sutorine Otomanskom Carstvu teritorij Dubrovačke Republike izdvojen je od proširene venecijanske Dalmacije, što se odražava na suvremeni oblik (diskontinuitet) teritorija Republike Hrvatske.

⁷⁰ Međa Južne Hrvatske tako je, osim na Velebitu, utvrđena mirom u Požarevcu 1718. kad je prostraniji sjeveroistočni priobalni dio pripojen mletačkoj upravi, a jugoistočni je bio dio teritorija Dubrovačke Republike, što je osim ratnog ishoda odražavalo i odnose u tada dominantnom stočarskom gospodarstvu. Nova mletačka uprava jačala je sesilni život. Ograničena stočarska kretanja nastavila su se i kasnije preko nove granice te osobito između Like i sjeverne Dalmacije (unutar Hrvatske) (Roglić, 1974).

lokaciji gradova, uglavnom tvrđava koje su nadgledale granične zone, kao i imenima pojedinih područja (Imotska krajina, Vrgorska krajina, Cetinska krajina) (Vukosav, 2011).

Zadržavanje Zadra kao glavnoga grada mletačke i, kasnije, austrijske Dalmacije odražava njen rubni, maritimni geografski položaj. Upravo je slaba povezanost sa zaleđem bila glavni uzrok nepovoljnoga gospodarskoga razvoja. Prema Rogić (1974) postepeno jačanje Splita između dva svjetska rata te u drugoj polovici 20. stoljeća odražava važnost njegova položaja kao najpovoljnijeg središta Dalmacije koje se oslanja na svoje zaleđe. Suvremeni geografski pojam Dalmacije prema uvriježenom shvaćanju odgovara prostoru funkcionalnoga okupljanja oko splitskoga makrocentra i triju regionalnih centara. S druge strane, valja uzeti u obzir činjenicu da gospodarski propulzivni Zadar svojim utjecajem nadilazi županijske granice ispunjavajući „prazninu“ u prijelaznoj zoni gravitacijskih silnica Rijeke i Splita (Faričić, 2012). Povezano s tim, Magaš (2011) koncept tzv. tradicionalnih regija ne smatra prihvatljivim za učinkovit razvoj sjevernodalmatinsko-ličkog prostora; koncept „jedinstvene i nedjeljive Dalmacije“ u kojem se ne uzimaju u obzir postojeće funkcije i suvremeni tokovi napretka, posebno Zadra, kao i potrebe prostora oko njega, smatra suprotnim modelu poželjnog, disperznog i decentraliziranog razvoja.

4.1.1. Regionalna struktura Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije

Prostor Dalmacije može se razložiti na otočni, obalni i zaobalni pojas, s jedne, te sjevernodalmatinsko, srednjedalmatinsko i južnodalmatinsko područje, s druge strane. Otočni pojas proteže se od brojnijih i relativno manjih otoka u sjeverozapadnom dijelu, koji su izduženi i usporedni; preko skupine s većim otocima – Brač, Hvar, Vis, Korčula i Lastovo (tzv. „hvarska skupina“), koji se pružaju smjerom zapad – istok, kao i kopnena obala s priobalnim gorjem; do Mljeta i manjih dubrovačkih otoka, koji se s poluotokom Pelješcem ponovno pružaju dinarskim smjerom sjeverozapad-jugoistok (Roglić, 1974).

Zaobalni pojas proteže se od Ravnih kotara i Bukovice jugoistično prema Vrgoračkom kraju. Termin *Zagora* predstavlja geografsko ime za područje nekoć percipirano i razmatrano s neke izvanjske točke gledišta, u ovom slučaju stanovništva primorskih gradova, a koje je kasnije usvojeno od strane domicilnog stanovništva. Dok se povijesno ime *Zagora* pretežno odnosi na dio šibenskog i splitskog zaobalja, ime *Dalmatinska zagora* odnosi se na veći dio zaobalja, izuzev Ravnih kotara i Bukovice (Vukosav, 2011).

Priobalni pojas održavao je veze s otocima, a značenje gora u pretežno stočarskom gospodarstvu povezivalo ga je s Dalmatinskom zagorom. Jugoistočno otvoreno primorje je

svojim osobinama i značenjem stočarskog zaleđa bilo upućeno na posredničku ulogu s prekomorjem koja je došla do izražaja u ulozi Dubrovačke Republike (Roglić, 1974).

Raščlamba Dalmacije na sjevernodalmatinski, srednjedalmatinski i južnodalmatinski prostor praćena je suvremenom administrativno-teritorijalnom podjelom. Zadar i Šibenik vodeća su regionalna središta u sjevernoj Dalmaciji, u skladu s tim i sjedišta Zadarske, odnosno Šibensko-kninske županije. Srednjedalmatinski prostor odgovara Splitsko-dalmatinskoj, a južnodalmatinski Dubrovačko-neretvanskoj županiji.

4.1.2. Socijalnogeografska preobrazba od sredine 20. stoljeća

Do polovice 20. stoljeća Dalmacija je bila uglavnom tradicionalni ruralni, poljoprivredni prostor. Dvojno gospodarenje, odnosno iskorištavanje kopna (ratarstvo i stočarstvo) i mora (ribarstvo i pomorstvo) kao gospodarskih površina jedno je od osnovnih povijesno-razvojnih obilježja Dalmacije. Pritom je gospodarstvo obale i otoka uglavnom bilo složenije i razvijenije od zaobalnoga. Glavne poljodjelske površine, u uskim flišnim i dolomitским pojasima primorja odnosno aluvijalnim ravnima, poljima i pločastim vapnencima zaobalja nisu bile dovoljno jaka osnova za klasičnu dalmatinsku poljoprivredu (ratarstvo i stočarstvo). Iz toga je proizlazilo iseljavanje viškova radne snage i deagrarizacija od druge polovice 19. stoljeća (Friganović, 1974). Prema Defilippisu (2006) prvo od prijelomnih razdoblja kroz koje su dalmatinsko selo i poljoprivreda prošli od kraja 19. stoljeća bilo je ono procvata i propasti vinogradarstva, odnosno gospodarskog uzleta iza kojeg je slijedila kriza i iseljavanje.^{71 72}

Razvojna prijelomnica za cijelu Dalmaciju uslijedila je nakon Drugog svjetskog rata, dominantno putem industrijalizacije temeljene u urbanim središtima. Koristeći povoljan geografski položaj stjecišta tokova ljudi i dobara iz zaleđa i s mora, osobito nakon izgradnje prvih kolnih cesta i željezničkih pruga, obalni dio Dalmacije sa svojim već formiranim

⁷¹ Krajem 19. stoljeća došlo je do procvata vinogradarstva kao posljedica propadanja vinograda od filoksere u Francuskoj i Italiji. Procjenjuje se da su površine vinograda dosegle maksimum potkraj 1880-ih i početkom 1890-ih, kada su zauzimale 90.000 hektara. Intenzivna izgradnja terasa kasnije je dala prepoznatljiv pečat primorskom pejzažu. Procjenjuje se i da se vinogradarstvom izravno ili neizravno bavilo oko 70.000 obitelji. No, 1892. godine Bečki parlament usvaja tzv. Vinsku klauzulu, kojom se dopušta uvoz vina iz Italije, nakon čega su pale cijene dalmatinskih vina. Zamro je i izvoz vina u Francusku (Defilippis, 2006). Nadolaskom poteškoća u prodaji vina te bolesti vinove loze (filoksere, peronospora i lug), koje su zahvatile i dalmatinske vinograde, te otvaranjem prekomorskih parobrodarskih pruga iz Trsta i drugih europskih luka, započinje jako iseljavanje (Friganović, 1974). Udarac dalmatinskom gospodarstvu zadala je i kriza brodarstva. Od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata u prekomorske zemlje iz Dalmacije je otišlo oko 100.000 stanovnika (Nejašmić, 1991).

⁷² Krajem 19. i početkom 20. stoljeća prve veće tvornice u Dalmaciji podizane su interesom talijanskog, francuskog i njemačkog kapitala na osnovi domaćih sirovina (vapnenac, ugljen, boksit, lator), hidroenergije (Krka, Cetina) i jeftine radne snage (Friganović, 1974).

središtima rano je imao prednost u udjelu stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima i brzo postao najgušće naseljen dio Dalmacije (Friganović, 1974). Razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti u vodećim gradskim središtima Hrvatske uzrokovao je intenzivan prostorni preraspmještaj stanovništva u 1960-ima, pri čemu su se postupno izdvojila dva urbanizacijska težišta: zagrebačko u unutrašnjosti i priobalno jadransko (Pejnović, 2004).

Litoralizaciji hrvatske obale od ranih 1960-ih pogodovala je izgradnja Jadranske magistrale i poprečnih poveznica s kontinentalnom unutrašnjošću Hrvatske. Izgradnja Jadranske turističke ceste je, zajedno s otvaranjem prvih putničkih aerodroma (od 1966. do 1970. izgrađen je Resnik te prošireni aerodromi u Čilipima i Zemunik), utjecala na snažan razvoj turizma (Friganović, 1974). Strategija rasta i općeg napretka jadranske regije kombinacijom industrije i turizma (da bi se izbjegla monoprivredna struktura) vidljiva je i u regionalnim prostornim planovima, izrađivanima u okviru projekata Južni (1968. godine) i Gornji Jadran (1972. godine).⁷³

Iako tijekom druge polovice 20. stoljeća nije došlo do znatnije litoralizacije u nacionalnim razmjerima, ona je bila izražena na regionalnoj razini u prostoru primorske Hrvatske. Očitovala se u izrazitom okupljanju stanovništva u uskom obalnom pojasu, koncentraciji gospodarskih aktivnosti, odnosno ponajviše u polariziranom razvoju primorskih središta (Faričić, 2012). Na otocima bližima kopnu, spojenima mostom ili povezanima čestim trajektnim vezama (Ugljan, Pašman, Šolta, Brač) očiti su litoralizacijski procesi slični susjednom kopnu. Pritom je naglašena intenzivna izgradnja kuća za odmor i rekreaciju (rjeđe za stanovanje) te turistička valorizacija obalnog pojasa, dok se znatno manje ulagalo u druge gospodarske djelatnosti (Faričić, 2012). Osim toga, velike ovlasti, koje je općinama dao Ustav Hrvatske iz 1974. godine, dovele su do stvaranja centara moći u općinskim sjedištima. To je rezultiralo općinskim monocentrizmom, tj. tendencijom lociranja što više funkcija u samo općinsko središte, bez vođenja dovoljno računa o ostalim naseljima unutar općine. Unutar Hrvatske izuzetak su donekle bile primorske općine. Naime, zahvaljujući razvoju turizma, dio naselja u primorskim općinama je uspio zadržati ili smjestiti neke zasebne funkcije (Glamuzina i Glamuzina, 1998). Obilježja tako polariziranog razvoja bila su izražena i u Dalmaciji.

⁷³ Strategija rasta bila je gotovo doktrinirano stajalište te se za svaki od gradova planirao rast broja stanovnika i teritorija. Investicije za provedbu trebale su biti osigurane većinom u gospodarstvima samih regija što se pokazalo nerealnim, tako da su od golemog mehanizma planiranja najviše koristi imale stručne institucije koje su, zahvaljujući novom iskustvu, razvile metodologiju integralnog (gospodarskog i prostornog) planiranja (Mattioni, 2003).

4.1.2.1. Demografska preobrazba

Popisom 1948. godine Dalmacija je imala ukupno 664.420 stanovnika, od čega Sjeverna Dalmacija 44,1%, Srednja Dalmacija 45,7%, a Južna Dalmacija 10,2% stanovnika. Do 1953. broj stanovnika povećao se za 6,4%, a do 1991. godine čak za 42,7%. Istovremeno se ukupno stanovništvo Hrvatske povećalo za 27,3% (Glamuzina i Glamuzina, 1996). Takvi brojevi, međutim, skrivaju „pravu sliku“ odnosa na regionalnoj i lokalnoj razini.

Naime, iako se broj stanovnika Hrvatske povećavao u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, taj porast bio je ispod ostvarenog prirodnog priraštaja, što ukazuje na negativni migracijski saldo, odnosno više iseljenih nego doseljenih stanovnika. Gubitak migracijskim saldonom u razdoblju 1953. – 1981. bio je 130.000 osoba (Nejašmić, 1991). Od 113 nekadašnjih općina na teritoriju Hrvatske, 58 je imalo manje stanovnika 1981. nego 1953. godine, a među njima 12 dalmatinskih općina: Vis (indeks promjene 52,4), Lastovo (55,9), Vrgorac (70,8), Drniš (73,4), Pag (83,1), Brač (86,4), Hvar (88,2), Korčula (88,5), Imotski (90,4), Knin (91,4), Obrovac (97,5) i Benkovac (99,6) (Nejašmić, 1991). Vidljivo je da se radi isključivo o otočnim i zaobalnim općinama.

U velikom dijelu 20. stoljeća demografski razvoj hrvatskih otoka obilježava depopulacija, koja počinje 1921. godine. Do šezdesetih godina presudna je emigracijska depopulacija⁷⁴, a potom joj se pridružuje i prirodna depopulacija, koja mnoge otočne zajednice dovodi do izumiranja (Lajić i Mišetić, 2013). Iako je depopulacija započela još 1920-ih, najintenzivniji pad broja stanovnika malih hrvatskih otoka od čak 64,6% zabilježen je u razdoblju 1953.-1981. godine kao rezultat dugotrajne negativne prirodne promjene i intenzivnog iseljavanja stanovništva. Dok je u razdoblju prije Drugoga svjetskog rata prevladavalo iseljavanje u prekomorske zemlje, u drugoj polovici 20. stoljeća prevladavala je unutarnja migracija s preseljenjem otočnog stanovništva u kopneno priobalje (pretežito u regionalna središta) te u ostatak zemlje (Faričić i dr., 2010).

Gotovo 80% naselja u Dalmaciji, pretežno ruralnih, bilo je zahvaćeno depopulacijom u razdoblju 1953. – 1981. Udjelom takvih naselja isticala su se općine Pag i Vis (100%), zatim Knin (97,6%), Drniš (96,8%) i Vrgorac (96,0%) (Nejašmić, 1991). Došlo je do prostornog restrukturiranja stanovništva u primorskoj Hrvatskoj, a tako i Dalmaciji, s povećanjem demografskog pritiska u priobalnom dijelu. Kopneni litoralni pojas „hranio“ se neposrednim zaobaljem i otočnim prostorom (Faričić, 2012).

⁷⁴ Dugogodišnje iseljavanje s hrvatskih otoka potaknuto je gospodarskim (agrarna prenapučenost, industrijalizacija kopna, deagrarizacija, krize pojedinih poljoprivrednih djelatnosti, monokultura na pojedinim otocima itd.) i političkim uzrocima (političko iseljništvo, talijanski optanti) (Lajić i Mišetić, 2013).

Na demografsko praznjenje pretežito ruralnih naselja u zaobalju, posredno i na otocima, te pritisak na obalna naselja utjecalo je i probijanje Jadranske magistrale uz samu obalu (Faričić, 2012). Lukić (2012) nalazi da su obalna naselja u Dalmaciji, koja su transformirana zahvaljujući litoralizaciji, razvoju industrije, a potom i turizma, u razdoblju 1961. – 2001. imala najjači demografski rast. To se odnosi na vodeća gradska naselja i njihovu okolicu, ali i naselja dužobalne urbanizacije, posebno između Splita, Omiša i Makarske, te sjevernije prema Kaštelama i Trogiru. Demografski dinamična bila su i neka gradska naselja u zaobalju (Trilj, Imotski, Knin, Sinj, Vrgorac), naselja u njihovoj okolini ili ona duž transverzalnih prometnica prema obali. Istraživanja su pokazala i diferencirani utjecaj turizma na demografski razvoj otočnih naselja, pri čemu je uloga turizma razmjerna njegovoj snazi. Jak turizam pridonosi demografskom napretku dijela otočnih naselja uz more, no slab turizam znači populacijsko stagniranje i nazadovanje, primarno naselja u unutrašnjosti otoka (Nejašmić, 1999).

Jačanje dispariteta između središta polariziranoga razvoja i sve prostranijih depopulacijskih područja u Hrvatskoj već je 1970-ih godina istaknulo problem neodgovarajuće nodalno-funkcionalne organizacije, posebno manjak gradova srednje veličine koji bi stabilizirali naseljenost u gospodarski slabije razvijenim perifernim područjima poput Dalmatinske zagore. Tako se više od 85% tadašnjeg smanjenja broja stanovnika današnje Šibensko-kninske županije odnosilo na područje nekadašnje općine Drniš, u kojoj je 1981. zabilježeno 7.814 (21,7%) stanovnika manje nego 1971. godine. Među današnjim dalmatinskim županijama Šibensko-kninska je imala i najveći udio zaposlenih u inozemstvu, što je također bilo čimbenik širenja procesa depopulacije (Pejnović, 2004).

Tab. 8. Broj i dobni sastav stanovništva u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 1953. i 1991. godine

Prostorna cjelina	Broj stanovnika (%)		Stanovništvo starosti 0 – 19 (%)		Stanovništvo starosti 20 – 59 (%)		Stanovništvo starosti 60- (%)	
	1953.	1991.	1953.	1991.	1953.	1991.	1953.	1991.
Sjeverna Dalmacija	306.029 (42,8)	358.905 (37,4)	136.832 (44,7)	97.420 (27,2)	141.246 (46,2)	200.362 (55,8)	27.951 (9,1)	61.123 (17,0)
Srednja Dalmacija	336.643 (47,1)	508.050 (53,0)	135.590 (40,3)	145.240 (28,6)	163.371 (48,5)	283.881 (55,9)	37.682 (11,2)	78.929 (15,5)
Južna Dalmacija	72.590 (10,1)	92.298 (9,6)	23.916 (32,9)	24.685 (26,7)	38.309 (52,8)	50.194 (54,4)	10.365 (14,3)	17.419 (18,9)
DALMACIJA	715.262 (100)	959.253 (100)	296.338 (41,5)	267.345 (27,9)	342.926 (47,9)	534.437 (55,7)	75.998 (10,6)	157.471 (16,4)
HRVATSKA	3.918.817	4.784.265	1.442.233 (36,8)	1.252.469 (26,6)	2.074.105 (52,9)	2.624.801 (55,7)	402.479 (10,3)	834.988 (17,7)

Izvor: Glamuzina i Glamuzina, 1996, prema Popisima stanovništva 1953. i 1991. godine.

U desetljećima nakon Drugog svjetskog rata u cijeloj Dalmaciji se smanjivao i udio mladog stanovništva (0 – 19 godina starosti), a povećavao udio zrelog i starog stanovništva (tab. 8.). Budući da je potonji već do 1991. godine prešao 12%, stanovništvo regije moglo se smatrati starim, što se može dovesti u vezu sa završetkom procesa demografske tranzicije, ali i depopulacijom i izumiranjem dijelova regije (Glamuzina i Glamuzina, 1996).

Mahom mlađe i radno sposobno stanovništvo napušta pogotovo manja naselja i odlazi u općinska ili regionalna središta. Rezultat procesa deagrarizacije i deruralizacije, kao i urbano bazirane industrijalizacije te turističkog razvoja u priobalnom pojasu, odnosno socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva, današnji su regionalni dispariteti na prostoru Dalmacije. Razvojne procese dodatno je poremetila ratna agresija.

4.1.2.2. Socio-ekonomska preobrazba

U toku prijelaza iz tradicionalnog agrarnog u moderno uslužno društvo povećava se podjela rada i ljudska aktivnost diferencira se u sve veći broj zanimanja. Porastom stupnja mehanizacije i automatizacije u gospodarskim djelatnostima te pojačanom proizvodnošću rada, težište se s primarnog sektora pomiče na sekundarni i potom tercijarni sektor, kojega u konačnici karakterizira najveći udio zaposlenih i značenje koje odgovara onome koje je imala poljoprivreda prije početka industrijalizacije. S obzirom na to da je porast proizvodnosti u tercijarnom sektoru mnogo manji, karakterizira ga stalna potreba za radnom snagom (Ruppert i dr., 1981). Sredinom pedesetih godina 20. stoljeća godina u Hrvatskoj je započela intenzivna, urbano bazirana industrijalizacija, koja je bila praćena procesima deagrarizacije – napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti i načina života, te deruralizacije – napuštanja ruralnih područja kao mjesta stalnog stanovanja. U desetljećima koja su slijedila bili su vrlo snažni i procesi tercijarizacije, odnosno jačanja uslužnih djelatnosti, što je dovelo do novoga transfera radne snage, ovoga puta iz sekundarnog prema tercijarnom (i kvartarnom) sektoru (Živić i Pokos, 2005).

Poslijeratnu deagrarizaciju, deruralizaciju i urbanizaciju u Hrvatskoj, odnosno odlazak iz poljoprivrede i sela, uvjetovala je i vrlo niska razina društveno-gospodarskog standarda: „Za veliki dio seljaštva ona (industrijalizacija, op. a.) je značila izlaz iz siromaštva, a otvarala je i vrata socijalne promocije, posebice mladoj generaciji.“ (Nejašmić, 1991:185). Agrarna politika (s konceptima podruštvljavanja zemljišta i proizvodnje) također je predstavljala potisni faktor (Defilippis, 2006).

Deagrarizacija, vidljiva u smanjenju broja i udjela poljoprivrednog stanovništva, snažno je zahvatila i Dalmaciju u drugoj polovici 20. stoljeća (tab. 9.). Tako je 1948. godine 72,1% stanovništva bilo poljoprivredno, 1953. godine udio se smanjio na 55,6%, a do 1991. godine na svega 3,4% (Glamuzina i Glamuzina, 1996). Međutim, deagrarizacija nije vodila okrupnjavanju gospodarstva. Vrlo često se gospodarstvo na „selu“ i proizvodnja u njemu nije napuštala već je služila kao dopuna prihodima iz stalnog zaposlenja. Osim masovnog odlaska sa sela, ovo razdoblje bilo je obilježeno i prijelazom s monokulturne poljoprivredne na složeniju ekonomsku strukturu sela (Defilippis, 2006).

Tab. 9. Socio-ekonomski sastav stanovništva u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 1953. i 1991. godine

Prostorna cjelina	Poljoprivredno stanovništvo (%)		Zaposleni u I. sektoru djelatnosti (%)		Zaposleni u II. sektoru djelatnosti (%)		Zaposleni u III. sektoru djelatnosti (%)	
	1953.	1991.	1953.	1991.	1953.	1991.	1953.	1991.
Sjeverna Dalmacija	178.185 (58,2)	16.246 (4,5)	175.918 (64,8)	8.378 (8,1)	53.248 (19,6)	34.032 (32,7)	42.146 (15,6)	61.596 (59,2)
Srednja Dalmacija	183.136 (54,4)	12.618 (2,4)	179.827 (59,5)	8.786 (5,5)	66.787 (22,0)	54.726 (33,9)	55.989 (18,5)	97.790 (60,6)
Južna Dalmacija	36.585 (50,3)	4.270 (4,6)	36.197 (58,4)	1.507 (4,5)	9.036 (14,6)	6.378 (18,7)	16.710 (27,0)	26.160 (76,8)
DALMACIJA	397.906 (55,6)	33.134 (3,4)	391.942 (61,7)	18.671 (6,2)	129.071 (20,3)	95.136 (31,8)	114.845 (18,0)	185.546 (62,0)
HRVATSKA	2.167.974 (55,3)	409.647 (8,5)	2.211.040 (63,0)	265.116 (15,2)	716.564 (20,4)	589.859 (33,8)	581.374 (16,6)	892.255 (51,0)

Izvor: Glamuzina i Glamuzina, 1996, prema Popisima stanovništva 1953. i 1991. godine.

Dok je 1955. godine u Dalmaciji bilo 117.557 poljoprivrednih kućanstava, u kojima je živjelo 615.800 stanovnika (86,6% ukupnog stanovništva), Popisom poljoprivrede iz 2003. godine u Dalmaciji je registrirano 69.200 poljoprivrednih kućanstava (25,1% ukupnog broja kućanstava), u kojima je živjelo 230.609 stanovnika ili 26,8% ukupnog stanovništva Dalmacije.⁷⁵ Ukupno raspoloživa poljoprivredna površina Dalmacije iznosila je 112.391 hektar, od čega korištena poljoprivredna površina 60.201 hektar. Gotovo 95% površina iskorištavala su poljoprivredna kućanstva. Dva temeljna obilježja obiteljskih gospodarstava su

⁷⁵ Činjenica da više od četvrtine domaćinstava u Dalmaciji ima veze s poljoprivrednim gospodarstvom, upućuje na značenje poljoprivrede u gospodarskoj strukturi Dalmacije, kao i vezanost stanovništva uz zemlju i poljoprivredu. Najveće značenje 2003. godine poljoprivreda ima u Šibensko-kninskoj županiji, gdje poljoprivredna kućanstva čine jednu trećinu ukupnog broja kućanstava i u njima živi jedna trećina ukupnog stanovništva (Defilippis, 2006).

male površine i rascjepkanost posjeda.⁷⁶ Popis poljoprivrede 1955. godine u grupi gospodarstava do 2,00 hektara registrirao je 50,65% svih gospodarstava, a onaj iz 2003. godine osjetno veći udio, od čak 80,10% malih gospodarstava, što znači da se već ionako usitnjena struktura i dalje usitnjavala (Defilippis, 2006).

Brodogradnja, industrija i građevinarstvo najveći zamah doživjeli su u priobalju (slabije na otocima i u zaobalju). Split, gradovi unutar splitske urbane regije – poput Trogira, Kaštela i Omiša, Šibenik i Zadar postali su nositelji razvoja sekundarnog sektora djelatnosti u regiji (Glamuzina i Glamuzina, 1996). Zahvaljujući snažnoj litoralizaciji, u 1960-ima područje današnje Splitsko-dalmatinske županije imalo je najveću prosječnu godišnju stopu rasta nacionalnoga dohotka među hrvatskim županijama (9,0%) (Pejnović, 2004). Iako je ono originalno starije, obično se smatra da se ime Dalmatinska zagora proširilo na veći dio zaobalja upravo nakon Drugog svjetskog rata (na područje šire od prvotne, povijesne Zagore u dijelu šibenskog i splitskog zaobalja), kao naziv za prostor koji je gospodarski stagnirao u odnosu na industrijalizirana obalna područja (Vukosav, 2011).

Tercijarni sektor na razini Dalmacije najzastupljeniji je postao 1971. godine, a njegov nagli razvoj rezultat je razvoja turizma i ugostiteljstva, prometa, trgovine i drugih usluga (Glamuzina i Glamuzina, 1996). No, razlika u stupnju društveno-gospodarske preobrazbe bila je i dalje izražena unutar Dalmacije; dok su zagorske općine 1971. imale 47% stanovnika u primarnom sektoru djelatnosti, otočne su imale 37%, a obalne samo 17%. S druge strane, u zagorskim općinama udio uslužnog sektora iznosio je 19%, otočnima 42%, a u obalnim općinama čak 47% (Friganović, 1974).

Dinamikom razvoja tijekom 1980-ih izdvajalo se sjevernodalmatinsko zadarsko područje, kao rezultat bržeg industrijskog i općenito društveno-gospodarskoga razvoja Zadra pod utjecajem prethodno kompletirane prometne infrastrukture (Pejnović, 2004).⁷⁷ Uslijed prevelike orijentacije na metalurški kompleks, Šibenik je kao regionalno središte gubio na

⁷⁶ Na jedno gospodarstvo u prosjeku dolazi 5,2 parcele – od 4,6 u Splitsko-dalmatinskoj do 6,1 u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Od ukupnog broja gospodarstava 44% su „sitna gospodarstva“, koja posjeduju do 0,5 ha, odnosno sveukupno 8,5% iskorištenih površina. To su u najvećoj mjeri posjedi vikendaša ili ostarjelih domaćinstava, koja se postupno gase. „Mala gospodarstva“, od 0,51 do 2,00 hektara, čine više od trećine ukupnog broja gospodarstava (36,2%), a posjeduju oko četvrtine (26,6%) svih iskorištenih površina. Za dalmatinske prilike „srednja“ gospodarstva, između 2,0 i 5,0 hektara, čine 14,0% ukupnog broja i posjeduju nešto više od četvrtine (26,7%) iskorištenih površina. Skupina „velikih“ gospodarstava, s više od 5,0 hektara iskorištenih površina obuhvaća samo 5,8% svih gospodarstava, ali posjeduje više od trećine (38,1%) ukupno iskorištenih površina 2003. godine (Defilippis, 2006).

⁷⁷ Glavnina infrastrukturnih objekata završena je u drugoj polovici 1960-ih godina, u okviru čega je osuvremenjena Jadranska magistrala, izgrađen priključak željezničke pruge Knin – Zadar (1966.) te završena prva faza putničke i teretne luke Gaženica (1968.) (Pejnović, 2004).

snazi već do kraja 1980-ih.⁷⁸ Osim ratnih posljedica, upravo je potreba restrukturiranja klasičnih industrijskih grana i jače orijentacije prema uslužnom sektoru bila osobito teško u tranzicijskom razdoblju od 1990-ih.

Nešto manje od trećine zaposlenih u Dalmaciji 1991. godine radilo u djelatnostima sekundarnog sektora (tab. 9.), osobito jakom u sjevernodalmatinskim i srednjedalmatinskim obalnim središtima. Južna Dalmacija prednjačila je udjelom zaposlenih u uslužnom sektoru (više od tri četvrtine), no i sjeverna i srednja Dalmacija imale su natprosječan udio zaposlenih u uslugama. Takvi pokazatelji odražavali su dinamičnost turističkog razvoja⁷⁹, ali i tercijarizaciju općenito, odnosno odmaklu fazu društveno-gospodarske preobrazbe; uz naglasak na diferenciranom stupnju dosegnutog društveno-gospodarskog razvoja.

4.1.2.3. Fizionomske promjene

Industrijalizacija gradskih središta i razvoj (masovnog) turizma u priobalju, paralelno s procesima deagrarizacije i deruralizacije koji su posebno zahvatili manja naselja u zaobalnom prostoru i otoke, utjecali su na diferencirane fizionomske promjene u prostoru.

Prva kategorija fizionomskih promjena očituje se u sveopćoj urbanizaciji prostora; prostornom širenju gradskih naselja (nerijetko na račun poljoprivrednog zemljišta), koja su jačala demografski i funkcionalno; urbanizaciji ruralnih naselja, osobito u okolici gradova te priobalnom pojasu koji se razvijao pod utjecajem industrijalizacije i turističkog razvoja; i poboljšanju infrastrukturne opremljenosti. Preobrazba naselja očitovala se i u uvođenju novih, netradicionalnih arhitektonskih stilova. Fakin Bajec (2007) pojašnjava slične promjene u načinu vrednovanja arhitektonskog nasljeđa u slovenskoj regiji Kras, pod utjecajem implementacije nove ekonomske politike nakon Drugog svjetskog rata, koja je prednost davala industriji na račun poljoprivrede, zajedno s modernističkim arhitektonskim stilovima. Nova gradnja potpuno je izmijenila prijašnju okupljenu strukturu naselja.

Poseban vid fizionomskih promjena proizašao iz turističko-rekreativnih funkcija jest gradnja stanova za odmor i rekreaciju. Opačić (2009) razmatra tri vala u izgradnji stanova za odmor u hrvatskom priobalju nakon Drugog svjetskog rata. Prvi val, u 1950-ima, 1960-ima i 1970-ima, karakterizirala je prodaja i adaptacija postojećih objekata u depopuliranim manjim

⁷⁸ Paleoindustrijska paradigma bila je prevladavajuća razvojna strategija Šibenika nakon II. svjetskog rata. To je vidljivo po prioritetima u izgradnji: tvorničkim kompleksima, nužnoj infrastrukturi (voda, struja, ceste), kao i izgradnji jeftinih stanova za radnike. Težište industrijskog razvoja u Šibeniku stavljeno je na metalurgiju, dok su druge industrijske grane bile marginalno zastupljene (Poljičak, 1995).

⁷⁹ Valja napomenuti i da je isključivo oslanjanje na komparativne prednosti prirodne osnove, u masovnom turizmu, vodilo stagnaciji u razvoju hrvatskog turističkog „paketa“ (Petrić, 2007).

obalnim i otočkim naseljima u stanove za odmor. U 1970-ima i 1980-ima uslijedila je intenzivna izgradnja obiteljskih kuća za odmor i rekreaciju. Od kasnih 1990-ih došlo je do intenzivne izgradnje objekata s apartmanima, vezano uz razvoj tržišta nekretninama i iznajmljivanje. Uz gradnju stambenih objekata uopće, a posebno stanova za odmor, veže se i problem ilegalne gradnje. Samo na području bivše općine Šibenik atraktivnost područja uz neadekvatnu zakonsku regulativu u sprječavanju bespravne izgradnje rezultirala je izgradnjom 6 – 7.000 takvih objekata do početka 1990-ih godina, uz značajnu devastaciju prostora. Širok zaštitni obalni pojas utvrđen je prema tada važećim zakonskim propisima s ciljem zaštite prostora od neplanske gradnje; no, kako su iz njega bila izuzeta gotovo sva građevinska područja, to je omogućilo stihijsku izgradnju u građevinskim zonama koje nisu bile dodatno zaštićene ili regulirane provedbenim planovima (Općina Šibenik, Osnova korištenja i zaštite prostora, 1993). Uz proces gradnje stanova za odmor u posljednjih 20 godina vežu se dvije novooblikovane riječi u hrvatskom jeziku: *apartmanizacija*, kao raširena, objesna gradnja neukusnih, neprikladnih objekata za stanovanje, te *betonizacija* – pretjerano, opasno, bezobzirno i/ili nezakonito betoniranje velikih razmjera (Žanić, 2004). Spomenuti termini povezuju se s gradnjom marina, hotela, plaža, lokala, ali ponajviše s izgradnjom stanova za odmor (Miletić, 2006). Takva, nedovoljno kontrolirana gradnja utjecala je na promjenu strukture naselja, infrastrukturno opterećenje te općenito eroziju arhitektonskog identiteta u prvom redu mnogih obalnih, ali i otočnih naselja.

Druga kategorija fizionomskih promjena očituje se u preobrazbi agrarnog pejzaža. Ona se posebno u depopulacijskim ruralnim područjima, izraženog demografskog starenja, očituje u pretvaranju intenzivno obrađivanih površina u livade, a livada u pašnjake; odnosno širenjem travnatih površina i šume na štetu kultiviranog zemljišta (Nejašmić, 1991). U odnosu na 1960-e u Dalmaciji su se obradive površine smanjile na račun površina sa samoniklim raslinjem, pri čemu su najveće smanjenje zabilježile oranice i površine pod vinogradima i voćnjacima. Najveće, približno podjednake udjele (oko 28%) obradivih površina 2003. godine zauzimaju oranice, pretežno u zaobalju, te voćnjaci – većinom maslinici u obalnom i otočnom dijelu. Vinogradi čine 18,5% ukupnih obradivih površina i najveća su koncentracija vinograda u Hrvatskoj. Od ukupno iskorištenih površina poljoprivrednih kućanstava na pašnjake otpada 18.266 ha (Defilippis, 2006).

Tab. 10. Obradive površine kućanstava s poljoprivrednom proizvodnjom u dalmatinskim županijama i Dalmaciji ukupno 2003. godine (ha)

Županija	Ukupno obradive	Oranice i vrtovi	Povrtnjaci	Livade	Voćnjaci	Vinogradi	Rasadnici
Zadarska	10.980,43	4.095,30	150,42	3.092,09	2.023,05	1.616,69	2,88
Šibensko-kninska	6.698,85	1.257,92	130,96	2.185,66	1.991,31	1.130,23	2,77
Splitsko-dalmatinska	14.796,27	4.898,18	495,48	2.745,86	4.005,30	2.645,73	5,72
Dubrovačko-neretvanska	6.240,34	771,63	134,8	400,21	3.170,00	1.757,60	6,10
DALMACIJA	38.715,89	11.023,03	911,66	8.423,82	11.189,66	7.150,25	17,47

Izvor: Popis poljoprivrede 2003. godine, Državni zavod za statistiku.

Dok priobalno pročelje Dalmacije obilježava koncentracija stanovništva, funkcija i izgrađenost, s velikim udjelom stanova za odmor i rekreaciju, veliki dio perifernih ruralnih naselja u zaobalju, naselja na malim otocima i u unutrašnjosti velikih otoka i fizionomski je označila prirodna i ukupna depopulacija. *Depopulacijski krajolik* „obilježavaju tragovi iskonske prirode, ostaci nekadašnjeg kultiviranog zemljišta, kuće koje jedva odolijevaju zubu vremena, blatnjave i neuredne okućnice, voćnjaci zarasli u korov, ograde trule ili porušene. To je krajolik u kojem prevladavaju znakovi 'gašenja ognjišta'“ (Nejašmić, 1991:236).⁸⁰

Razvojne promjene koje su obilježile prostor Dalmacije u recentnom razdoblju, nakon 2001. godine, kako na regionalnoj, tako i na lokanoj razini, bit će razmotrene u nastavku.

⁸⁰ Na onim otocima na kojima su stare ruralne jezgre smještene na uzvisinama podalje od mora zbog promjene funkcije naselja iz radno-rezidencijalne u prostor odmora i rekreacije došlo je do njihova intenzivnijeg zapuštanja. Razvojem turizma, jezgre naselja smještenih bliže moru također su dijelom izgubile autentični izgled zbog obnavljanja starih kamenih kuća u skladu s novim graditeljskim trendom. Gubitak autentičnosti otočnog pejzaža proporcionalan je stupnju depopulacije otoka, ali i udaljenosti od kopna te prometnoj povezanosti otoka s kopnom (Faričić i dr., 2010).

4.2. Statistička i kartografska analiza pokazatelja razvoja Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije nakon 2001. godine

4.2.1. Broj i sastav stanovnika

Tab. 11. Varijable korištene u faktorskoj analizi

<i>Ukupan broj stanovnika 2011.</i>
<i>Gustoća naseljenosti 2011.</i>
<i>Prosječan broj osoba u kućanstvu 2011.</i>
<i>Udio stanovništva od 0 do 19 godina u ukupnom stanovništvu 2011.</i>
<i>Udio stanovništva starog 60 i više godina u ukupnom stanovništvu 2011.</i>
<i>Udio doseljenih u naselje stanovanja iz istog grada/općine u ukupnom stanovništvu 2011.</i>
<i>Udio doseljenih u naselje stanovanja iz drugog grada/općine iste županije u ukupnom stanovništvu 2011.</i>
<i>Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011.</i>
<i>Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.</i>
<i>Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011.</i>
<i>Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.</i>

Dalmacija je 2011. godine imala ukupno 855.731 stanovnika, odnosno jednu petinu stanovništva Hrvatske. Više od polovice stanovništva Dalmacije prebiva na području Splitske regije odnosno Splitsko-dalmatinske županije, koja jedina ima i natprosječnu gustoću naseljenosti u odnosu na Dalmaciju i Hrvatsku uopće (tab. 12.). Analiza na razini naselja (sl. 5.) ukazuje na koncentraciju stanovništva u priobalju Dalmacije, poglavito u pojasu od Trogira do Omiša te Zadru, Šibeniku i Dubrovniku s okolicom. U zaobalju i na otocima dominiraju mala naselja, do nekoliko stotina stanovnika (uz iznimku „grozdova“ oko Knina, Sinja, Imotskog). Značajke neravnomjernog razmještaja stanovništva od posljedice postaju čimbenikom društveno-gospodarskog razvoja. Sve veće zaostajanje slabo napučenih i izrazito depopulacijskih krajeva nije posljedica samo neprimjerene društvene skrbi već objektivni nedostatak tih mahom slabije razvijenih krajeva (Nejašmić, 2008).

Za ispodprosječnu gustoću naseljenosti Dalmacije u cjelini „odgovorna“ je ponajviše Šibensko-kninska županija. Šibenska regija ima i najmanji broj stanovnika, najmanji prosječan broj članova kućanstva i najmanji udio mladog stanovništva.

Tab. 12. Broj stanovnika, gustoća naseljenosti, prosječan broj osoba u kućanstvu te broj i udio mladog (0 – 19) i starog (60 i više) stanovništva u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2011. godine

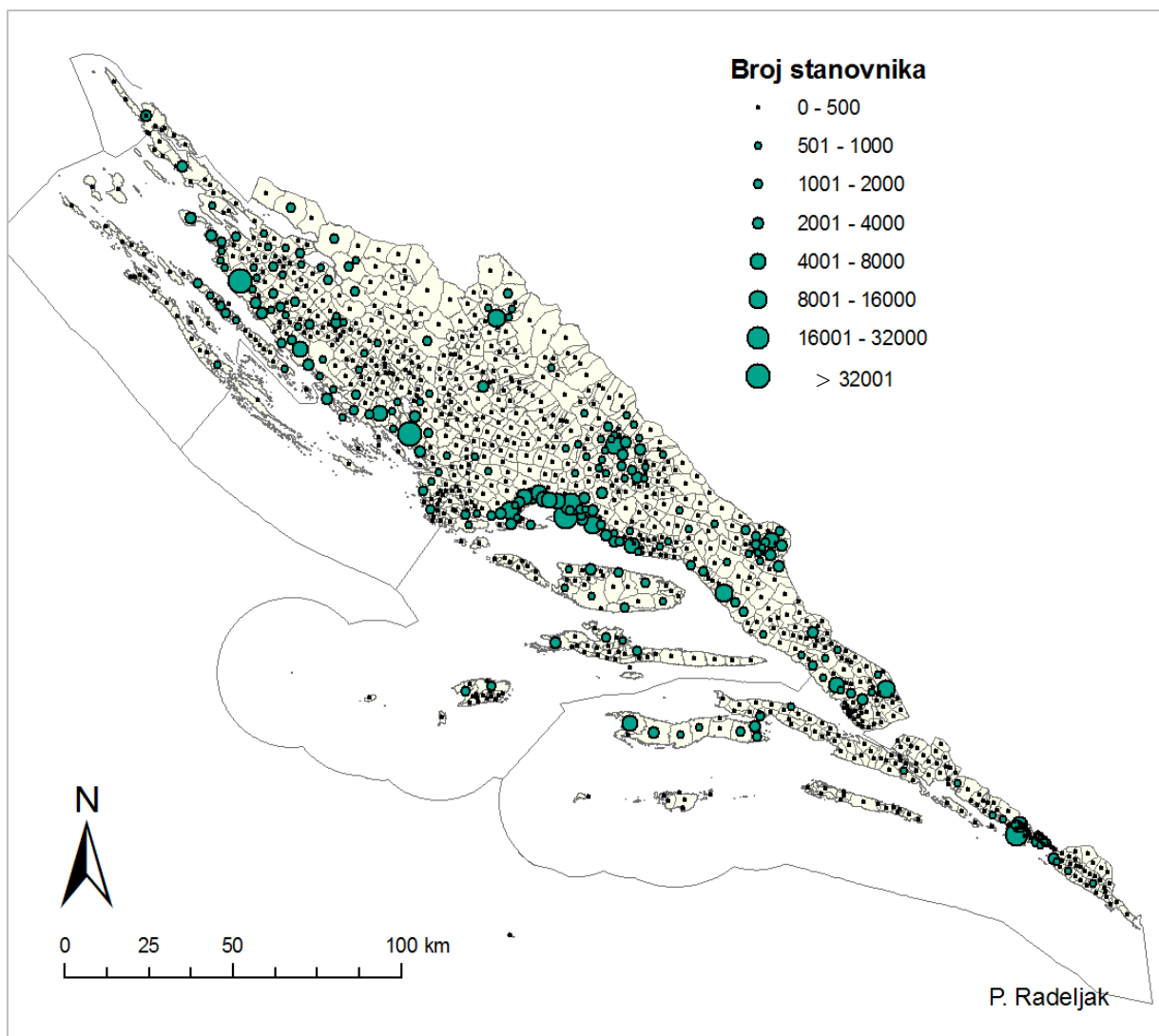
Prostorna cjelina	Broj stanovnika 2011.	Gustoća naseljenosti 2011. (st/km ²)	Prosječan broj osoba u kućanstvu 2011.	Broj stanovnika 0 – 19 2011.	Udio 0 – 19 u ukupnom stanovništvu 2011.	Broj stanovnika starih 60 i više godina 2011.	Udio starih 60 i više godina u ukupnom stanovništvu 2011.
Zadarska regija	168.990	60,73	2,81	36.665	21,70	43.080	25,49
Šibenska regija	109.375	36,80	2,65	21.695	19,84	31.699	28,98
Splitska regija	454.798	100,24	2,94	102.447	22,53	104.837	23,05
Dubrovačka r.	122.568	68,75	2,94	27.293	22,27	29.854	24,36
DALMACIJA	855.731	70,87	2,88	188.100	21,98	209.470	24,48
HRVATSKA	4.284.889	75,71	2,82	896.605	20,92	1.031.373	24,07

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Friganović (1992) navodi da stiješnjenost i zaostajanje u populacijskoj dinamici već u prethodnim desetljećima uvjetuje i smještaj šibenske između dviju dinamičnijih regija, Zadarske i Splitske. Živić i Pokos (2005) nalaze da u rangiranju hrvatskih županija prema odabranim sociodemografskim indikatorima 2001. godine Šibensko-kninska županija zauzima negativni pol (nasuprot Međimurskoj županiji kao pozitivnom polu), što ukazuje na razinu društveno-gospodarske razvijenosti.

Sastav prema dobi jedan je od najvažnijih pokazatelja potencijalne živosti i biodinamike stanovništva, posebno zbog svojih društvenih i gospodarskih implikacija. Određuju ga trendovi rodosti, smrtnosti, migracije i vanjski „nenormalni“ čimbenici poput kriza i ratova (Nejašmić, 2005). Veći udio mladog stanovništva predstavlja povoljniji okvir za formiranje kontingenata radno sposobnog stanovništva, a time i kontingenata radno aktivnog stanovništva, tj. radne snage (Živić i Pokos, 2005).

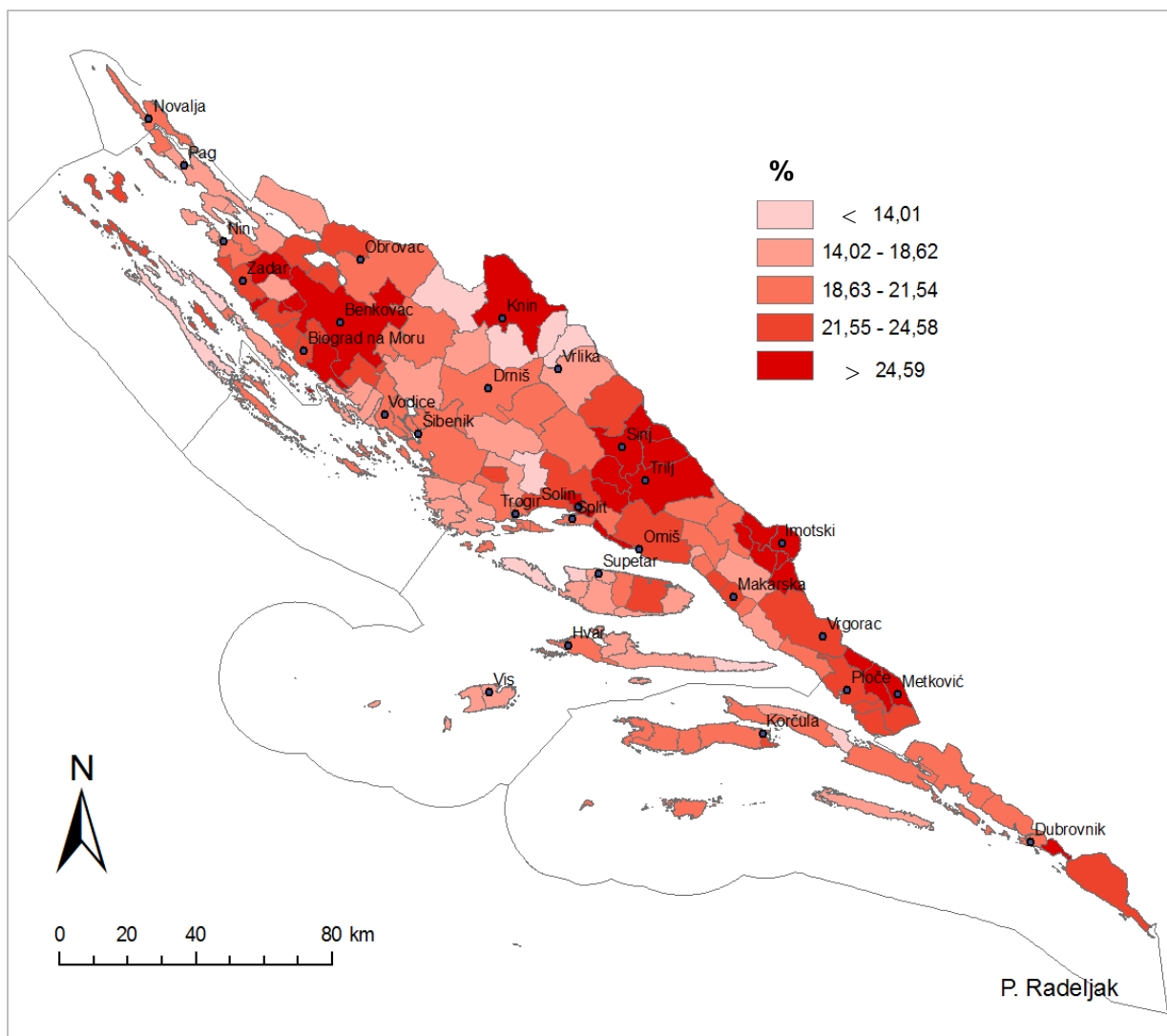
Ostale dalmatinske regije imaju veći prosječan broj članova kućanstva te veći udio mladog stanovništva u odnosu na hrvatski prosjek. Među gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine najvišim udjelom mladog stanovništva odskače dio gradova i općina u Zadarskoj regiji, osobito u zaleđu, te kninsko, sinjsko – triljsko, imotsko i metkovičko područje, što ukazuje na stanovitu demografsku živost tih područja, koju se nipošto ne smije zanemariti.

Sl. 5. Broj stanovnika naselja Dalmacije 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

No, činjenica da sve uže prostorne cjeline, osim Splitske regije, imaju veći udio stanovništva starijeg od 60 godina odraz je dugotrajne depopulacije (prirodne i ukupne) mnogih dalmatinskih naselja, manjka zrelog stanovništva, te ratnih stradanja. Osim što vodi do bitnog smanjenja (bio)reprodukcije stanovništva i biološke depopulacije, ostarjeli sastav stanovništva negativno utječe na ekonomsku aktivnost, društveni i kulturni život, primjerice otočne sredine, te dovodi do izumiranja pojedinih sastavnica kulturne baštine (govor, običaji i sl.) (Faričić i dr., 2010). Nejašmić (2013) razmatra starenje stanovništva hrvatskih otoka, upozorivši na implikacije razrjeđivanja naseljske strukture, odnosno mogućeg gašenja četvrtine naseljskog skupa kao aglomeracije stalnih stanovnika. Za razvojne poticaje nužno je prepoznati naselja razmjerno dobre demografske osnovice i drugih prednosti, ali i sagledati potrebu veće društvene skrbi za stare i nemoćne u naseljima loše demografske perspektive.

Sl. 6. Udio stanovnika 0 – 19 godina starosti u ukupnom stanovništvu gradova i općina Dalmacije 2011. godine (Jenks prirodne granice razreda)

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Izraženiji umirovljenički karakter Dalmacije, u odnosu na hrvatski prosjek, u budućnosti bi mogao sa sobom nositi i implikaciju druge vrste, s obzirom na povoljne klimatske, smještajne i položajne značajke. Naime, upravo bi doseljavanje umirovljenika, posebno iz urbanih središta izvan Dalmacije, u Hrvatskoj i širem okruženju Europske unije, prema mišljenju članova Delfi panela moglo doći do izražaja u narednom srednjoročnom razdoblju. To će podrazumijevati i potrebu razvitka pratećih komunalnih i društvenih servisa, zdravstvenih usluga i dr.

U pogledu udjela doseljenih u naselje stanovanja iz hrvatskih gradova/općina i županija 2011. godine, u svim regijama, osim Šibenske, najveći je udio doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu iz drugog grada/općine iste županije. To ukazuje na

preseljavanje stanovništva prema priobalju. No, veliki udjeli karakteristični su, primjerice, i za općine i gradove u zadarskom zaleđu (koliko je to vezano uz posljedice Domovinskog rata, a koliko uz druge uzroke valjalo bi utvrditi dodatnim kvalitativnim istraživanjima), kao i neke od bližih i dostupnijih otoka. Na oprez su upozorili članovi Delfi panela, navodeći da je potrebno u obzir uzeti lažna povećanja broja stanovnika uvjetovana korištenjem povlastica (npr. niži porezi, komunalne naknade, troškovi prijevoza) ukoliko vlasnik stana za odmor ima trajno prebivalište prijavljeno na određenoj adresi.

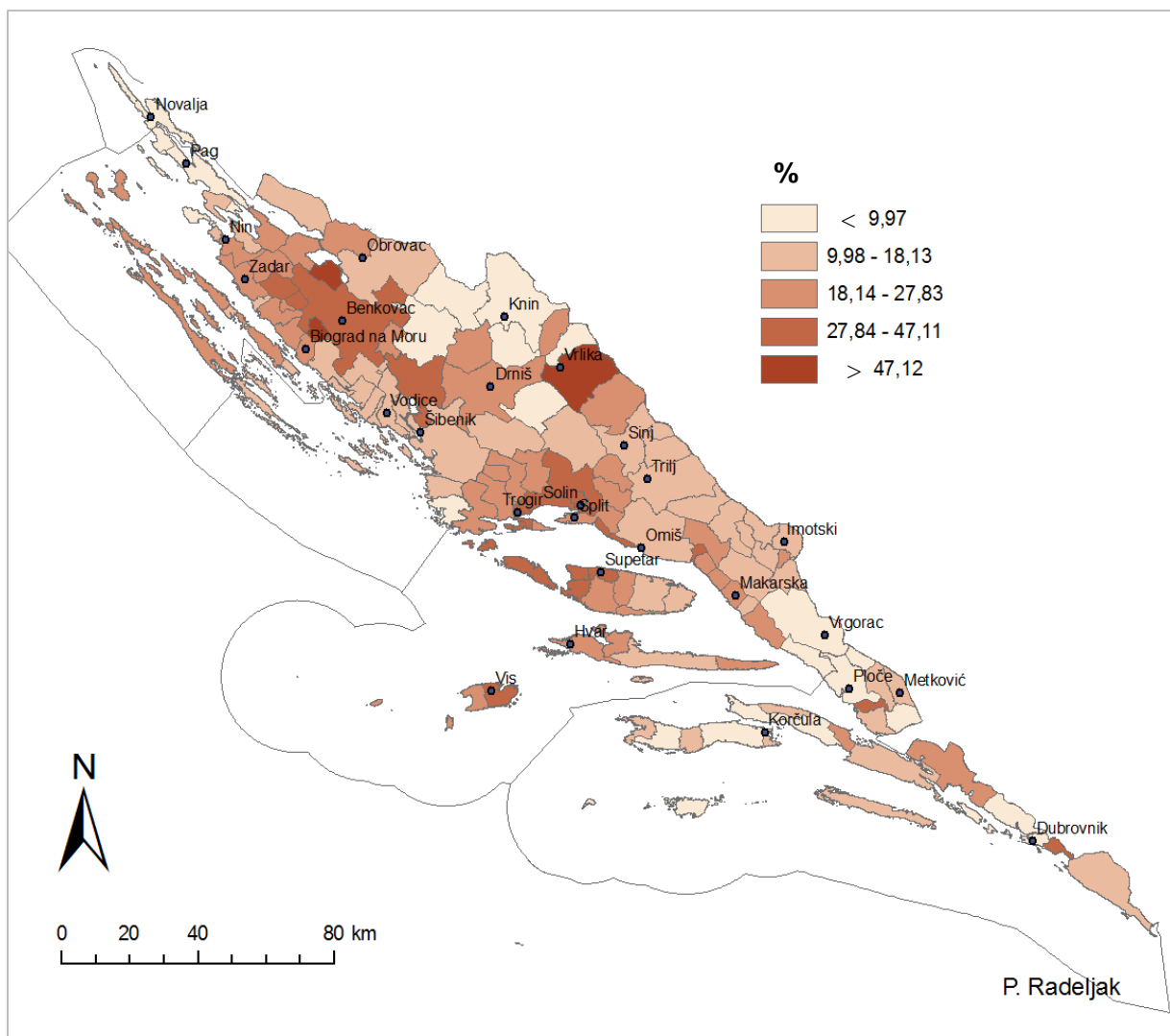
Tab. 13. Udjeli doseljenih u naselje stanovanja iz Hrvatske u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2011. godine

Prostorna cjelina	Udio doseljenih u naselje stanovanja iz istog grada/općine u ukupnom stanovništvu 2011.	Udio doseljenih u naselje stanovanja iz drugog grada/općine iste županije u ukupnom stanovništvu 2011.	Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011.
Zadarska regija	2,81	20,83	15,57
Šibenska regija	8,46	13,92	17,70
Splitska regija	5,10	23,79	8,01
Dubrovačka r.	9,72	13,22	7,38
DALMACIJA	5,74	20,43	10,65
HRVATSKA	6,98	14,81	16,35

Napomena: Udjeli su izračunati u ukupnom stanovništvu bez „Nepoznato“

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Iako ne smiju biti zanemareni pozitivni utjecaji turizma na otvaranje radnih mjesta, nove mogućnosti vrjednovanja otočnog prostora, povratka stanovnika starije životne dobi koji su podrijetlom s otoka i sl., Faričić i dr. (2010) razloge porastu migracijskog salda te evidencije više doseljenika nego iseljenika na malim hrvatskim otocima već u međupopisnom razdoblju 1991. – 2001. traže u tzv. „administrativnom“ doseljavanju stanovništva. Vlasnici kuća za odmor u većem broju su počeli prijavljivati prebivališta na otocima radi poreznih olakšica, mogućnosti dobivanja besplatnih dozvola za ribolov za osobne potrebe, reguliranja besplatnoga prijevoza linijskim brodovima i dr., što potvrđuje i činjenica da je povećanje broja stanovnika na malim otocima u međupopisnom razdoblju 1991. – 2001. bilo najvećim dijelom rezultat povećanja broja stanovnika na onim otocima koji imaju velik udio stanova za odmor i rekreaciju.

Sl. 7. Udio doseljenih u naselje stanovanja iz drugog grada/općine iste županije u ukupnom stanovništvu gradova i općina Dalmacije 2011. godine (Jenks prirodne granice razreda)

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

I Lajić i Mišetić (2013) kontingent „fiktivnog stanovništva“⁸¹ objašnjavaju primjenom tzv. „zakona o vikendicama“ 1993. godine. Dok su 1991. godine glavninu „fiktivne otočne populacije“ činile osobe na radu u inozemstvu i iseljenička populacija, u popisima 2001. i 2011. u toj kategoriji prevladavaju vlasnici kuća za odmor. Postavljaju i pitanje kao se, u uvjetima značajnog udjela „fiktivnog“ stanovništva, uopće postaviti u odnosu prema planiranju razvoja.

Obrazovni sastav stanovništva dio je društveno-gospodarskog sastava stanovništva, a temeljna obrazovna obilježja stanovništva su pismenost i školska sprema (Nejašmić, 2005). S

⁸¹ Na temelju grubih aproksimacija dobivenih terenskim istraživanjima, Lajić i Mišetić (2013) procjenjuju da je udio „fiktivnog stanovništva“ na kvarnerskim, sjevernodalmatinskim i srednjodalmatinskim otocima oko petnaest posto ukupnog stanovništva, dok je na južnodalmatinskim otocima znatno manji.

obzirom na tehnološki razvoj i informatičko povezivanje suvremenog društva, tradicionalno poimanje pismenosti može se proširiti upravo informatičkom pismenošću stanovništva. U ovom radu ona je iskazana udjelom stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina.

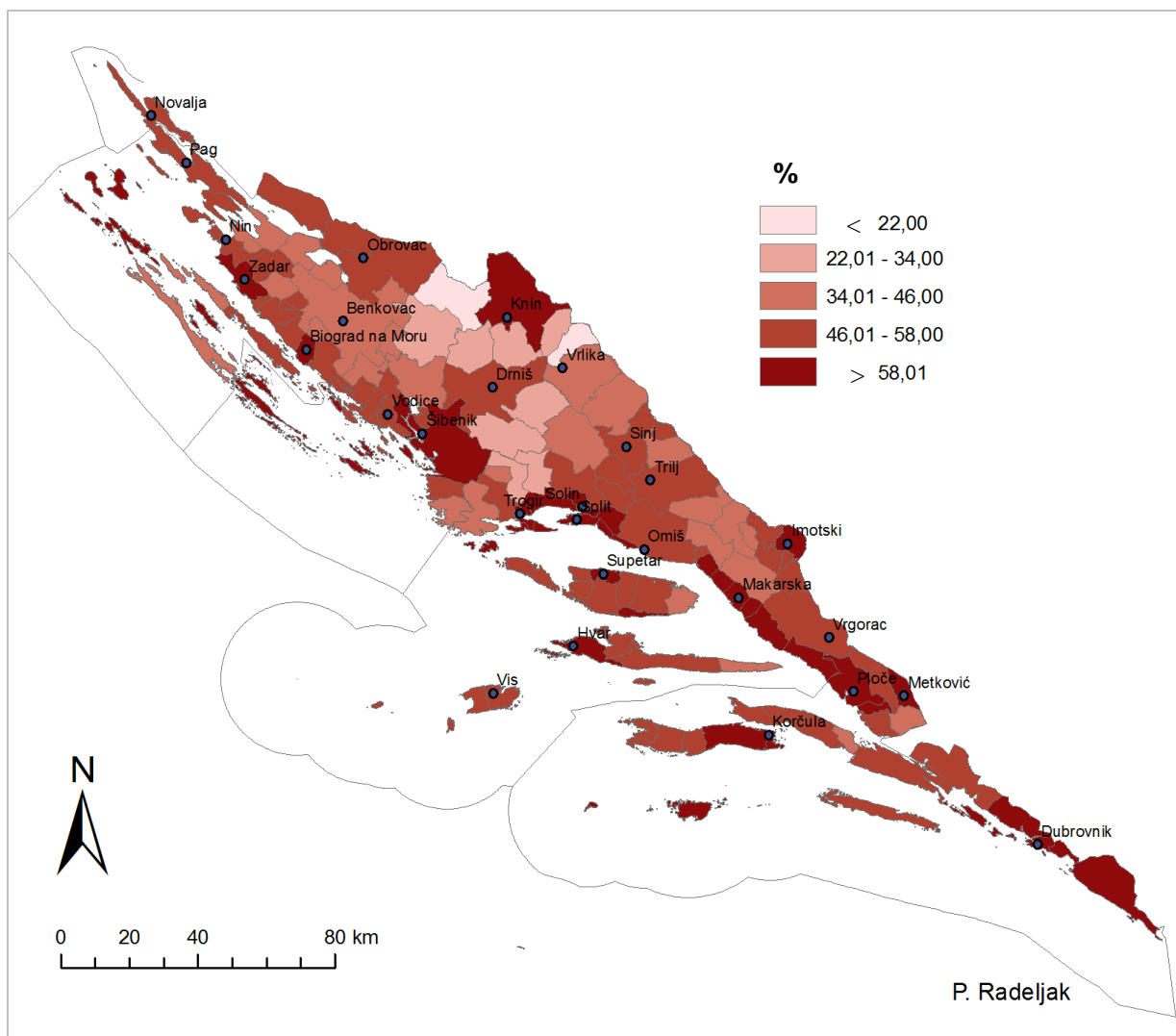
Tab. 14. Udio slabije i visokoobrazovanog stanovništva te onoga koje koristi internet u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2011. godine

Prostorna cjelina	Broj stanovnika starih 15 i više godina 2011.	Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	Broj stanovnika starih 10 i više godina 2011.	Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011.
Zadarska regija	142.372	31,38	15,03	152.034	56,97
Šibenska regija	93.925	33,08	13,22	99.941	52,95
Splitska regija	380.366	25,78	18,02	407.099	61,08
Dubrovačka r.	102.649	25,61	18,76	109.834	62,29
DALMACIJA	719.312	27,81	16,91	768.908	59,38
HRVATSKA	3.632.461	30,87	16,41	3.867.863	57,80

Napomena: Udjeli su izračunati u ukupnom stanovništvu bez „Nepoznato“

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

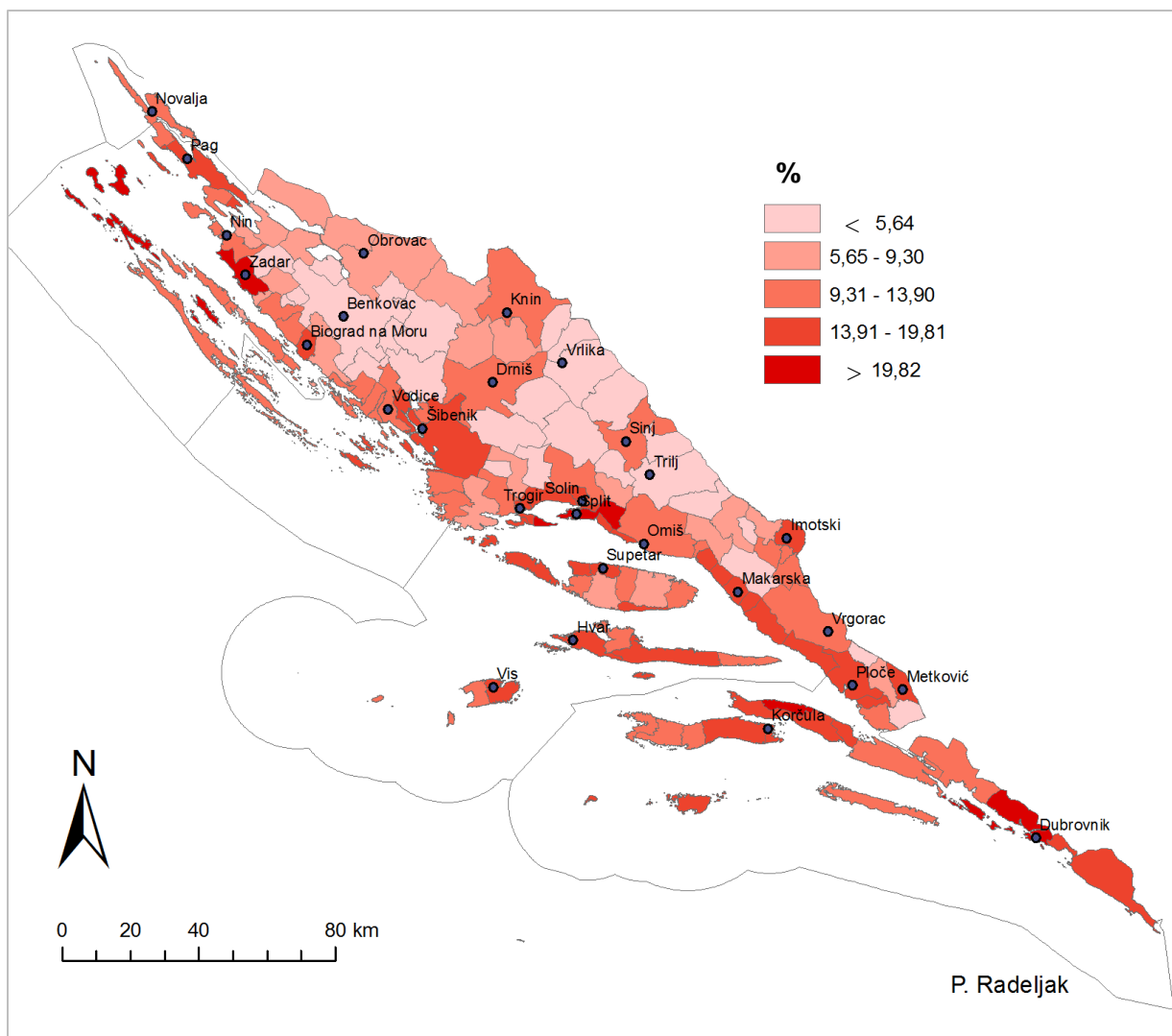
Sjevernodalmatinski prostor (Zadarska i Šibenska regija) ima ispodprosječan udio stanovništva koje koristi internet i visokoobrazovanog stanovništva, te natprosječan udio slabije obrazovanog stanovništva u odnosu na Dalmaciju i Hrvatsku u cjelini. Obrnuto vrijedi za Splitsku i Dubrovačku regiju (tab. 14.).

Sl. 8. Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina gradova i općina Dalmacije 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Zašto je tome tako otkriva pobliža analiza na razini gradova i općina (sl. 8.). Prema udjelu stanovništva koje koristi internet, najsvjetlijom bojom (najnižim udjelom) izdvajaju se zaobalne općine poput Ervenika i Cijljana, zatim Promine, Biskupije, Lišana Ostrovičkih, Ružića i Unešića. Vrlo visoki udjeli, oko 60 i više posto, karakteriziraju najgušće naseljene obalne gradove i zone, ali i gradove u zaobalju (Knin, Imotski, Metković) te jedinice lokalne samouprave na otocima (poput Korčule, Hvara, Supetra). Razlika između zaobalnih općina i najvećih obalnih centara (Split, Zadar, Dubrovnik) još je izraženija u udjelu visokoobrazovanog stanovništva (sl. 9.).

Sl. 9. Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina gradova i općina Dalmacije 2011. godine (Jenks prirodne granice razreda)

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

4.2.2. Demografska dinamika

Tab. 15. Varijable korištene u faktorskoj analizi

<p><i>Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. – 2011.</i></p> <p><i>Stopa prirodne promjene 2001. – 2011.</i></p> <p><i>Indeks biološke (prirodne) promjene 2001. – 2011.</i></p> <p><i>Vitalni indeks 2001. – 2011.</i></p> <p><i>Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. – 2011.</i></p>
--

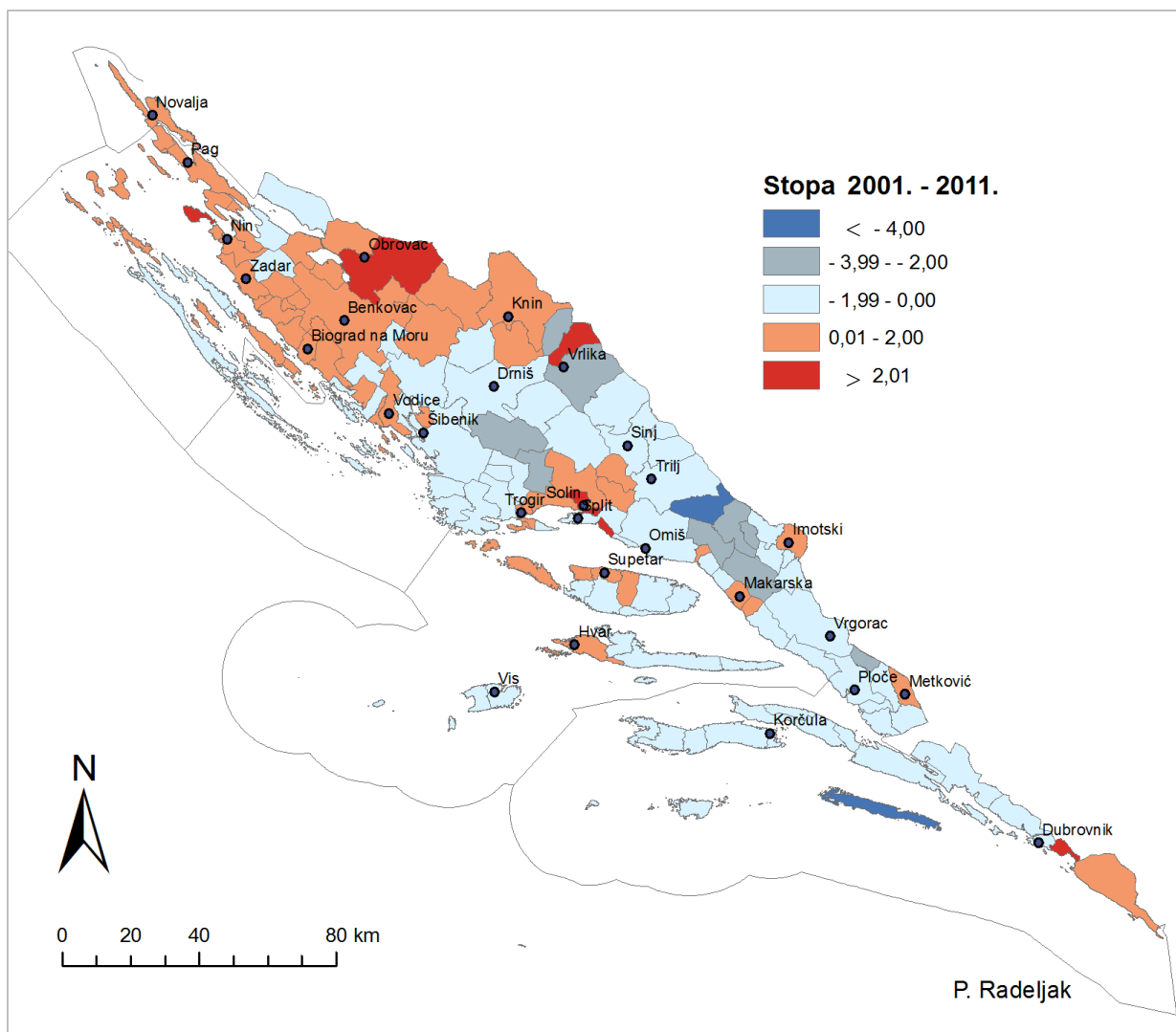
U međupopisnom razdoblju 2001. – 2011. sve uže prostorne cjeline, izuzev zadarske, ali i Dalmacija i Hrvatska u cjelini zabilježile su pad broja stanovnika, pri čemu se po najvećoj negativnoj stopi godišnje smanjivalo stanovništvo Hrvatske ukupno. U Dalmaciji je najveću negativnu stopu prosječne godišnje promjene broja stanovnika imala Šibenska regija. Analiza na razini gradova i općina (sl. 10.) odražava trendove na razini regija, budući da su gradovi i općine s pozitivnim kretanjima najprisutniji u Zadarskoj regiji, zatim na kninskom području (vezano uz daljnje saniranje posljedica Domovinskog rata) te u okruženju Splita, što ukazuje na procese suburbanizacije i dekoncentracije stanovništva.

Tab. 16. Obilježja ukupnog, prirodnog i migracijskog kretanja broja stanovnika u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2001. – 2011.

Prostorna cjelina	Broj stanovnika 2001.	Broj stanovnika 2011.	Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. - 2011.	Stopa prirodne promjene 2001. - 2011.	Indeks biološke (prirodne) promjene 2001. - 2011.	Vitalni indeks 2001. - 2011.	Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.
Zadarska r.	161.457	168.990	0,46	-0,06	-0,06	99,64	125,77
Šibenska r.	112.891	109.375	-0,32	-4,47	-4,40	65,81	128,97
Splitska regija	463.676	454.798	-0,19	0,85	0,84	108,00	108,15
Dubrovačka r.	123.970	122.568	-0,11	0,43	0,43	104,01	107,55
DALMACIJA	861.994	855.731	-0,07	-0,07	-0,07	98,99	113,91
HRVATSKA	4.437.460	4.284.889	-0,35	-	-	-	108,73

Izvor: Posebno obrađeni podaci Državnog zavoda za statistiku.

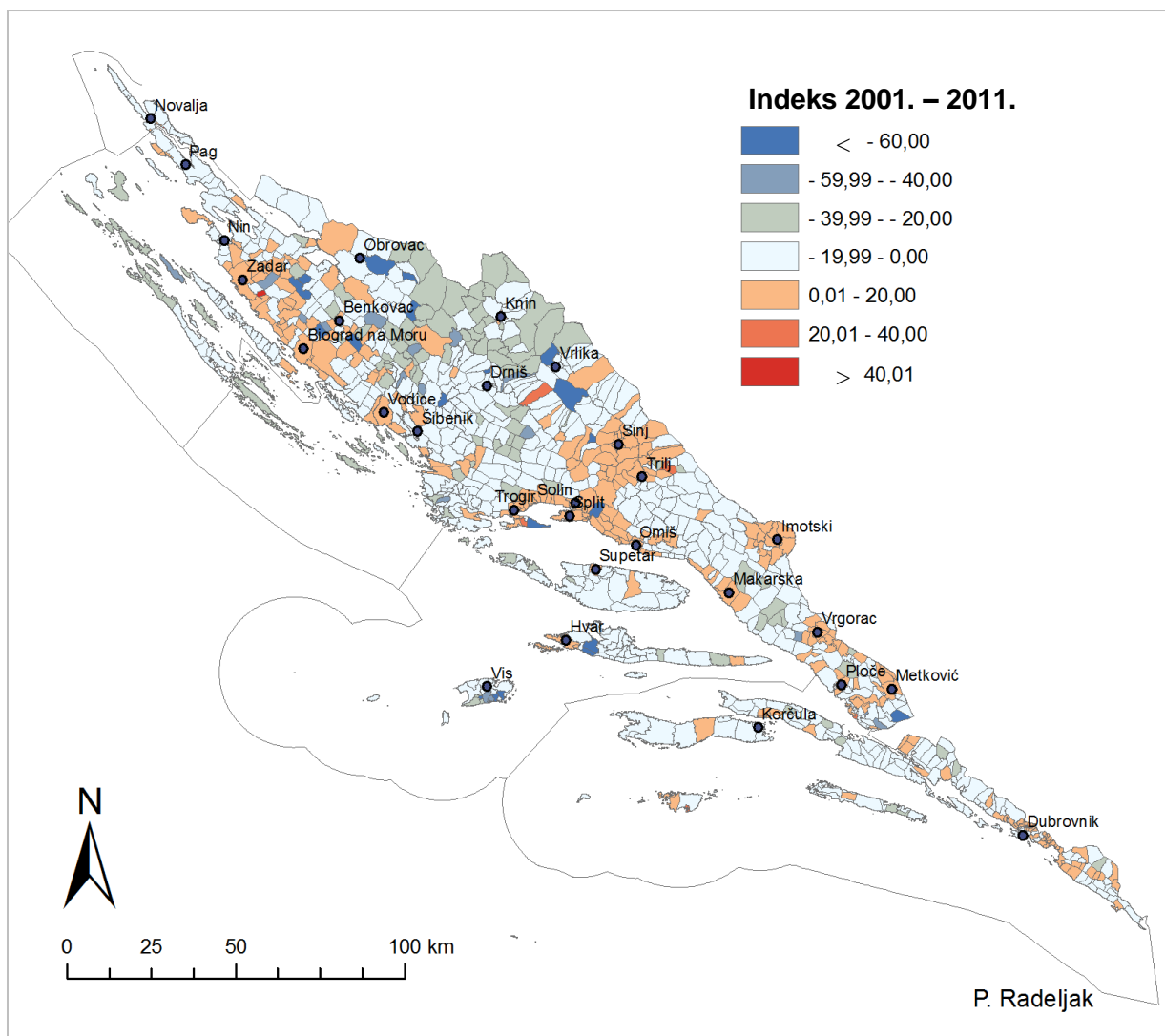
U takvim kretanjima ukupnog broja stanovnika prirodna promjena ima različit utjecaj. Naime, Zadarska regija u cjelini ima negativnu stopu prirodne promjene te indeks biološke promjene, uz značajnu pozitivnu promjenu udjela doseljenih u naselje stanovanja 2001. – 2011. Osim u poratnim migracijama, razlozi izraženijem imigracijskom karakteru ove regije mogu se tražiti i u silnicama gospodarske vitalnosti regionalnog središta – Zadra.

Sl. 10. Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. – 2011. (Jenks prirodne granice razreda)

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

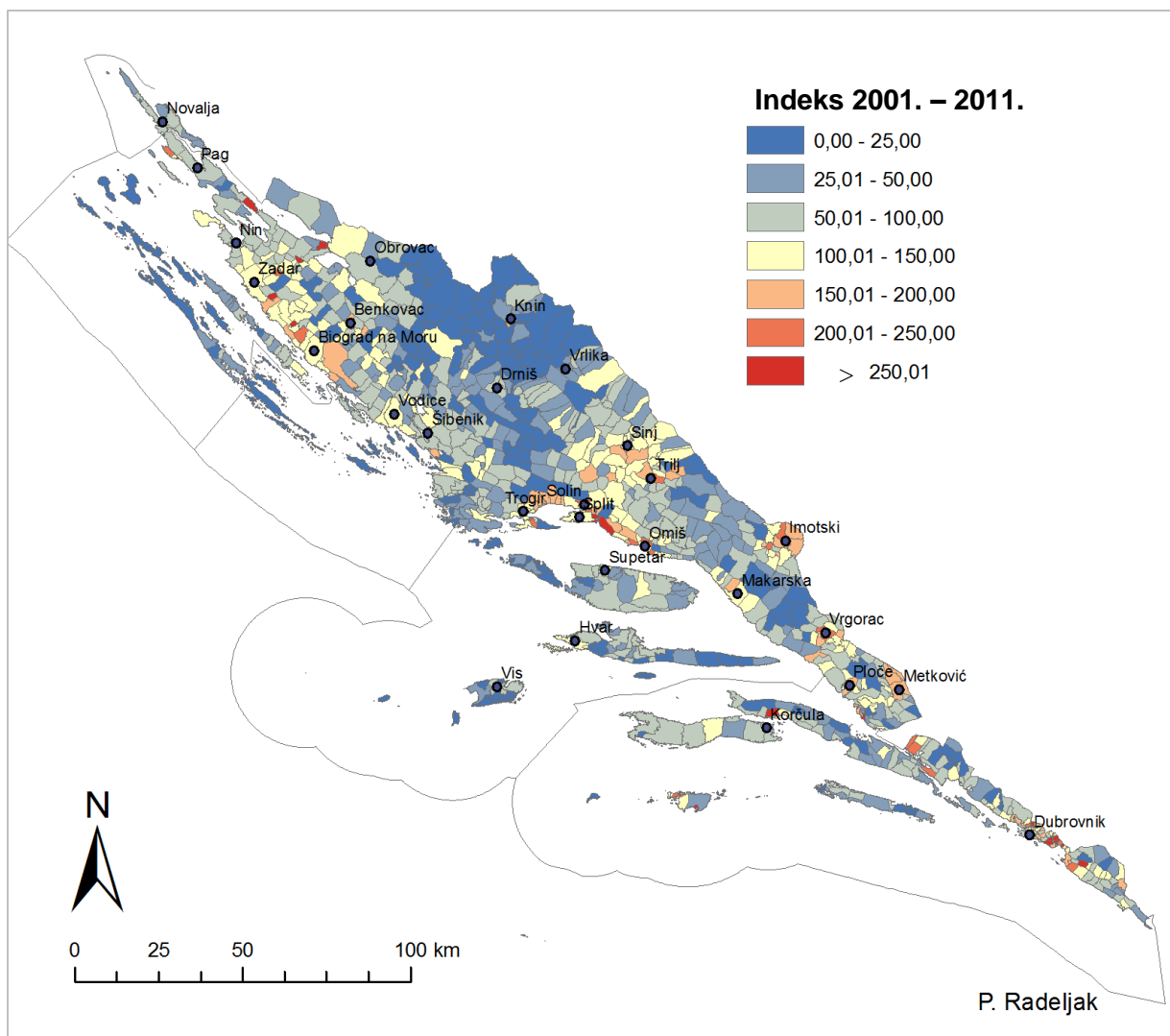
Pozitivna prirodna kretanja karakteriziraju Splitsku i Dubrovačku regiju u cjelini, što u odnosu na pad broja stanovnika ukazuje na veliki značaj iseljavanja stanovništva. Iseljavanjem mlađeg stanovništva (mladi i mlađi naraštaji zrele dobne skupine) zbog slabljenja radnoga potencijala dolazi do još većeg zaostajanja u regionalnom razvoju. Istovremeno dolazi i do pogoršanja strukturnih i biovitalnih karakteristika preostalog stanovništva, što se procesom starenja i prirodnoga pada odražava na još intenzivnije smanjenje broja stanovnika periferije (Pejnović, 2004). Najlošiji trendovi, kako u pogledu općeg, tako i u pogledu prirodnog kretanja stanovništva, obilježavaju Šibensku regiju, ali i veliki dio Dalmatinske zagore.

Sl. 11. Indeks biološke promjene u naseljima Dalmacije 2001. – 2011.

Izvor: Posebno obrađeni podaci Državnog zavoda za statistiku.

Nastavno na raspravu o udjelu „fiktivnog stanovništva“ u povećanju broja stanovnika otočja, Lajić i Mišetić (2013) navode da i prirodno kretanje stanovništva otoka budi sumnju u vjerodostojnost statističkih popisnih podataka jer je povećanje broja stanovnika koje je nastalo migracijskim kretanjima trebalo polučiti barem minimalni rast nataliteta; međutim, to se nije dogodilo. Vrijednosti indeksa biološke promjene i vitalnog indeksa (sl. 11. i 12.) na razini dalmatinskih naselja pokazuju izražena negativna kretanja u većem dijelu zaobalja te otoka. Samo 296 od 997 naselja u analizi ima vrijednosti vitalnog indeksa 100 ili više, odnosno 271 naselje vrijednosti iznad 100 – povećanje stanovnika prirodnom promjenom. Iznimku u zaobalnom području Dalmacije čine Srednjedalmatinska zagora, osobito šire sinjsko i triljsko, te imotsko, vrgoračko i metkovičko područje.

Sl. 12. Vitalni indeks u naseljima Dalmacije 2001. – 2011.

Izvor: Posebno obrađeni podaci Državnog zavoda za statistiku.

Pri tumačenju ovih pokazatelja također valja uzeti u obzir napomenu sudionika Delfi panela u drugom krugu upitnika – iako statistički podaci za Imotski i općine u okruženju te Vrgorac pokazuju da ove pogranične općine imaju nešto bolju sliku prirodnog kretanja nego Hrvatska u prosjeku, ti statistički podaci u ovom slučaju nisu realni. „Na fiktivan se način povećava broj živorođenih i popravља dobni sastav stanovništva jer mnoge žene iz Hercegovine prijavljuju boravište u ovim općinama (mahom kao kućne pomoćnice) da bi rođenjem djeteta (koje se jasno prijavljuje u tim općinama) mogle imati dječji dodatak i druga socijalna prava. A zapravo i dalje žive u Hercegovini.“

4.2.3. Aktivnost i zaposlenost stanovništva

Tab. 17. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Promjena udjela aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu (opće stope aktivnosti ukupnog stanovništva) 2001. – 2011.

Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011.

Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011.

Indeks neaktivnosti 2011.

Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.

Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.

Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.

Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.

Broj poljoprivrednih gospodarstava 2013.

Gospodarski sastav je, uz obrazovni, druga komponenta društveno-gospodarskog sastava stanovništva Dalmacije koja će biti razmotrena. U užem smislu on podrazumijeva sastav stanovništva prema aktivnosti, djelatnosti i zanimanju (Nejašmić, 2005). Prema metodološkim objašnjenjima Popisa stanovništva, gospodarstva i stanova 2011. godine trenutačno aktivnim stanovništvom ili radnom snagom smatraju se zaposlene i nezaposlene osobe koje pridonose ili su spremne pridonositi proizvodnji dobara i usluga. Neaktivno stanovništvo su sve osobe mlađe od 15 godina te sve osobe stare 15 i više godina koje nisu zaposlene ili nezaposlene, a dijeli se na umirovljenike, osobe koje se bave obvezama u kućanstvu, učenike ili studente te ostale neaktivne osobe.

Najvišu opću stopu aktivnosti 2011. godine (42,34%) te najnižu vrijednost „indeksa neaktivnosti“⁸² (tab. 18.) imala je Dubrovačka regija. Ona je i jedina zabilježila porast opće stope aktivnosti 2001. – 2011. Zanimljivo je da takvi pokazatelji korespondiraju s najnižim udjelom nezaposlenih u aktivnom stanovništvu i nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje te pokazateljima o glavnim izvorima sredstava za život⁸³ (tab). Naime, u Dubrovačkoj regiji najmanji je udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život, a najveći udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život. To se može dovesti u vezu i s tvrdnjom da viša stopa aktivnosti može biti plod prevlasti

⁸² Indeks neaktivnosti izračunat je stavljanjem u odnos broja neaktivnih i broja aktivnih stanovnika te množenjem sa 100.

⁸³ Prema metodološkim objašnjenjima Popisa 2011. osobe su mogle dati najviše dva odgovora o prihodima koje su ostvarivale tijekom prethodnih 12 mjeseci, birajući dva najveća izvora prihoda.

poljoprivrede u gospodarskoj strukturi (Nejašmić, 2005), iako je istraživanje ruralnih i urbaniziranih naselja u Hrvatskoj, u kojima je udio poljoprivrednog stanovništva znatno viši, pokazalo da je opća stopa aktivnosti u ruralnim područjima ipak niža u odnosu na urbana područja (Lukić, 2012).

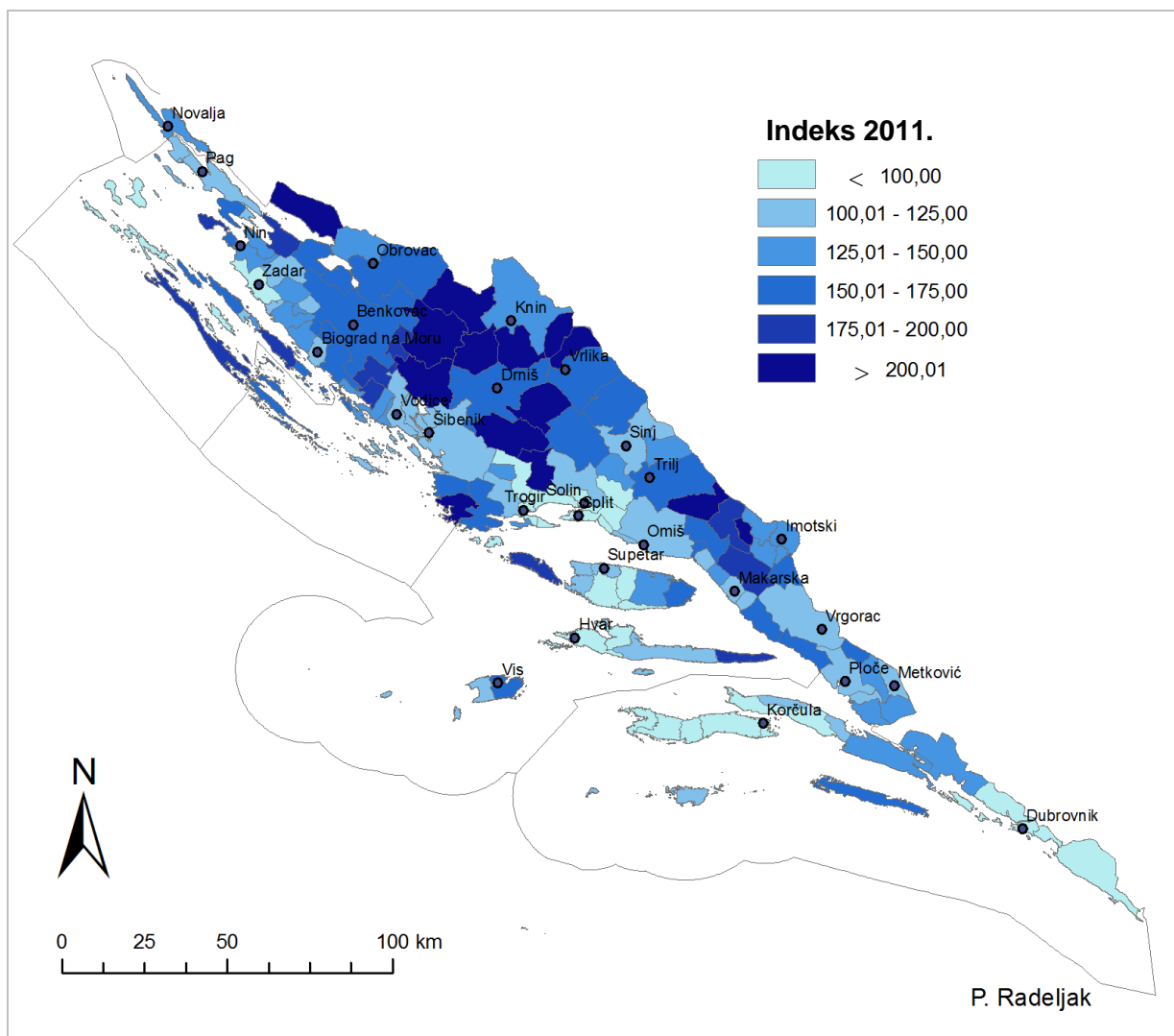
Tab. 18. Obilježja aktivnosti stanovništva užih prostornih cjelina Dalmacije, Dalmacije i Hrvatske ukupno 2011. godine

Prostorna cjelina	Broj stanovnika 2011.	Broj aktivnih stanovnika 2011.	Promjena udjela aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.	Broj nezaposlenih 2011.	Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011.	Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011.	Indeks neaktivnosti 2011.
Zadarska r.	168.990	64.307	94,32	11.434	17,78	15,51	120,62
Šibenska r.	109.375	39.616	91,08	7.636	19,28	18,44	137,05
Splitska regija	454.798	185.130	97,25	35.718	19,29	18,66	105,41
Dubrovačka r.	122.568	51.890	100,46	7.447	14,35	15,43	97,75
DALMACIJA	855.731	340.943	96,38	62.235	18,25	17,67	110,79
HRVATSKA	4.284.889	1.796.149	95,26	292.282	16,27	17,69	102,11

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine, Državni zavod za statistiku; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Sve ostale regije imaju opću stopu aktivnosti ispod prosjeka Republike Hrvatske⁸⁴ od 41,92%, što je vidljivo i na vrijednostima indeksa neaktivnosti – 105,41 za Splitsku, 120,62 za Zadarsku i 137,05 za Šibensku regiju. Na razini gradova i općina najvišim vrijednostima indeksa ističu se upravo općine u šibenskom zaobalju, među njima Civljane, Ervenik, Kijevo i Biskupija (sl. 13.) vrijednostima iznad 300.

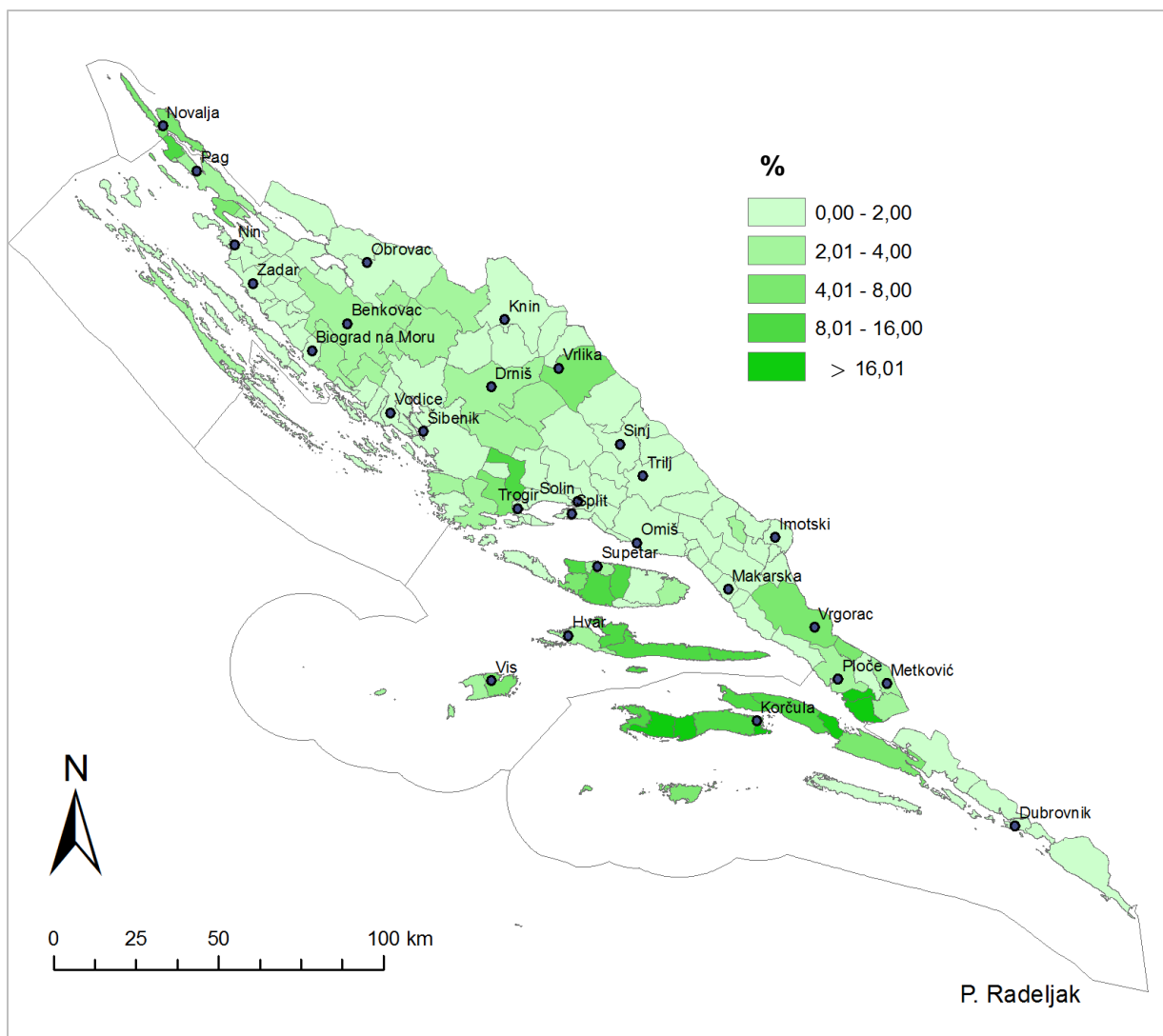
⁸⁴ Opće stope aktivnosti za dalmatinske regije su sljedeće: Zadarska 38,05%, Šibenska 36,22%, Splitska 40,71%, Dubrovačka 42,34%; iste vrijednosti za Dalmaciju su 39,84%, a Hrvatsku 41,92%.

Sl. 13. Indeks neaktivnosti gradova i općina Dalmacije 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Najmanje vrijednosti indeksa neaktivnosti imaju korčulanske općine: Smokvica (67,65), Blato (69,16), Lumbarda (74,11), Korčula (77,07), kojima se pridružuju Župa dubrovačka (72,65), Solin (77,35) i Orebić (77,74). Smokvica (26,56%) i Lumbarda (19,29%) imaju i najveći udio stanovnika kojima je poljoprivreda glavni izvor prihoda; Blato i Orebić također su među vodećih 10 općina s obzirom na poljoprivredu kao glavni izvor prihoda (sl. 14.).

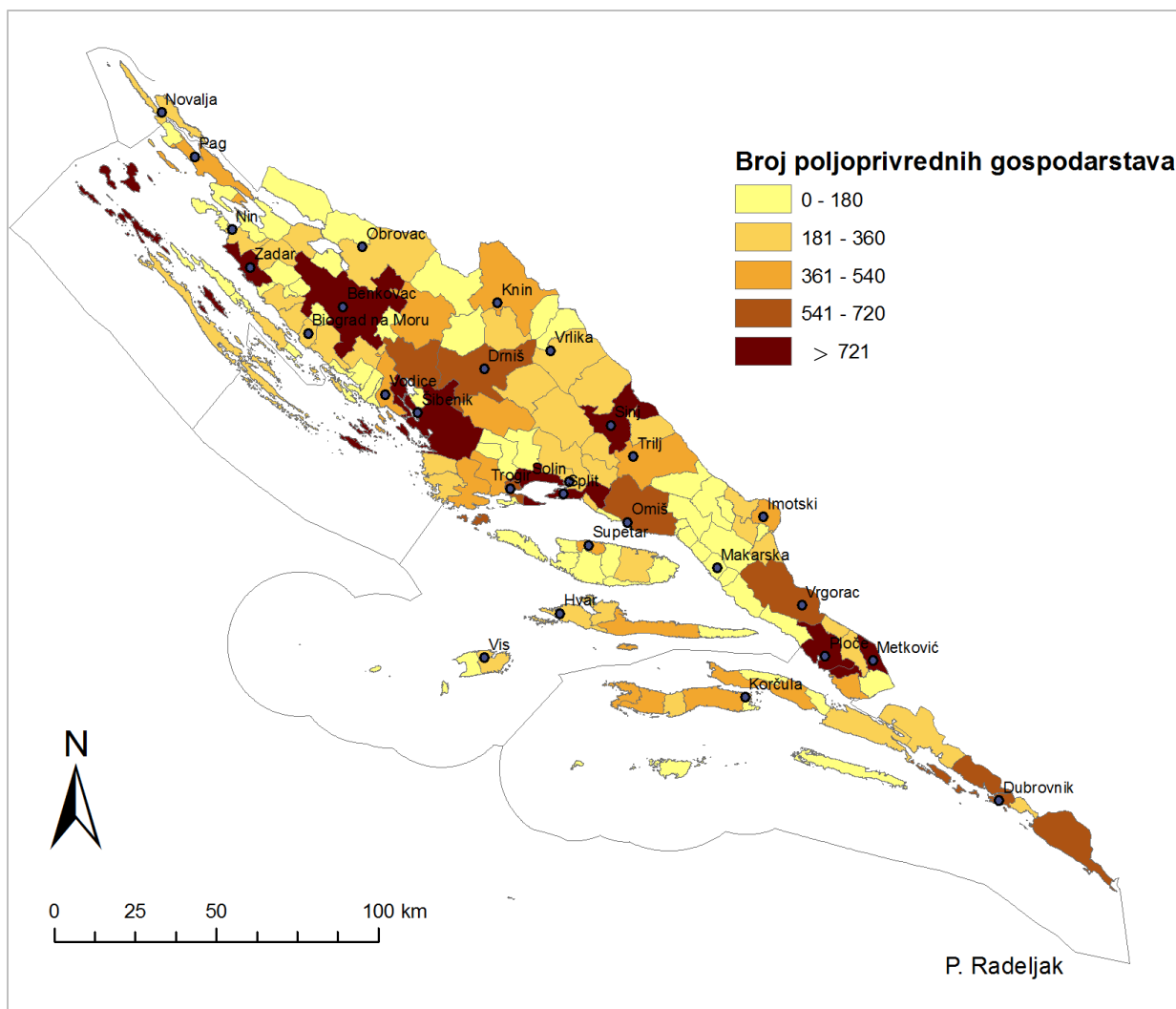

Sl. 14. Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Te pokazatelje dopunjuju i podaci Popisa poljoprivrednih gospodarstava u studenom 2013. godine⁸⁵. Od 192.676 poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj, u Dalmaciji se nalazi jedna petina (38.436). Najviše ih je u Splitskoj (15.453) i Dubrovačkoj (8.683) regiji, potom Zadarskoj (7.634) i Šibenskoj (6.666). Nakon Splita (2.300) i Šibenika (1.914) na razini gradova i općina najbrojnija su gospodarstva u onima položenima u zonama fliša, aluvijalnih ravni i polja u zaobalju: Metkoviću (1.212), Benkovcu (1.203), Zadru (1.160), Pločama (1.131), Opuzenu (934), Kaštelama (927) i Sinju (897). Više od 550 gospodarstava imaju i Konavle, Vrgorac, Drniš, Omiš, Trogir, Dubrovnik i Skradin (sl. 15.).

⁸⁵ Podaci Ministarstva poljoprivrede Republike Hrvatske.

Sl. 15. Poljoprivredna gospodarstva u gradovima i općinama Dalmacije 2013. godine
 Izvor: Popis poljoprivrednih gospodarstava 18.11.2013., Ministarstvo poljoprivrede⁸⁶.

Najvećim udjelom nezaposlenih iskaču Splitska i Šibenska regija, što se može dovesti u vezu i sa sporim oporavkom od izravnih i neizravnih posljedica Domovinskog rata te poteškoćama u kojima se našla industrija, čime je oslabila proizvodna osnova tih područja.

⁸⁶ Zbog kasnijih izdvajanja novih općina u navedenom popisu Ministarstva poljoprivrede broj poljoprivrednih gospodarstava za Tribunj sadržan je u broju za Vodice; Kolana u broju za Pag; te Vrsi u broju gospodarstava za Nin. Podatke stoga nije bilo moguće pojedinačno iskazati.

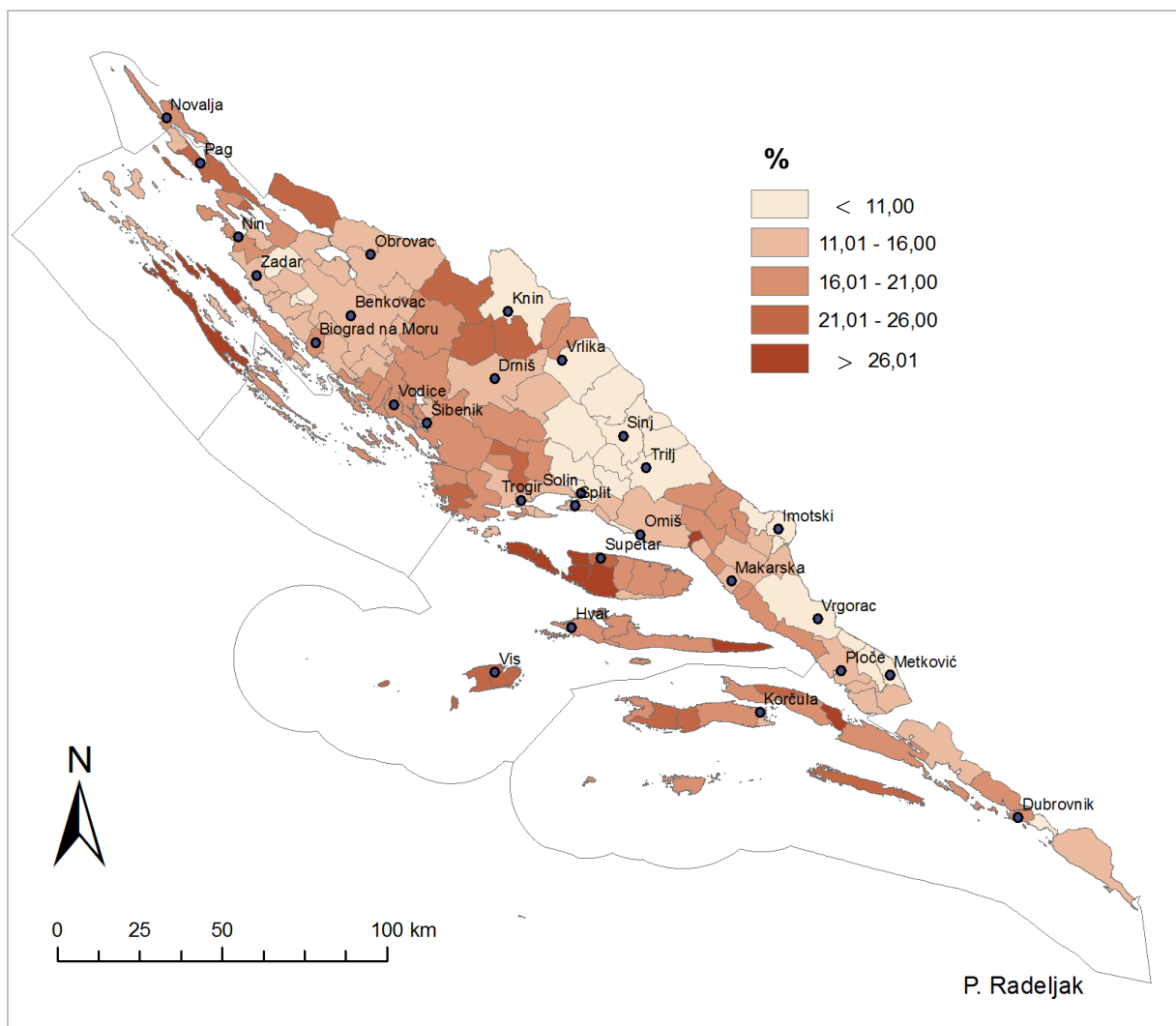
Tab. 19. Stanovništvo užih prostornih cjelina Dalmacije, Dalmacije i Hrvatske ukupno prema odabranim glavnim izvorima sredstava za život 2011. godine

Prostorna cjelina	Broj stanovnika 2011.	Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.
Zadarska regija	168.990	29,06	0,93	15,23	3,47
Šibenska regija	109.375	26,98	0,90	15,69	6,14
Splitska regija	454.798	30,63	0,84	13,57	3,71
Dubrovačka r.	122.568	31,82	4,15	15,33	2,91
DALMACIJA	855.731	30,02	1,34	14,42	3,86
HRVATSKA	4.284.889	32,62	1,85	14,26	4,17

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Stanovništvo s obzirom na starosnu mirovinu kao glavni izvor prihoda može se usporediti s dobnim sastavom 2011. godine, budući da gradovima i općinama s većim udjelom mladog stanovništva u pravilu odgovara manji udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor prihoda (sl. 16.). Na primjeru otoka Faričić i dr. (2010) upozoravaju da je stanje otočnoga gospodarstva ipak nešto povoljnije u odnosu na sliku koju daju službeni statistički podaci, budući da u otočnom gospodarstvu aktivno sudjeluje i dio otočnog stanovništva koji se nalazi u mirovini. Otočani umirovljenici ustraju u obradi svojih posjeda, ponajviše maslinika i vrtova, i to posebno u neposrednoj blizini otočnih naselja i glavnih otočnih prometnica; brojni otočani bave se ribolovom za osobne potrebe te športskim ribolovom. Takve aktivnosti pridonose ekonomskoj stabilnosti kućanstava, tj. mogućnosti opskrbe osnovnim prehrambenim namirnicama.⁸⁷

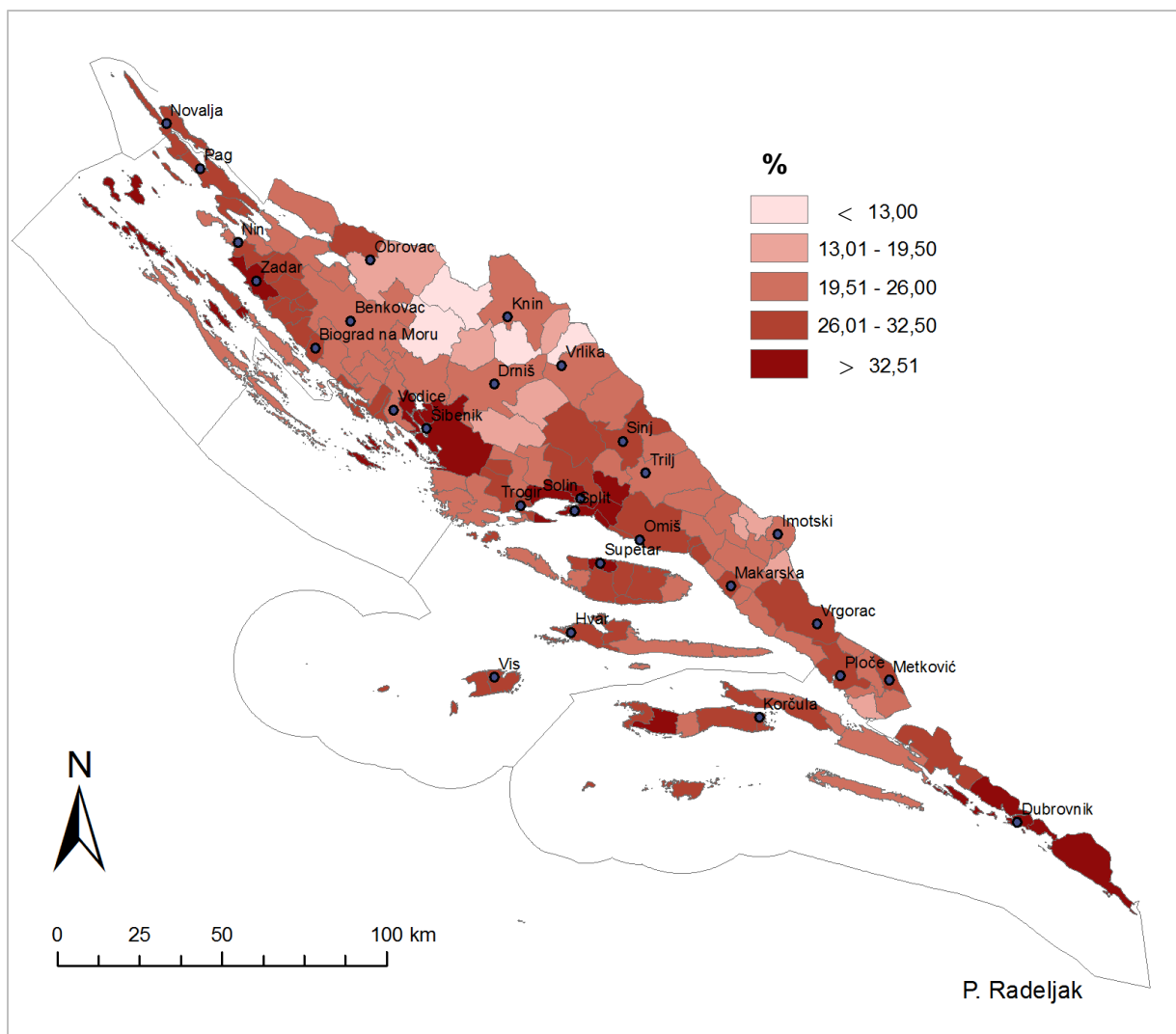
⁸⁷ Pretežito staro otočno stanovništvo svojom aktivnošću još uvijek održava otočne zajednice, a k tome omogućuje transfer brojnih znanja i vještina vezanih uz dnevni i godišnji kalendar različitih poslova (Faričić i dr., 2010).

Sl. 16. Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine

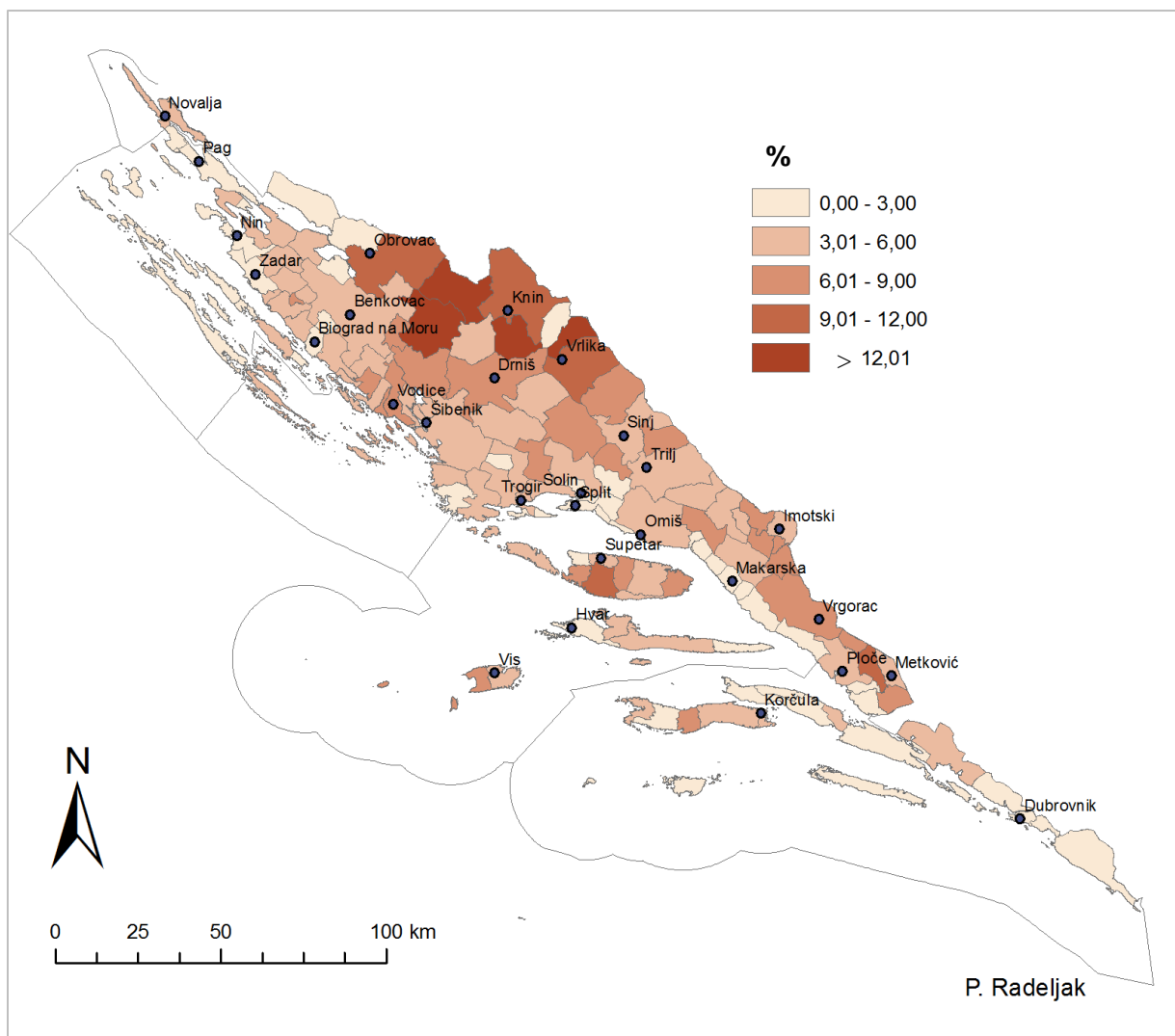
Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

„Zrcalni odnos“ imaju i gradovi i općine sa stanovništvom kojem su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život i oni u kojima važnu ulogu imaju socijalne naknade; potonji su okupljeni u sjevernodalmatinskom zaleđu (sl. 17. i 18.).

Sl. 17. Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Sl. 18. Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

4.2.4. Socio-ekonomska struktura stanovništva

Tab. 20. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Udio zaposlenih u pravnim osobama u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.

Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.

Udio zaposlenih u pravnim osobama u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.

Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.

Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.

S obzirom na zakonitosti socijalno-ekonomske preobrazbe radne snage, odnosno prelaska zaposlenosti iz primarnog u sekundarni, te potom uslužni sektor djelatnosti, sastav aktivnog stanovništva prema udjelu zaposlenih u glavnim sektorima gospodarskih djelatnosti služi kao pokazatelj društveno-gospodarske razvijenosti (Ruppert i dr., 1981; Nejašmić, 2005).

Tab. 21. Zaposleni u pravnim osobama u žih prostornih cjelina Dalmacije, Dalmacije i Hrvatske ukupno 31.3.2012. godine

Prostorna cjelina	Broj zaposlenih u pravnim osobama 2012.	Udio zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu	Udio zaposlenih u sekundarnom sektoru djelatnosti	Udio zaposlenih u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala	Udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane	Udio zaposlenih u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi
Zadarska regija	32.519	3,17	20,36	17,91	5,11	33,64
Šibenska regija	21.288	0,59	26,15	14,56	4,64	35,12
Splitska regija	98.931	1,16	26,98	17,75	4,49	28,10
Dubrovačka r.	27.835	1,20	18,05	13,09	13,38	29,86
DALMACIJA	180.573	1,46	24,31	16,69	5,99	30,19
HRVATSKA	1.066.328	2,27	29,44	15,43	3,27	27,59

Izvor: Zaposlenost i plaće u 2012., Statistička izvješća 1502/2013., Državni zavod za statistiku.

Tab. 22. Zaposleni u pravnim osobama i obrtima dalmatinskih županija⁸⁸ i Hrvatske ukupno 31.3.2012. godine

Županija	Broj zaposlenih u pravnim osobama, obrtima i slobodnim profesijama 2012.	Udio zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu	Udio zaposlenih u sekundarnom sektoru djelatnosti	Udio zaposlenih u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala	Udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane	Udio zaposlenih u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi
Zadarska	42.492	3,95	20,17	17,07	7,54	29,62
Šibensko-kninska	26.556	1,47	25,37	14,89	7,74	30,08
Splitsko-dalmatinska	124.025	1,54	26,62	16,87	6,79	25,53
Dubrovačko-neretvanska	34.770	1,63	17,47	12,57	13,63	28,30
Županije ukupno	227.843	1,98	23,88	16,06	8,14	27,20
HRVATSKA	1.271.400	2,60	29,16	15,29	5,13	24,91

Izvor: Zaposlenost i plaće u 2012., Statistička izvješća 1502/2013., Državni zavod za statistiku.

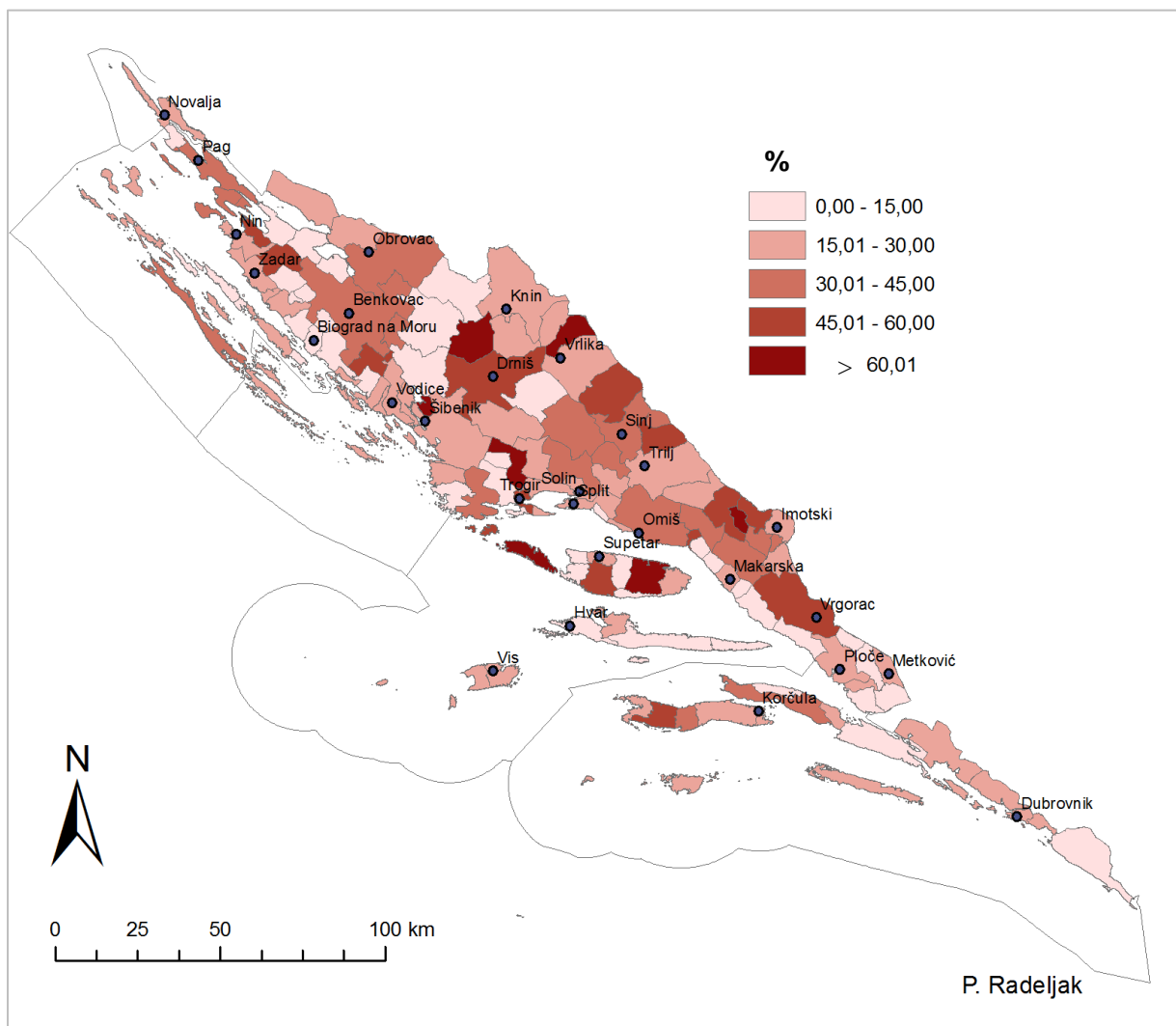
Struktura zaposlenih u pravnim osobama 2012. godine⁸⁹ (tab. 21.) te pravnim osobama iskazanima zajedno s obrtima i slobodnim profesijama, pokazala je da sve dalmatinske regije imaju strukturu zaposlenih prema sektorima gospodarske djelatnosti III – II – I. Ipak, primjećuje se da broj zaposlenih u pravnim osobama i obrtima ne odražava prisutnost poljoprivrede (bilo intenzivnog ili ekstenzivnog karaktera), koja je bila bolje predstavljena pokazateljima o glavnim izvorima prihoda te brojem poljoprivrednih gospodarstava. Naime, ne treba zanemariti važnost poljoprivrede kao dodatnog izvora prihoda i zanimanja uz „glavno“ zanimanje.

Zaposlenost u sekundarnom sektoru djelatnosti najvažnija je u Splitskoj i Šibenskoj regiji. Općenito je ona dominantnije obilježje niza gradova i općina u zaobalju te pojedinih otočkih općina, gdje stanovništvo radi u sitnoj prerađivačkoj industriji, zatim građevinarstvu i opskrbi električnom energijom i sl. 19. Više od 50% zaposlenih u sekundarnom sektoru tako

⁸⁸ Najniža prostorna razina za objavljene podatke o zaposlenima u obrtima je županijska razina te su stoga zajednički podaci za zaposlene u pravnim osobama, obrtima i slobodnim profesijama u tablici iskazani za županije.

⁸⁹ Publikacija „Zaposlenost i plaće u 2012.“ Državnog zavoda za statistiku korištena je u nedostatku podataka iz Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine. (u vrijeme pisanja ovoga rada sredinom 2014. godine potpuni rezultati još uvijek nisu objavljeni).

imaju Cijljane, Bilice, Prgomet, Promina, Pučišća, Lokvičići, Šolta, Proložac, Stankovci, Vrsi, Nerežišća, Lovreć, Poličnik, Vrgorac, Otok i Trogir (sl. 19.).

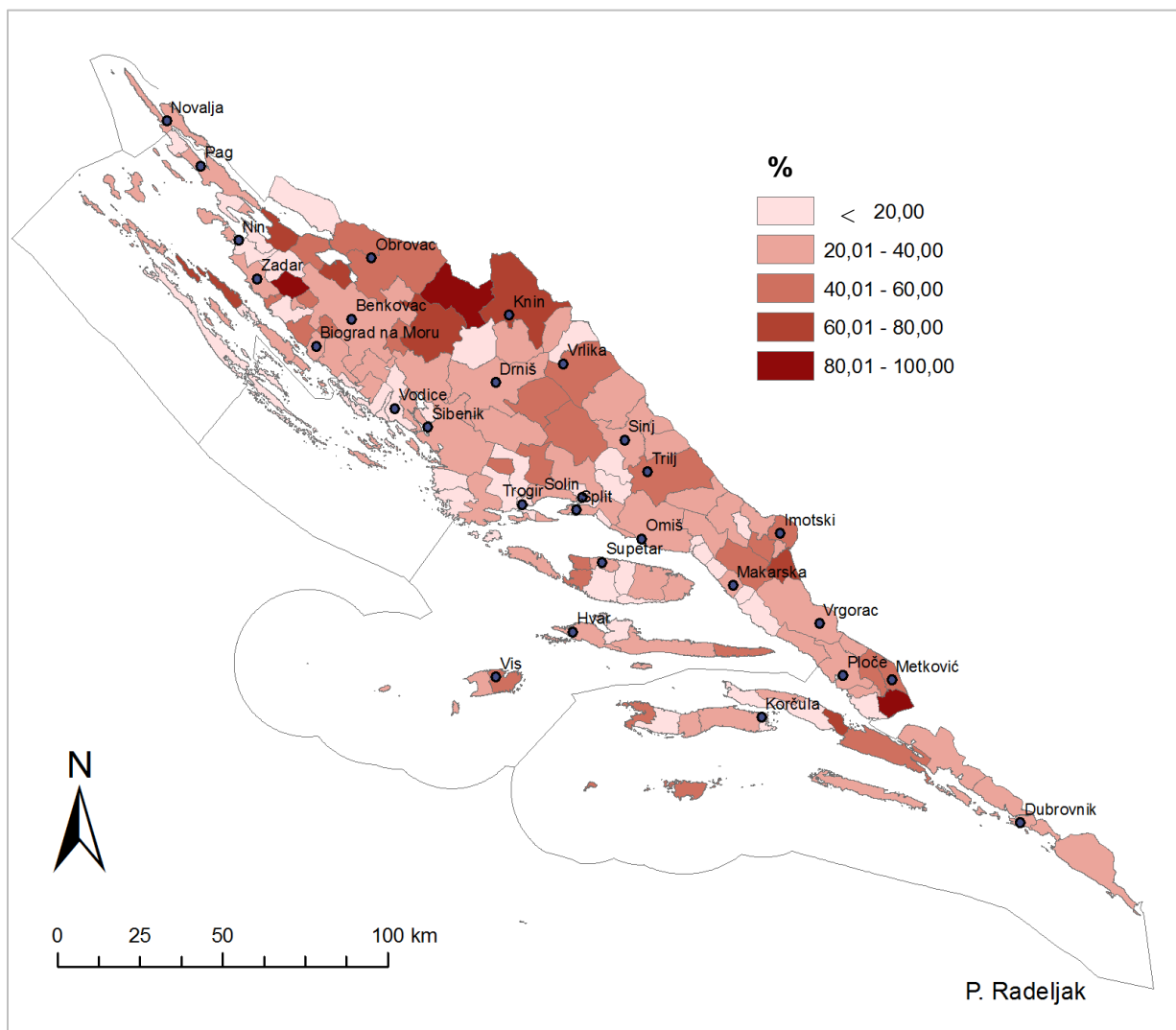

Sl. 19. Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine

Izvor: Zaposlenost i plaće u 2012., Statistička izvješća 1502/2013., Državni zavod za statistiku.

Sve dalmatinske regije u odnosu na hrvatski prosjek imaju veći udio stanovništva zaposlenog u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi. Visokim udjelima izdvajaju se osobito gradovi i općine u zaobalju, od čak 100% u Erveniku, do Zemunika Donjeg, Zažablja, Novigrada, Janjine, Ražanca, Runovića, Kistanja, Preka, Knina i Vrlike koja ima tek nešto manje od 60% zaposlenih u ovim djelatnostima (sl. 20.). To je odraz vrlo usitnjene teritorijalno-

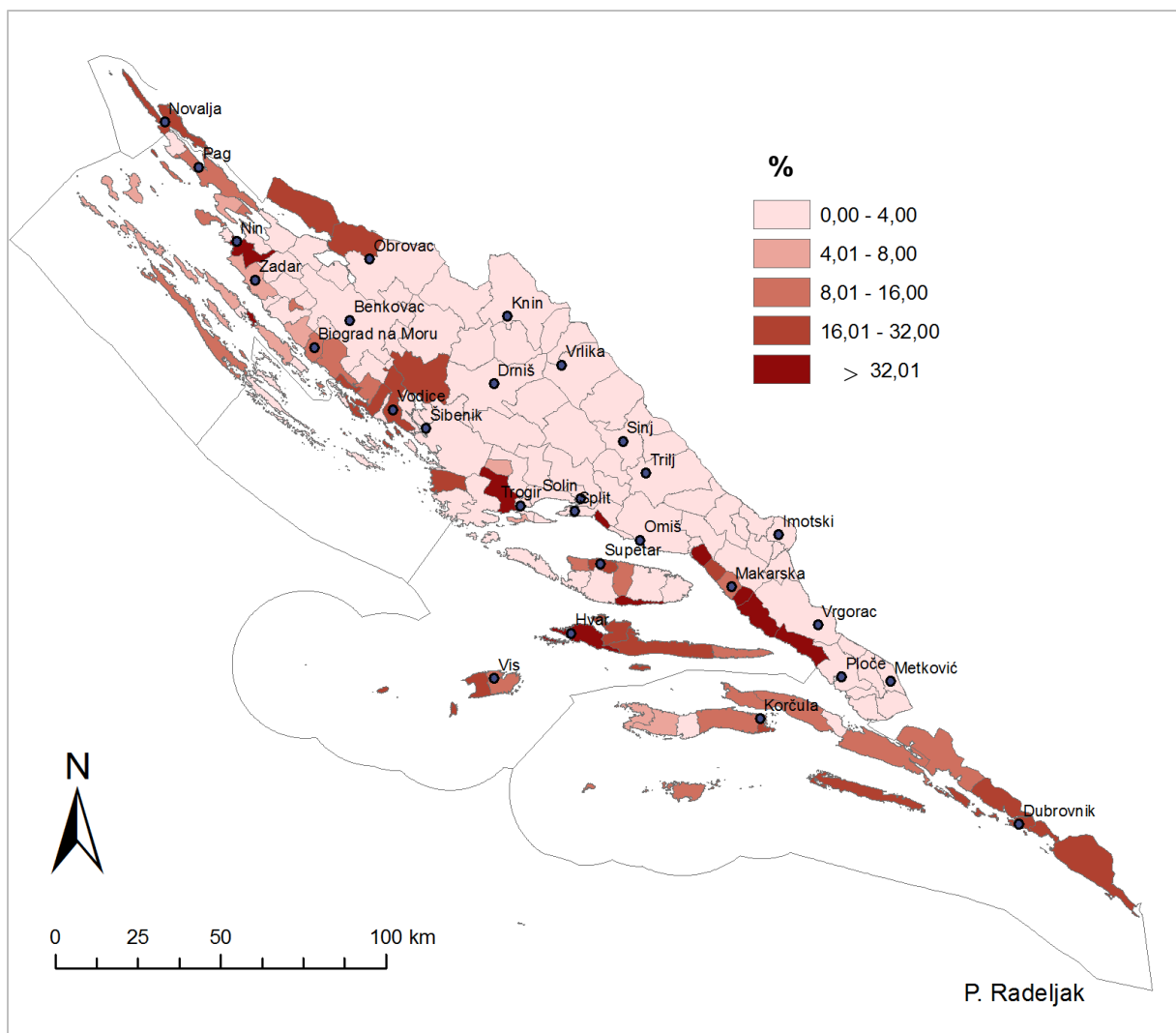
administrativne strukture, no pokazuje i nedovoljnu diverzifikaciju ekonomskih djelatnosti i ovisnost tih područja o zapošljavanju u državnom i javnom sektoru.

Sl. 20. Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine

Izvor: Zaposlenost i plaće u 2012., Statistička izvješća 1502/2013., Državni zavod za statistiku.

Kao odraz važnosti turizma, sve regije, a osobito Dubrovačka, imaju natprosječan udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane. U tome se osobito ističu male priobalne, turistički orijentirane općine poput Brela, Tučepa, Podgore, Bola i Segeta, koji imaju oko polovice do gotovo dvije trećine zaposlenih u pravnim osobama u ovim djelatnostima (sl. 21.).

Sl. 21. Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine

Izvor: Zaposlenost i plaće u 2012., Statistička izvješća 1502/2013., Državni zavod za statistiku.

Kada se broju zaposlenih u pravnim osobama (tab. 21.) doda i broj zaposlenih u obrtima i slobodnim profesijama (tab. 22.), ne dolazi do značajnijih promjena na „makro“ razini, no primjećuju se razlike u nekoliko postotaka kod zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja i hrane te udjelu zaposlenih u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi. Kod potonjih riječ je o standardnim djelatnostima kvartarnog sektora (Nejašmić, 2005) kod kojih je u posljednjih dva desetljeća došlo do privatizacije usluga. U slučaju usluga smještaja i prehrane na potrebu praćenja rasta i strukture zaposlenih u obrtima upozorio je i sudionik Delfi panela budući da se: „najveći broj malih poduzetnika (i zaposlenih) u turizmu i ugostiteljstvu najčešće registrira u ovoj kategoriji...“.

Uz prethodno, važno je na umu imati i sezonalnost zaposlenja, prvenstveno u turizmu i pratećim djelatnostima. Prethodno analizirani podaci odnose se na stanje 31. ožujka, odnosno prije glavne turističke sezone. Samo u obrtima i slobodnim profesijama broj zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja i prehrane za cijelu Dalmaciju 31. ožujka je 7.725, no godišnji prosjek za trećinu je veći i penje se na 10.330 osoba.

4.2.5. Obilježja proračuna gradova i općina

Tab. 23. Varijable korištene u faktorskoj analizi

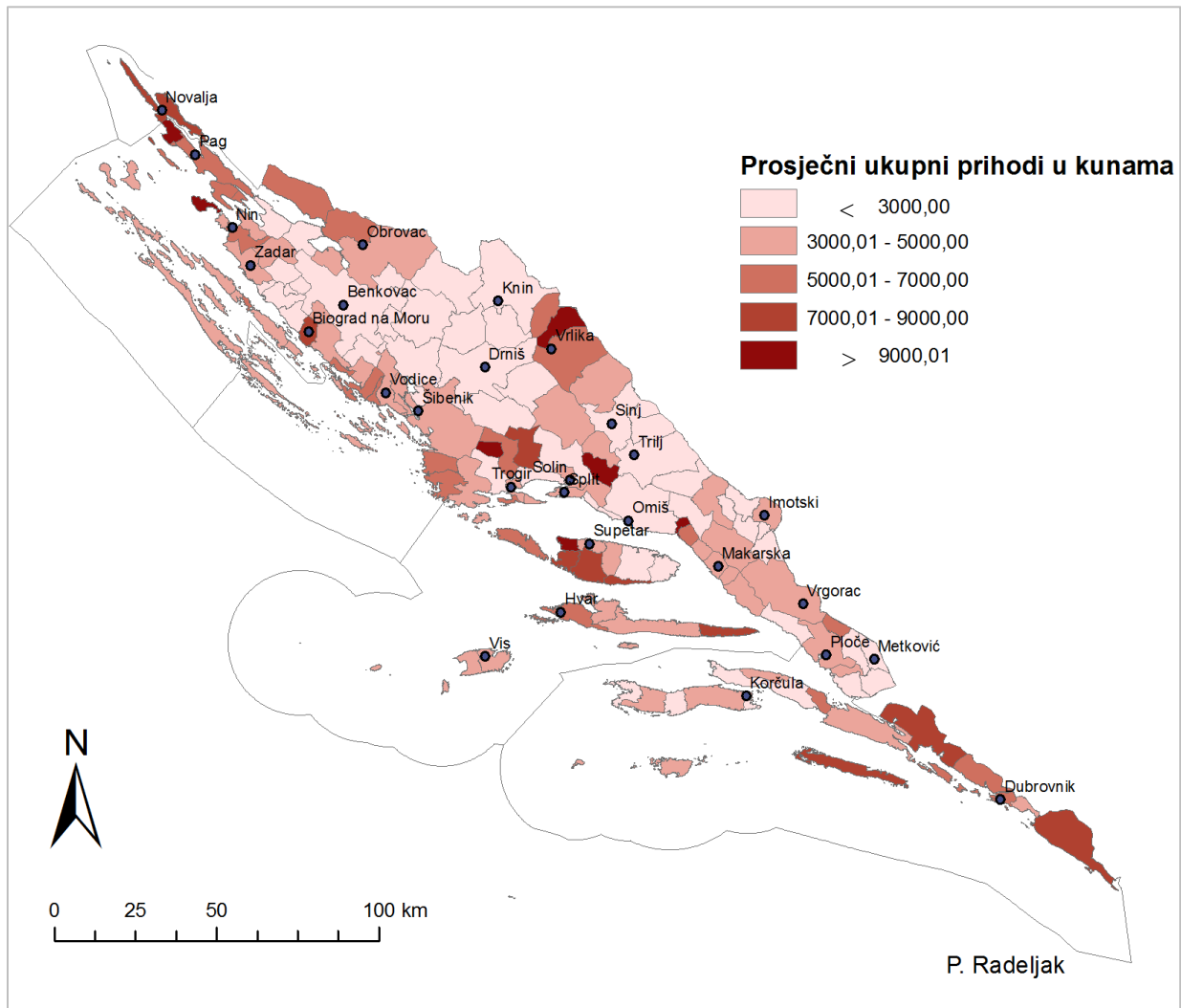
Prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika 2010. – 2012.
Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012.
Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012.
Udio prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012.
Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012.

Kao postavljene ciljeve izrade proračuna u anketnom istraživanju iz 2001. godine općine u Hrvatskoj navele su realnu procjenu prihoda i primitaka (47%), zadovoljenje infrastrukturnih potreba stanovništva (22,2%) te podmirenje zakonskih obveza (18%). U odgovorima gradova kao ciljevi su navedeni planiranje prihoda i izdataka, smanjenje izdataka ovisno o prihodima i štednja (73%), te povećanje kvalitete života u gradu, razvoj grada i zadovoljenje javnih potreba (27%) (Ott i Bajo, 2001). Među ciljevima se tako može primijetiti mali naglasak na unaprjeđenju kvalitete života lokalne zajednice, ali i izostanak navođenja dugoročnog strateškog promišljanja.

Visinom prosječnih ukupnih prihoda po glavi stanovnika među gradovima i općinama⁹⁰ statistički se ističu općine s vrlo malim brojem stanovnika, poput Zadvarja (289 stanovnika) i Cijljana (239 stanovnika), a općenito turistički-rekreativno orijentirane općine poput Vira, Kolana, Novalje, Bola i dr. Prema mišljenju sudionika Delfi panela prihodi općina u računanju državnog indeksa razvijenosti „...iskrivljuju razvojnu sliku na način da favoriziraju turistički orijentirane općine nauštrb onih ravnomjerno razvijenih.“ Među prvih deset općina prema visini prihoda po glavi stanovnika valja istaknuti i Dugopolje, koje je

⁹⁰ Poredak prvih deset općina prema visini prosječnih ukupnih prihoda po glavi stanovnika je sljedeći: Zadvarje, Cijljane, Primorski Dolac, Vir, Sutivan, Kolan, Dugopolje, Novalja, Bol i Sućuraj.

koristeći prednosti prometnogeografskog položaja, vrlo proaktivnom gospodarskom zonom uspješno privući i niz funkcija koje su decentralizirane iz makroregionalnog središta Splita. No, nasuprot srednje visokim do visokim prihodima po glavi stanovnika u većem dijelu obalnog pojasa i većih otoka, ostaju gradovi i općine u sjevernodalmatinskom i srednjedalmatinskom zaleđu s manje od 3.000 kuna prihoda po glavi stanovnika (sl. 22.).

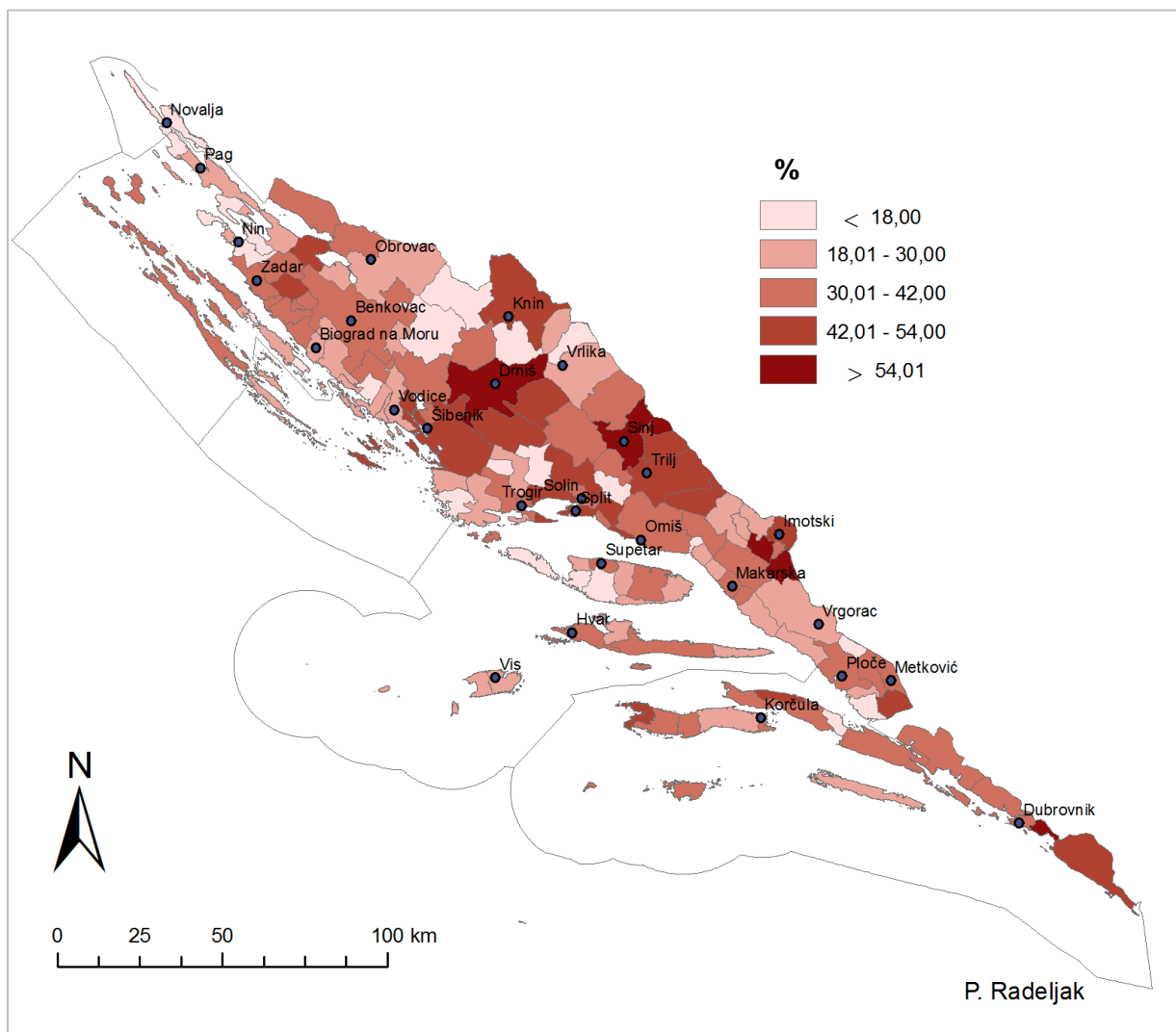

Sl. 22. Prosječni ukupni prihodi po glavi stanovnika 2010. - 2012. u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.

Izvor: Ostvarenje proračuna JLP(R)S za period 2010. - 2012., Ministarstvo financija Republike Hrvatske, <http://www.mfin.hr/hr/ostvarenje-prpracuna-jlprs-za-period-2010-2011>.

Gradovi i općine razlikuju se s obzirom na udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja. U skladu sa zaključcima Ott i Bajo (2001), porezni prihodi u strukturi proračunskih prihoda prevladavaju u gradskim proračunima. Vrlo

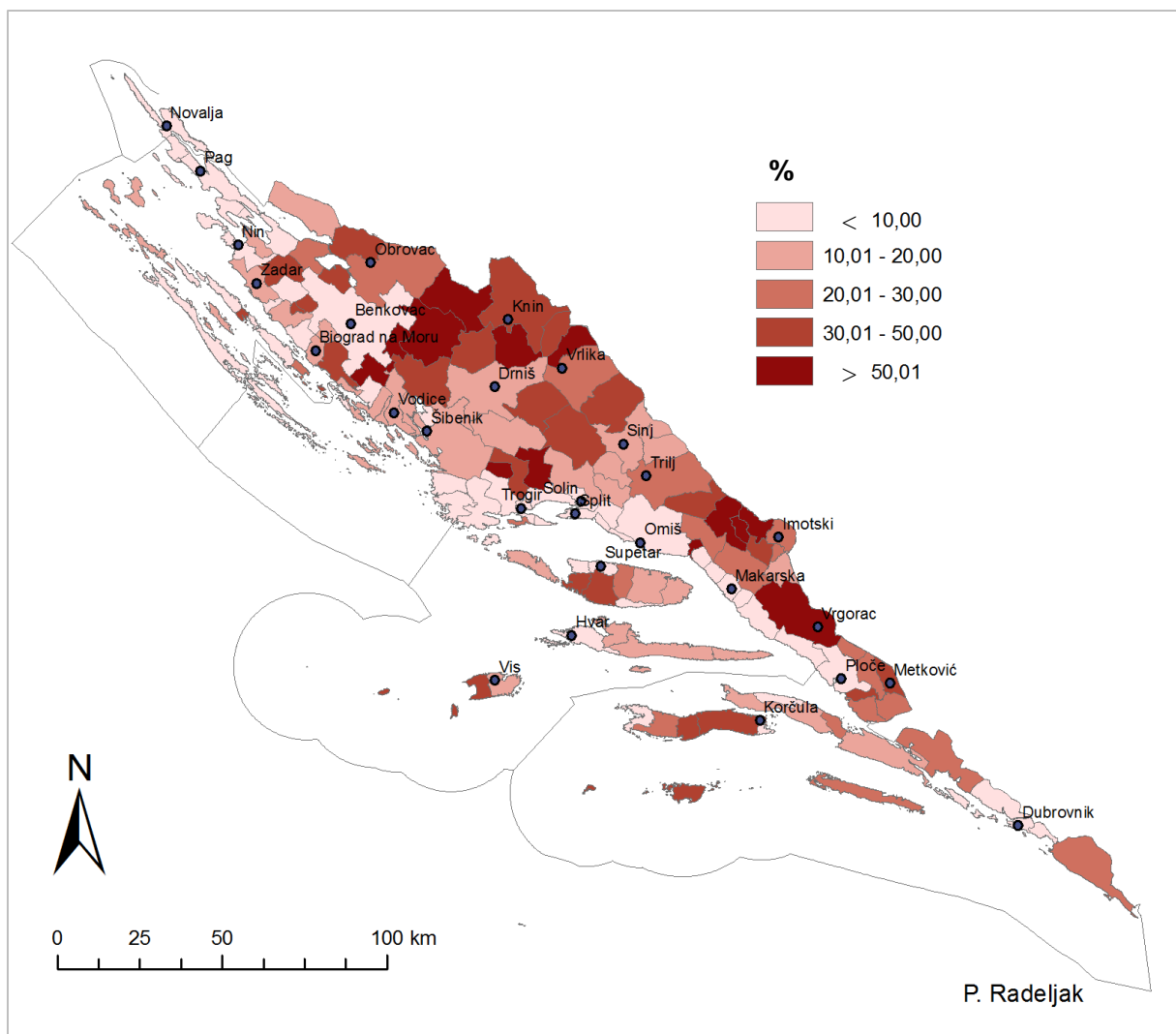
niske udjele, ispod 9%, imaju manje ili općine slabe razvojne dinamike: Pojezerje, Zadvarje, Biskupija, Kistanje, Cijvljane, Ervenik (sl. 23.).

Sl. 23. Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.

Izvor: Ostvarenje proračuna JLP(R)S za period 2010. - 2012., Ministarstvo financija Republike Hrvatske, <http://www.mfin.hr/hr/ostvarenje-prpracuna-jlprs-za-period-2010-2011>.

Dominantno visoki udjeli prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja karakteriziraju općine u zaobalju – iznad 50% u općinama Ervenik, Kistanje, Lećevica, Cijvljane, Lovreć, Proložac, Lišane Ostrovičke, Lokvičići, Primorski Dolac, Zadvarje, Stankovci, Biskupija i Gradu Vrgorcu (sl. 24.).

Sl. 24. Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.

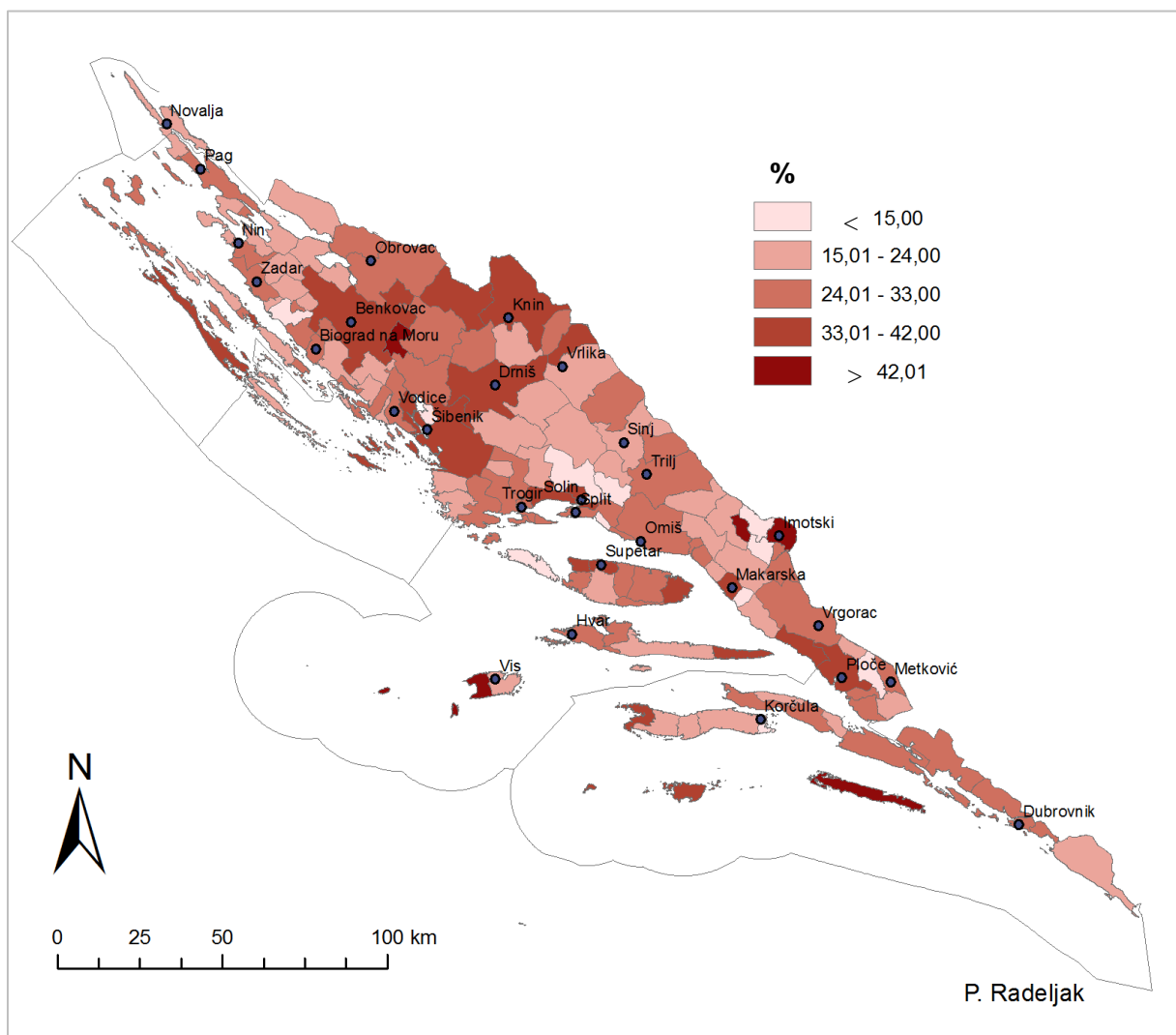
Izvor: Ostvarenje proračuna JLP(R)S za period 2010. - 2012., Ministarstvo financija Republike Hrvatske, <http://www.mfin.hr/hr/ostvarenje-prpracuna-jlprs-za-period-2010-2011>.

To je, među ostalim, vezano i uz Zakon o područjima posebne državne skrbi⁹¹: porez na dobit koji se ostvari na području posebne državne skrbi, a prihod je države, isplaćuje se tim jedinicama kao pomoć iz državnog proračuna ovisno o njihovom indeksu razvijenosti. Od 135

⁹¹ Prvoj skupini područja posebne državne skrbi pretežno pripada dio gradova i općina neposredno uz državnu granicu, okupiranih tijekom Domovinskog rata; u Dalmaciji su to Cijljane, Dubrovačko primorje, Kijevo, Vrnika i Župa dubrovačka. Drugoj skupini pripadaju ostala okupirana područja; to su u cijelosti područja gradova i općina: Benkovac, Biskupija, Drniš, Ervenik, Hrvace, Jasenice, Kistanje, Knin, Konavle, Lišane Ostrovičke, Obrovac, Polača, Poličnik, Posedarje, Promina, Ružić, Skradin, Stankovci, Ston, Škabrnja i Zemunik Donji. Drugoj skupini pripada i 50% područja Grada Dubrovnika, 25% Grada Vodica te 10% Grada Zadra. Trećoj skupini pripadaju područja koja zaostaju u razvoju prema ekonomskom, strukturnom i demografskom kriteriju i to su u Dalmaciji područja sljedećih gradova i općina: Cista Provo, Galovac, Kula Norinska, Lečevica, Lokvičići, Otok, Pakoštane, Pojezerje, Prgomet, Proložac, Runovići, Starigrad, Unešić, Zagvozd, Zažablje, Zmijavci (Zakon o područjima posebne državne skrbi, pročišćeni tekst, <http://www.zakon.hr/z/471/zakon-o-podru%C4%8Djima-posebne-dr%C5%BEavne-skrbi>).

dalmatinskih gradova i općina skupinama područja posebne državne skrbi prema kriterijima okupiranosti tijekom Domovinskog rata pripada 26 u cijelosti (jedna petina), i još tri grada djelomično. Skupini prema kriterijima zaostajanja u razvoju pripada daljnjih 16 općina (12%).

Visoki udjeli rashoda za zaposlene u troškovima poslovanja karakteristični su za gradove, posebno u zaobalju (Imotski 51%, Knin 39%, Drniš 38%, Ploče, Šibenik i Solin oko 37%, Benkovac i Kaštela 36%, itd.).

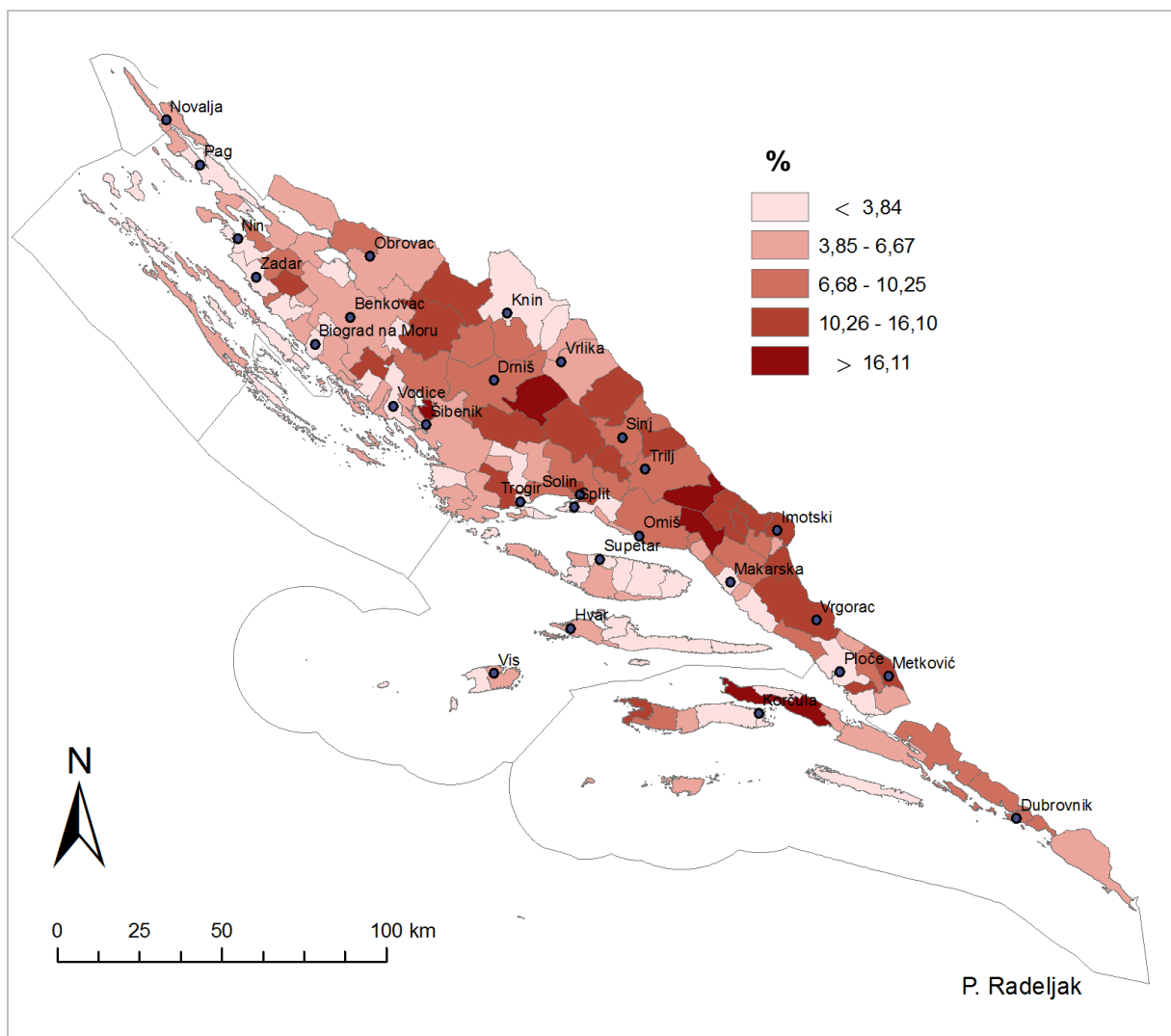

Sl. 25. Udio prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.

Izvor: Ostvarenje proračuna JLP(R)S za period 2010. - 2012., Ministarstvo financija Republike Hrvatske, <http://www.mfin.hr/hr/ostvarenje-prpracuna-jlprs-za-period-2010-2011>.

S druge strane, među vodećim jedinicama lokalne samouprave prema ovom pokazatelju su i slabije razvijene općine u zaobalju (Lišane Ostrovičke, Lokvičići, Cijvljane), ali i otočke općine (Mljet, Komiža, Vela Luka).

Iako je najveći udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u rashodima poslovanja imao Orebić, ovim udjelom općenito se ističu zaobalne općine i gradovi (sl. 26.), poput Ciste Provo, Šestanovca, Ružića, Unešića, Muća i Dicma, kojima se pridružuju Bilice i Opuzen.

Sl. 26. Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.

Izvor: Ostvarenje proračuna JLP(R)S za period 2010. - 2012., Ministarstvo financija Republike Hrvatske, <http://www.mfin.hr/hr/ostvarenje-prpracuna-jlprs-za-period-2010-2011>.

Obilježja financiranja gradova i općina upućuju na razvojne procese i razvojnu razinu njihova područja, no odražavaju i svu složenost ove problematike. Na temelju svakog pojedinog pokazatelja nije moguće izvući jednostavne zaključke; promatrati ih valja u međuovisnosti s drugim pokazateljima različitih aspekata razvoja.

4.2.6. Obilježja razvijenosti turizma

Tab. 24. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011.
Prosječni dolasci turista 2010. – 2012.
Broj smještajnih poslovnih jedinica u turizmu 2012.
Broj postelja 2012.
Broj kućanstava u turizmu 2012.

Nakon poremećaja uzrokovanih Domovinskim ratom i njegovim posljedicama, Dalmacija je od sredine 1990-ih nastavila intenzivan turistički razvoj, koji odražavaju podaci o dolascima turista (prosječno više od 4,5 milijuna) i smještajnim kapacitetima (prema evidenciji Državnog zavoda za statistiku blizu 1.100 poslovnih jedinica i 32,5 tisuće kućanstava u ponudi smještaja) (tab. 25.).

Tab. 25. Obilježja turističkog razvoja užih prostornih cjelina Dalmacije i Dalmacije ukupno 2010. – 2012.

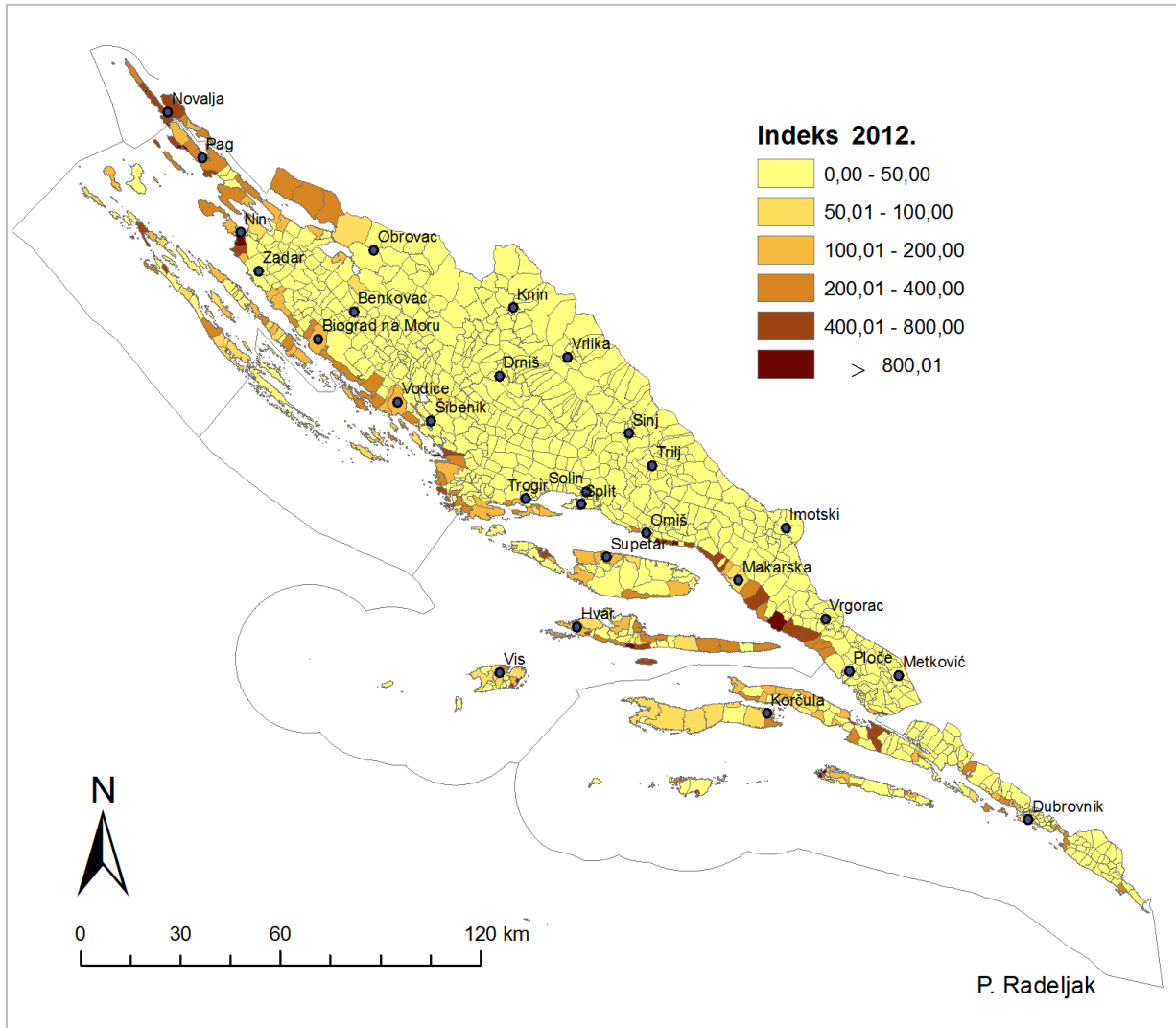
Prostorna cjelina	Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011.	Prosječni dolasci turista 2010. - 2012.	Broj smještajnih poslovnih jedinica u turizmu 2012.	Broj postelja 2012.	Broj kućanstava u turizmu 2012.
Zadarska regija	7,97	1.180.079	270	114.543	9.184
Šibenska regija	8,38	647.002	156	63.562	5.412
Splitska regija	6,49	1.736.980	431	164.420	13.411
Dubrovačka r.	7,34	1.071.996	228	64.943	4.577
DALMACIJA	7,28	4.636.057	1.085	407.468	32.584

Izvor: Dolasci i noćenja turista u Republici Hrvatskoj po vrstama i kategorijama ugostiteljskih objekata 2010. – 2012., Državni zavod za statistiku; Kapaciteti za smještaj turista po vrstama i kategorijama ugostiteljskih objekata 2012., Državni zavod za statistiku; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Turistički razvoj, međutim, nije jednako obilježio Dalmaciju. Za razliku od koncentracije kapaciteta u uskom obalnom pojasu, potom i na otocima, zaobalje u cjelini karakterizira mali broj smještajnih kapaciteta te mnogo manja turistička posjećenost. Ipak, u posljednje vrijeme i to područje turistički se jače aktivira, osobito kroz razne selektivne oblike ruralnog turizma.

Na primjeru Hrvatske Petrić (2011) sistematizira probleme koje turizam može izazvati na ekološkom, socio-kulturnom i ekonomskom području života destinacije, uključujući razne

probleme: od ilegalne, polulegalne ili infrastrukturno neprikladne gradnje smještajnih objekata i drugih građevina namijenjenih turizmu, preko migratornih pritisaka na turistička područja, osobito obalna, do različitih neprikladnih oblika ponašanja i kriminaliteta.

Sl. 27. Indeks turističke funkcionalnosti u naseljima Dalmacije 2012. godine

Izvor: Kapaciteti za smještaj turista po vrstama i kategorijama ugostiteljskih objekata 2012., Državni zavod za statistiku; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Indeks turističke funkcionalnosti, koji izražava broj postelja na 100 stalnih stanovnika, dodatni je pokazatelj koncentracije, osobito u vršnoj sezoni. Na to je upozorio član Delfi panela, navodeći da „...indeks iznad 100 ukazuje na izrazito visoku koncentraciju turizma u destinaciji.“ Indeks turističke funkcionalnosti na razini naselja kao turističkih mjesta u užem

smislu⁹² (Petrić, 2011) zorno dočarava izrazito turistički usmjerena naselja u uskom obalnom pojasu (sl. 27.). Također je vidljiva diferencijacija naselja osobito na većim otocima (primjerice, Brač i Hvar) pri čemu naselja u unutrašnjosti otoka karakteriziraju manje vrijednosti indeksa. Osim toga, u društveno-gospodarskim sustavima hrvatskih obalnih regija mali otoci postaju satelitski prostor sa sve većim udjelom povremenih korisnika u odnosu na sve manji udio stalnih stanovnika. Na taj način njihova se uloga simplificira i podlaže zakonitostima gospodarske monokulture (turizma) (Faričić i dr., 2010).

4.2.7. Opremljenost centralnim funkcijama

Tab. 26. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Opremljenost centralnim funkcijama gradova/općina 2014.
Udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.
Udio naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.

Centralne funkcije podrazumijevaju sve djelatnosti u nekom naselju koje ne služe samo stanovništvu vlastitog naselja već i stanovništvu naselja u okolici. Mogu se koristiti samo u naselju u kojem su smještene i odnose se prvenstveno na djelatnosti tercijarnog i kvartarnog sektora djelatnosti (Malić, 1981; Vrišer, 1968). Pripadaju sljedećim osnovnim skupinama djelatnosti: upravi, trgovini, zdravstvu, školstvu i prometu. Centralna naselja su stoga ona u kojima su značajnije koncentrirane uslužne funkcije tercijarnog i kvartarnog sektora djelatnosti (Crkvenčić, 1976). Centralna naselja dijele se na više kvalitativnih stupnjeva zbog povezanosti uslužnih djelatnosti s manjim ili većim brojem potrošača te svakodnevne ili povremene potrošnje, pri čemu su najprimarnije one djelatnosti koje svakodnevno upotrebljava najširi krug potrošača (Vrišer, 1968). Zbog različitog stupnja koncentracije centralnih funkcija, odnosno različitog centraliteta pojedinih centralnih naselja, formira se hijerarhija centralnih naselja i njihovih gravitacijskih područja, što je povezano s društveno-ekonomskim razvojem određenog prostora (Crkvenčić, 1976) i značajno je za racionalno usmjeravanje regionalnog razvoja (Laci, 1979).

⁹² Turistička mjesta u užem smislu su naselja unutar svojih administrativnih granica. Kao svojevrsna žarišta sa svojim bližim ili daljim okruženjem turistička mjesta čine turističke destinacije (Petrić, 2011)

U određivanju centralnih naselja polazi se od dviju osnovnih komponenti: ocjenjivanja centraliteta naselja te utvrđivanja pripadajućih gravitacijskih područja centralnim naseljima (Laci, 1979). Pritom se koriste kvalitativni i kvantitativni pristupi. Kvalitativni pristupi polaze od pretpostavke da se centralne funkcije međusobno razlikuju prema kvalitativnim obilježjima i imaju svoj hijerarhijski slijed važnosti koji se odražava u stupnju centraliteta, broju i maksimalnoj udaljenosti korisnika i dr. S obzirom na funkcije centralno naselje se rangira prema hipotetičkom modelu u određeni stupanj centraliteta (Malić, 1981).⁹³ Kvalitativnim postupcima zamjera se subjektivnost i intuitivnost samog autora pri izboru kvalitativnih pokazatelja. Malić ipak ističe da i kod „objektivnijih“ postupaka intuitivnost autora dolazi u prvi plan – u izboru pokazatelja centraliteta naselja.

Kod kvantitativnih pristupa odlučujući su statističko-matematički postupci kojima se centralitet naselja određuje na bazi podataka (numeričkih vrijednosti) o broju funkcija, broju pripadajućih naselja, broju korisnika usluga, broju zaposlenih u centralnim institucijama i dr. (Malić, 1981). Kvantitativni metodološki postupak omogućuje daljnja numerička istraživanja i finije diferenciranje vrijednosti centraliteta između pojedinih naselja (Grgurević, 1991). Grgurević u istraživanju centralnih značenja naselja naglašava relativnu važnost centraliteta naselja, s obzirom na „višak“ dobara i usluga u odnosu na potrebe vlastitog stanovništva te koristi „višak“ i „manjak“ zaposlenih u odabranim tercijarnim i kvartarnim djelatnostima naselja.

Kombinirani metodološki pristup koristi i kvantitativne i kvalitativne metode. Laci (1979) i Lukić (2012) tako su u određivanju centraliteta naselja Međimurja (Laci) odnosno cijele Hrvatske (Lukić) krenuli od kvalitativnih funkcionalnih obilježja, odnosno vrste i broja centralnih funkcija u naseljima. Centralitet naselja potom su kvantitativno odredili pomoću množenja odgovarajućeg koeficijenta lokacije (jedna jedinica funkcije/ukupan broj jedinica funkcije u sustavu $\times 100$) s brojem jedinica određene funkcije u naselju, te zatim zbrajanjem vrijednosti centraliteta.

Za potrebe istraživanja opremljenosti naselja u Dalmaciji centralnim funkcijama u ovom slučaju je primijenjen kvalitativni postupak, kojim su naselja svrstana u skupine (stupnjeve) s obzirom na opskrbljenost centralnim funkcijama. Uz odluku o karakteru postupka, važna pitanja koja se postavljaju vezana su uz razradu funkcija na temelju kojih će se vrednovati opskrbljenost, te njihovo hijerarhijsko stupnjevanje.

⁹³ Malić (1981) u analizi centralnih funkcija naselja središnje Hrvatske koristi u osnovi kvalitativnu metodu, s pojedinim matematičko-statističkim pokazateljima (srednje vrijednosti).

Vrišer (1968) je u centralna naselja uključio ona koja posjeduju najmanje pet funkcija: osmogodišnju školu, zdravstvenu stanicu (ambulantu, ljekarnu), poštu, mjesni ured, trgovinu prehrambenih artikala ili mješovite robe. Malićeva (1981) analiza sadrži osam skupina funkcija: trgovinske funkcije za svakodnevne i povremene potrebe stanovništva, funkcije vezane uz poljoprivrednu aktivnost, zdravstvene funkcije, prosvjetne i kulturne funkcije, upravne i sudske funkcije, funkcije veze (pošte, telefon i telegrafska služba) i ostale uslužne djelatnosti.

Karakter centralnih funkcija mijenja se s društveno-gospodarskim razvojem (uključujući tehnološki razvoj i inovacije) i transformacijom prostora. Nastavno na Lukić (2012) u ovom istraživanju analizirano je šest osnovnih skupina funkcija: uprava, obrazovanje, zdravstvo, opskrba, financijsko poslovanje, pošta i telekomunikacije. Njihovo stupnjevanje ovisilo je o logici unutar pojedinih djelatnosti (primjerice, kod školstva je ono sljedeće: područna škola – osnovna škola – srednja škola – veleučilište i sveučilište).

Međutim, logika lokacije i gravitacije ovih funkcija u proteklih 20 godina u Hrvatskoj se znatno izmijenila. Vezano je to uz privatizaciju usluga koje su nekada bile isključivo u „javnoj domeni“ (poput školstva i zdravstva), premještanje funkcija koje su nekada bile vezane uz središnje gradske zone, na rub grada i u okolicu (gradnja trgovačkih centara, supermarketa i hipermarketa), ali i „virtualizaciju“ mnogih usluga (npr. kroz internetsko bankarstvo i internetsku trgovinu). Virtualizacija vodi gotovo prema „obratnoj“ gravitaciji – slučajevima u kojima centralne funkcije dolaze stanovnicima, gdje su stanovnici ranije dolazili centralnim funkcijama.

Uzevši u obzir prethodno opisane promjene, prema dostupnim izvorima analizirane su lokacije osnovnoškolskih, srednjoškolskih i visokoškolskih ustanova, bankomata i poslovnica banaka koje djeluju u Dalmaciji, poslovnica FINA-e, prodavaonica različitih površina, poštanskih ureda, liječničkih ordinacija i zdravstvenih ustanova, svih oblika sudova te sjedišta gradova i općina. Naselja su razvrstana u jedan od pet stupnjeva opremljenosti centralnim funkcijama ako su zadovoljila kriterije opremljenosti (tab. 27.).

Tab. 27. Opremljenost naselja u Dalmaciji centralnim funkcijama 2014. godine

Stupanj opremljenosti naselja centralnim funkcijama	Funkcije
<p><i>Naselja 5. reda opremljenosti:</i></p> <p>Babino Polje, Bilice, Blizna Donja, Božava, Brela, Brodarica, Cista Provo, Čara, Drinovci, Drum, Galovac, Goveđari, Gradac, Ist, Janjina, Jasenice, Jezera, Kali, Kamenmost, Kaštel Kambelovac, Kaštel Štafilić, Kijevo, Klis, Kolan, Kraj, Kukljica, Kula Norinska, Kuna Pelješka, Lećeveica, Lišane Ostrovičke, Lopud, Lozovac, Lumbarda, Milna, Mlinište, Nerežišća, Nevidane, Oklaj, Orašac, Otrić-Seoci, Podgora, Polača, Poličnik, Prgomet, Silba, Slano, Slatine, Slivno, Srebreno, Srijane, Srinjine, Sućuraj, Sutivan, Šipanska Luka, Škabrnja, Tkon, Tučepi, Ugljan, Veli Iž, Vranjic, Zaton, Zlarin, Zmijavci</p>	<ul style="list-style-type: none"> - područna ili osnovna škola; - doktor opće/obiteljske medicine; - poštanski ured; - prodavaonica. <p>Eventualne funkcije: bankomat; sjedište općine.</p>
<p><i>Naselja 4. reda opremljenosti:</i></p> <p>Baška Voda, Bibinje, Cavtat, Donji Muć, Donji Proložac, Dugi Rat, Gradac, Grohote, Gruda, Hrvace, Jelsa, Kaštel Gomilica, Kaštel Lukšić, Kaštel Novi, Kaštel Stari, Kistanje, Komiža, Lastovo, Lovreć, Marina, Mlini, Mokošica, Murter, Nin, Novigrad, Okrug Gornji, Orebić, Otok, Pakoštane, Pirovac, Podstrana, Posedarje, Postira, Poveljana, Preko, Primorski Dolac, Primošten, Privlaka, Pučišća, Ražanac, Rogoznica, Runović, Sali, Seget Donji, Selca, Skradin, Smokvica, Stankovci, Starigrad, Stobreč, Ston, Sukošan, Sveti Filip i Jakov, Šestanovac, Tisno, Tribunj, Trilj, Trpanj, Unešić, Vir, Vrljika, Vrsi, Zagvozd, Zemunik Donji, Žrnovnica</p>	<ul style="list-style-type: none"> - osnovna škola; - doktor opće/obiteljske medicine; - ljekarna; - stomatolog; - poštanski ured; - u pravilu dvije ili više klasičnih prodavaonica/minimarketa/supereta ili supermarket; - u pravilu bankomat; - u pravilu sjedište grada ili općine. <p>Eventualne funkcije: poslovnica banke ili FINA-e.</p>
<p><i>Naselja 3. reda opremljenosti:</i></p> <p>Benkovac, Biograd na Moru, Blato, Bol, Drniš, Dugopolje, Hvar, Imotski, Kaštel Sućurac, Knin, Korčula, Makarska, Metković, Novalja, Obrovac, Omiš, Opuzen, Pag, Ploče, Sinj, Solin, Stari Grad, Supetar, Trogir, Vela Luka, Vis, Vodice, Vrgorac</p>	<ul style="list-style-type: none"> - osnovna škola; - u pravilu srednja škola; - dom zdravlja ili dva i više doktora opće/obiteljske medicine; - u pravilu ginekolog i/ili pedijatar; - ljekarna; - stomatolog; - poštanski ured; - više prodavaonica, u pravilu jedan ili više supermarket ili hipermarket; - bankomat - poslovnica banke, u pravilu i FINA-e; - sjedište grada ili općine. <p>Eventualne funkcije: prekršajni i/ili općinski sud.</p>
<p><i>Naselja 2. reda opremljenosti:</i></p> <p>Dubrovnik, Šibenik, Zadar</p>	<ul style="list-style-type: none"> - sve uobičajene i eventualne funkcije 3. stupnja; - veleučilište ili sveučilište; - opća bolnica; - specijalistička ordinacija/privatna praksa; - poliklinika; - više supermarket i hipermarketa; - županijski sud. <p>Eventualne funkcije: trgovački sud.</p>
<p><i>Naselje 1. reda opremljenosti:</i></p> <p>Split</p>	<ul style="list-style-type: none"> - sve uobičajene i eventualne funkcije 4. stupnja; - klinički bolnički centar; - više specijalističkih ordinacija/privatnih praksi; - više poliklinika; - upravni sud.

Uz osnovne stupnjeve, izdvojena su i naselja jače opremljena centralnim funkcijama, koja su u pravilu sadržavala tri centralne funkcije, no nisu zadovoljavala kriterije za naselje 5. stupnja opremljenosti.⁹⁴

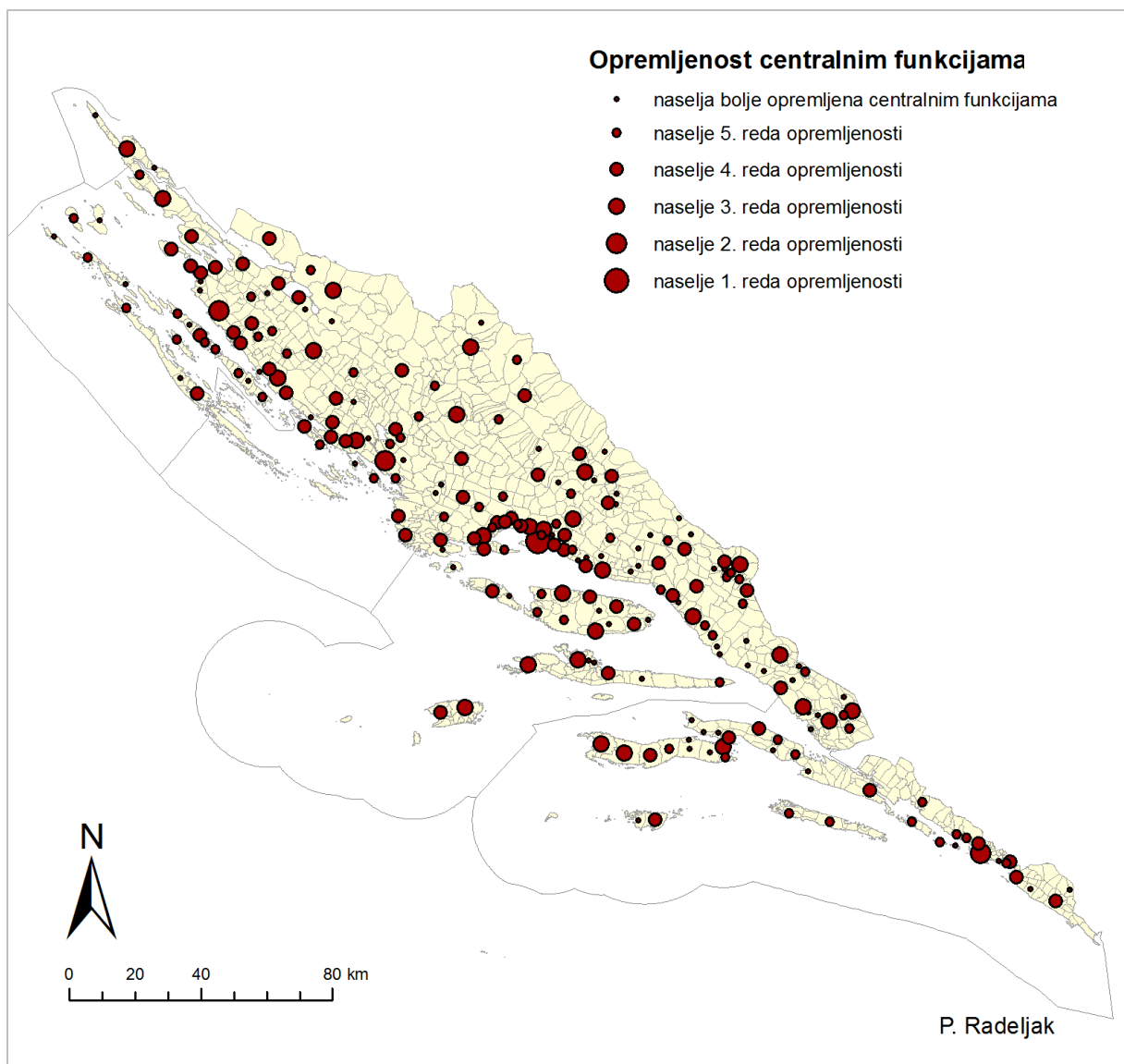
Od 997 analiziranih dalmatinskih naselja njih 160 (16%) zadovoljilo je kriterije za jednu od kategorija opremljenosti centralnim funkcijama, a dodatnih 75 naselja ušlo je u skupinu naselja jače opremljenih centralnim funkcijama. U izdvojenih 160 naselja 2011. godine živjelo je 641.530 stanovnika, odnosno čak 75% ukupnog stanovništva Dalmacije. U 75 jače opremljenih naselja živi još 47.009 stanovnika, odnosno daljnjih 5,5%.

Vodeće središte na području Dalmacije, i isticani makroregionalni centar jest Split. Međutim, jaki regionalni centar Zadar kvalitativno se od Splita razlikuje „samo“ za lokaciju kliničkog bolničkog centra i ustavnog suda. Nakon, u odnosu na Zadar slabijih, regionalnih centara Šibenika i Dubrovnika, slijedi skupina naselja 3. reda opremljenosti, u koju ulaze centri u zaobalju (Benkovac, Drniš, Imotski, Knin, Metković, Obrovac, Opuzen, Sinj, Vrgorac)⁹⁵, priobalju (Biograd na Moru, Kaštel Sućurac, Makarska, Omiš, Ploče, Solin, Trogir, Vodice) te otocima (Blato, Bol, Hvar, Korčula, Novalja, Pag, Stari Grad, Supetar, Vela Luka, Vis). Općenito je gustoća naselja različitog stupnja opremljenosti centralnim funkcijama veća u priobalju, u skladu sa zonama koncentracije stanovništva. U pretežno zaobalnim općinama Biskupija, Cijlpane, Ervenik, Lokvičići, Slivno i Zadvarje nema niti jednog naselja od 5. stupnja opremljenosti naviše.

Gradovi/općine sa značajnim udjelom naselja (25% ili više) kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta čine tek nešto više od četvrtine svih gradova i općina u Dalmaciji. Oni se nalaze u priobalnom okruženju Splita, Zadra, Šibenika i Dubrovnika ili na pravcima prema zaobalju (primjerice, Drniš i Trilj). Treba istaknuti da se ni unutar Gradova Zadra, Splita, Šibenika i Dubrovnika u zoni 35 minuta dostupnosti od glavnog središta ne nalaze sva naselja, što posebno odražava uključenost otočnih naselja u jedinice lokalne samouprave sa središtima na obali.

⁹⁴ To su sljedeća naselja: Aržano, Betina, Blace, Blato na Cetini, Boraja, Brnaze, Cista Velika, Čibača, Čilipi, Čista Velika, Donje Ogorje, Dragljane, Drašnice, Drvenik, Drvenik Veliki, Dubrava kod Šibenika, Dubravka, Gata, Glavina Donja, Golubić, Gornji Humac, Gornji Karin, Grab, Grubine, Igrane, Islam Latinski, Jesenice, Koločep, Komin, Kostanje, Krivodol, Kučiće, Kučište, Lovište, Lukoran, Lun, Molat, Mravince, Neorić, Obrovac Sinjski, Olib, Pašman, Perković, Petrčane, Potomje, Pražnica, Premuda, Pridraga, Promajna, Prvić, Šepurine, Pupnat, Račišće, Rogotin, Staševica, Stomorska, Studenci, Sumartin, Tugare, Turanj, Uble, Vedrine, Veliki Prolog, Vid, Viganj, Vinišće, Vrbanj, Vrboska, Zaostrog, Zastrazišće, Zaton, Zaton, Zubovići, Žman, Žrnovo, Žuljana.

⁹⁵ Zanimljivo je da se ovim centrima u novije vrijeme, a s obzirom na kvalitativnu opremljenost, pridružilo i Dugopolje. Primjer je to koji pokazuje suvremene tendencije i zakonitosti lokacije/decentralizacije funkcija u bližu i dalju okolicu većih središta. Tako u Dugopolju nema srednje škole, ali je tamo locirana privatna visoka škola.

Sl. 28. Opremljenost centralnim funkcijama dalmatinskih naselja 2014. godine

Izvor: izrađeno na temelju analize podataka o opremljenosti naselja centralnim funkcijama navedenih u popisu izvora (analiza provedena u prvom tjednu svibnja 2014. godine).

4.2.8. Promjene i struktura stambenog fonda i izgrađenost građevinskog zemljišta

Tab. 28. Varijable korištene u faktorskoj analizi

<i>Promjena ukupnog broja stanova 2001. – 2011.</i>
<i>Promjena broja nastanjenih stanova 2001. – 2011.</i>
<i>Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. – 2011.</i>
<i>Indeks napuštenih stanova 2011.</i>
<i>Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011.</i>
<i>Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011.</i>
<i>Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini grada/općine 2012.</i>
<i>Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja 2012.</i>

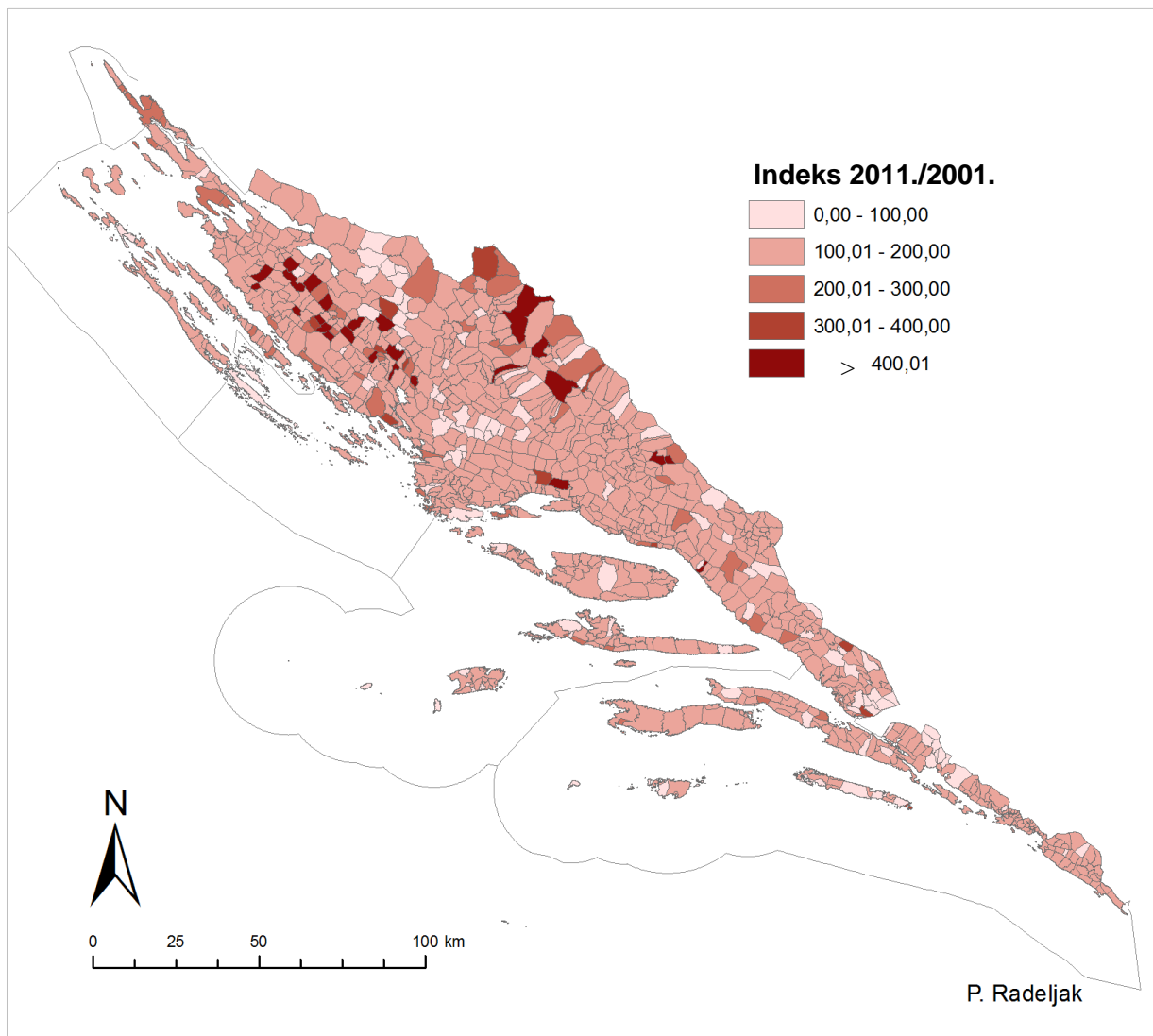
Nešto manje od 90% naselja u Dalmaciji statistički je zabilježilo povećanje ukupnog broja stanova u međupopisnom razdoblju 2001. – 2011. Među njima 100 (10%) naselja ima indeks promjene ukupnog broja stanova 200 ili više, što znači da je povećanje broja stanova u tim naseljima bilo minimalno 100%. Ona se pretežno nalaze u ravnokotarskom zaobalnom području te zaobalju Šibenske regije uz granicu s Bosnom i Hercegovinom (šire Kninsko i Vrličko područje) i razloge valja tražiti u dugoročnim posljedicama poratne obnove i povratka (velikim dijelom) srpskog stanovništva (sl. 29.). Takva kretanja vidljiva su i u ukupnoj promjeni za Zadarsku (148,79) i Šibensku (141,61) regiju (tab. 29.).

Tab. 29. Promjene stambenog fonda u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2001. – 2011. te struktura stambenog fonda 2011. godine

Prostorna cjelina	Ukupan broj stanova 2011.	Promjena ukupnog broja stanova 2001. - 2011.	Ukupan broj nastanjenih stanova 2011.	Promjena broja nastanjenih stanova 2001. - 2011.	Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011.	Broj napuštenih stanova 2011.	Indeks napuštenih stanova 2011.
Zadarska r.	141.028	148,79	59.587	118,32	99,23	2.706	4,54
Šibenska r.	92.022	141,61	40.853	106,20	98,57	3.440	8,42
Splitska regija	254.629	133,71	152.125	109,84	99,25	5.511	3,62
Dubrovačka r.	64.679	124,27	40.605	108,73	99,55	2.137	5,26
DALMACIJA	552.358	137,32	293.170	110,77	99,19	13.794	4,71
HRVATSKA	2.246.910	119,70	1.496.558	105,27	97,98	73.994	4,94

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Valja istaknuti i da se među 100 naselja s najvećom pozitivnom promjenom ukupnog broja stanova nalaze i tipična turistička i vikendaška naselja poput Srime, Stare Novalje, Novalje, Zečeva Rogozničkog, i dr.

Sl. 29. Promjena ukupnog broja stanova u naseljima Dalmacije 2001. – 2011.

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Na strukturu promjene stambenog fonda ukazat će se u nastavku (tab. 29.). Sve dalmatinske regije imaju veću promjenu broja nastanjenih stanova 2001. – 2011. u odnosu na cijelu Hrvatsku; prednjači Zadarska regija. I udio stanova s kanalizacijom 2011. godine, kao indikator infrastrukturne opremljenosti, u svim regijama nadmašuje vrijednost za cijelu Hrvatsku (97,98%). Pritom su ipak izražene razlike na lokalnoj razini: dok se udio približava 100% u priobalnim i urbaniziranijim zonama, on je mnogo niži u ruralnim i izoliranijim

područjima. Najniži udio ima općina Ervenik (75,73%), a udio manji od 90% imaju i općine Lećevica, Prgomet i Lokvičići.

Šibenska regija vodeća je i prema indeksu napuštenih stanova, koji pokazuje broj napuštenih stanova na 100 nastanjenih. Pretežno zaobalne općine Zadvarje, Ervenik, Civljane i Muć (u Šibenskoj i Splitskoj regiji) imaju i više od 40 napuštenih na 100 nastanjenih stanova, kao rezultat dugotrajne depopulacije.

Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju također je najveća u Šibenskoj regiji (tab. 30.). Općenito razloge velikom povećanju broja stanova za odmor i rekreaciju u Dalmaciji valja tražiti u: 1. daljnjem procesu apartmanizacije i betonizacije, koji podrazumijeva gradnju novih objekata, posebno u priobalnim i otočkim naseljima; 2. povećanju broja stanova za odmor i rekreaciju u depopuliranim područjima, posebno zaobalja i otoka, pri čemu se postojeći stambeni fond prenamjenjuje u stanove za odmor i rekreaciju. Svojevrsni „indeks stanova za odmor i rekreaciju“ (vikendica) 2011. godine, koji pokazuje broj vikendica na 100 nastanjenih stanova, odražava navedene procese⁹⁶ (sl. 30.).

Tab. 30. Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2001. – 2011. te indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011. godine

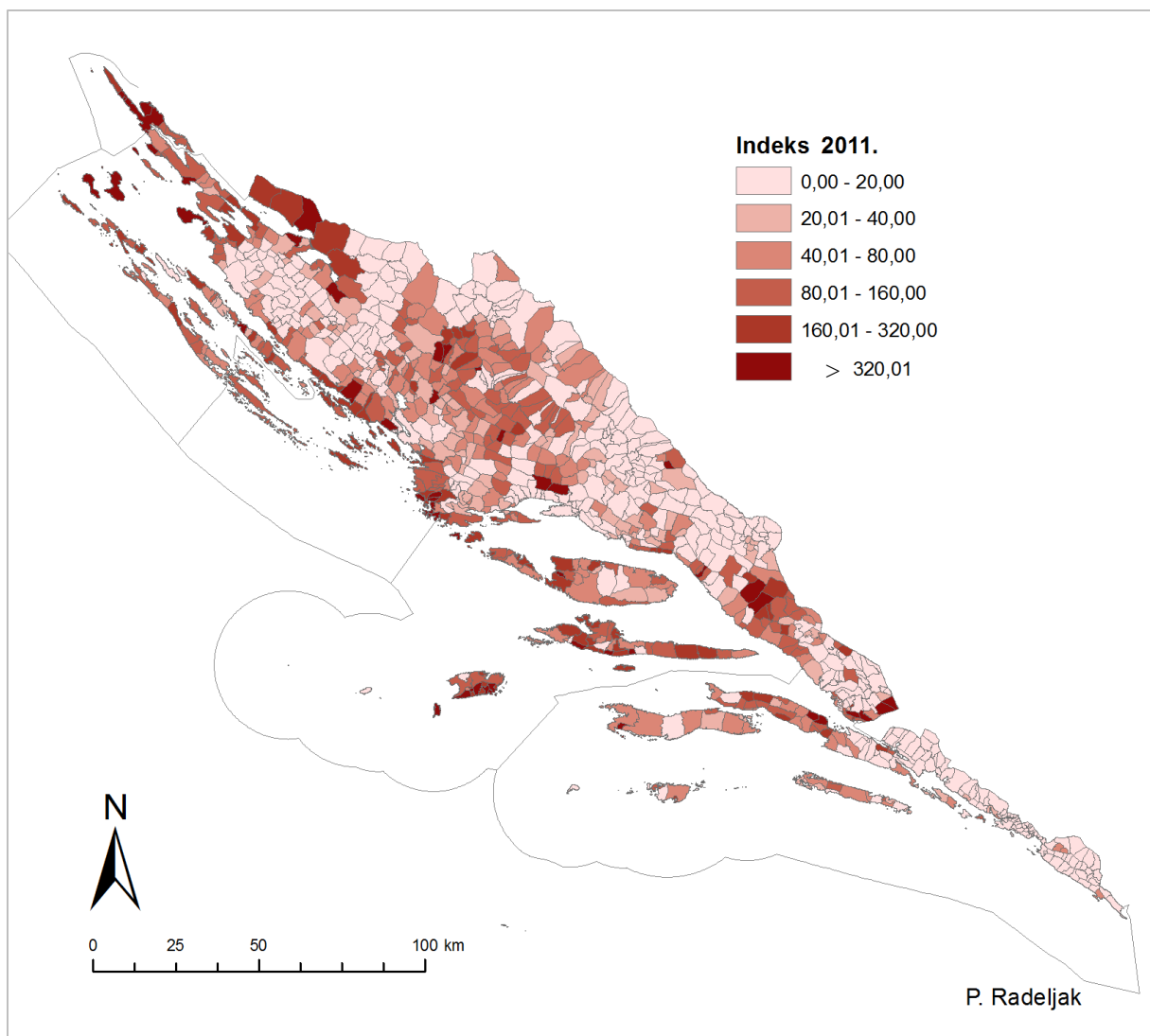
Prostorna cjelina	Broj stanova za odmor i rekreaciju 2011.	Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. - 2011.	Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011.
Zadarska regija	46.217	167,21	77,56
Šibenska regija	27.848	192,48	68,17
Splitska regija	30.187	134,18	19,84
Dubrovačka r.	7.027	126,41	17,31
DALMACIJA	111.279	158,60	37,96
HRVATSKA	249.243	136,56	16,65

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Povezano s time, Faričić i dr. (2010) navode da višestoljetna funkcija otoka kao prostora stalnoga života i rada slabi (u nekim slučajevima i potpuno iščezava). U skladu s intenzivnim egzodusom otočnog stanovništva i izrazitom deagrarizacijom te istodobnim razvojem turizma, mali hrvatski otoci u sve većoj mjeri preuzimaju funkciju prostora namijenjenog odmoru i rekreaciji, što se odražava i na preobrazbu otočnog pejzaža.⁹⁷

⁹⁶ Apsolutnim brojem stanova za odmor i rekreaciju 2011. godine među naseljima prednjači Vir s 10.874 stana. Slijede Vodice s tri puta manje stanova za odmor i rekreaciju – 3.619, te Novalja s 3.298 stanova.

⁹⁷ Povećanje broja i površine stambenih jedinica malih hrvatskih otoka u prethodnim desetljećima, osobito u razdoblju 1971. – 2001., Faričić i dr. (2010) objašnjavaju demografskim razlozima (usitnjavanje obitelji), poboljšanjem životnoga standarda te korištenjem otočnog prostora za odmor i rekreaciju. Najvećim se dijelom

Sl. 30. Indeks stanova za odmor i rekreaciju u naseljima Dalmacije 2011. godine

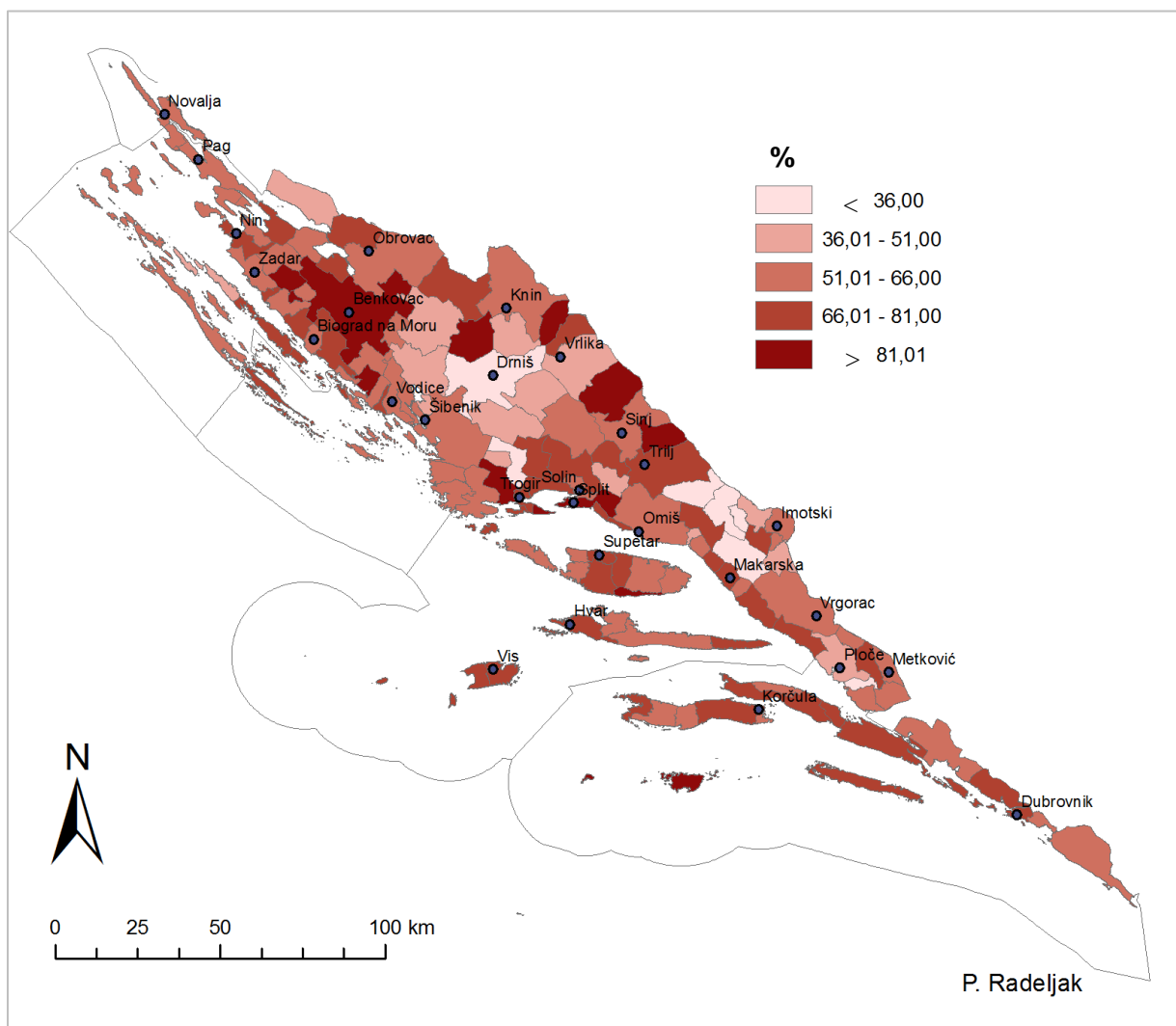
Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku.

Promjene u zemljišnom pokrovu i načinu korištenja zemljišta 2001. – 2011. nastojalo se ustanoviti putem daljinskih istraživanja, odnosno obrade snimaka satelita Landsat (javno dostupni na stranicama *U.S. Geological Survey*) i nenadzirane klasifikacije u programu ArcGIS 9.3.1. Međutim, iako je takav postupak dao rezultate u kontinentskom dijelu Hrvatske točnosti 80% (Cvitanović, 2014), u prostoru Primorske Hrvatske nije bilo valjanih rezultata zbog specifičnih obilježja reljefa, zemljišnog pokrova i arhitektonsko-građevinskih obilježja naselja. Naime, zbog sličnog spektralnog odziva naselja građenih od kamenih kuća i okolnog nepokrivenog krša, program ih u klasifikaciji smješta u istu klasu. Stoga bi u budućnosti trebalo poraditi na nabavci satelitskih snimaka veće prostorne razlučivosti (za Landsat je ona

povećanje odnosilo na stanove za odmor, što znači da je glavnina novoizgrađenoga stambenog fonda namijenjena odmoru i rekreaciji, odnosno turizmu.

30 metara) te programa specijaliziranog za daljinska istraživanja s naprednim mogućnostima klasifikacije.

Kako su u praksi prostornog planiranja u Hrvatskoj, posebno na razini jedinica lokalne samouprave, vrlo važne površine i izgrađenost građevinskih područja, razmotren je njihov udio. Dostupni su bili podaci za površine građevinskih područja naselja izraženi na razini gradova i općina 2012. godine.⁹⁸

Sl. 31. Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine

Izvor: Izvješća o stanju u prostoru po županijama, tablice, Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja; Izvješće o stanju u prostoru Zadarske županije, tablice, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije.

⁹⁸ Analizom prostornih planova gradova i općina pokušalo se doći do pojedinačnih površina građevinskih područja za svako naselje. Međutim, zbog različitog načina navođenja, ali i nedostupnosti opsežnijih elaborata prostornih planova za sve jedinice lokalne samouprave na internetu, to ovom prilikom nije bilo moguće.

Udio izgrađenog dijela u građevinskom području naselja, među ostalim, odražava i tradicionalno predimenzionirana građevinska područja u pojedinim dijelovima zaobalja (u odnosu na stvarne potrebe naselja). Izgrađenost ispod 40% imaju Zadvarje, Lovreć, Prgomet, Cista Provo, Zagvozd, Lokvičići, Drniš, Opuzen, Kistanje i Primorski Dolac. Izgrađenost iznad 90% bilježe pak Hrvace, Benkovac, Promina, Split i Lastovo.

4.3. Prepoznavanje ključnih faktora koji su utjecali na razvojna obilježja Dalmacije

Faktorska analiza, čiji je osnivač engleski psiholog Charles Spearman, skup je statističko-matematičkih postupaka kojima se ispituju međusobni odnosi većeg broja varijabli. Oni omogućuju da se između većeg broja povezanih varijabli, koje nazivamo manifestne varijable, utvrdi manji broj temeljnih ili latentnih varijabli (faktora) koje objašnjavaju tu povezanost (Fulgosi, 1984)⁹⁹.

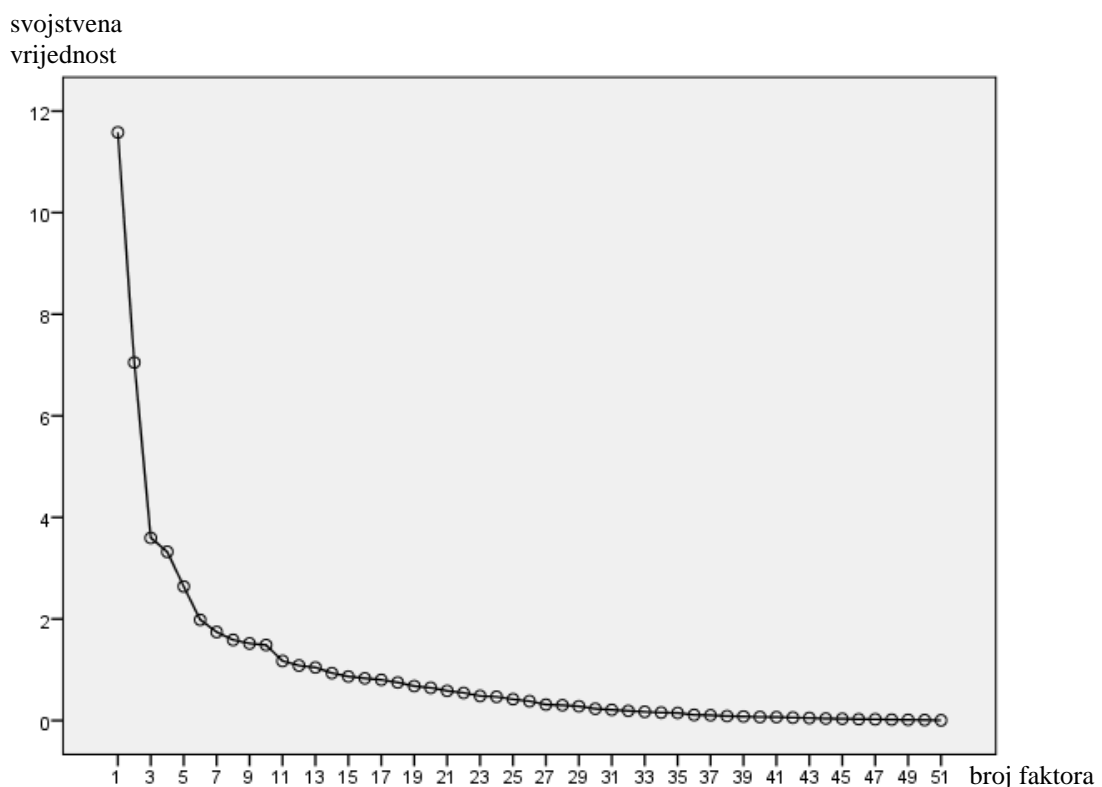
Faktorska analiza ima dva osnovna zadatka: 1. utvrditi faktore koji su u osnovi međusobne povezanosti manifestnih varijabli, te 2. utvrditi povezanosti pojedinih manifestnih varijabli s tim faktorima (Fulgosi, 1984). Svaki faktor povezan je s više različitih manifestnih varijabli i dobiva naziv upravo prema varijablama koje su s njim najviše povezane. Nazivi su u pravilu složeni i trebaju što je moguće bolje opisati tu povezanost. Osim toga, ista varijabla može biti povezana s više faktora, u većoj ili manjoj mjeri.

U hrvatskim geografskim istraživanjima faktorska analiza je u posljednje vrijeme više puta korištena, kako u kontekstu fizičke (Mihljević, 1995), tako i u kontekstu društvene geografije (Prelogović, 2009; Lukić, 2012; Slavuj, 2011).

Budući da se faktorska analiza temelji na međusobnoj povezanosti, odnosno korelaciji obuhvaćenih varijabli, u prvom koraku izrađena je korelacijska matrica (nalazi se u prilogu) te provjerena prikladnost skupa podataka za faktorsku analizu Kaiser-Meyer-Olkinovom mjerom (KMO) i Bartlettovim testom. Vrijednosti prve mjere kreću se između 0 i 1, a kako bi korelacijska matrica bila prikladna za faktorsku analizu poželjno je da vrijednost mjere bude iznad 0,6. U ovom istraživanju vrijednost KMO mjere iznosi 0,711. Bartlettov test treba biti značajan na razini $p < 0,05$, što je također zadovoljeno budući da je Bartlettov test značajan na razini $p < 0,01$.

⁹⁹ Proučavanje korelativne povezanosti ne vodi utvrđivanju kauzalnih veza, ali nam omogućuje bolje razumijevanje istraživanih pojava i bolje predviđanje promjena u pojavama koje su korelativno povezane s promatranim pojavama. Podaci dobiveni mjerenjem promjena u promatranim pojavama nazivaju se varijable. Utvrđivanjem koeficijenta korelacije varijabli utvrđujemo stupanj međusobne povezanosti promjena (Fulgosi, 1984).

Postupak dobivanja latentnih dimenzija ili faktora iz matrica interkorelacija naziva se faktorizacija matrice (Halmi, 2003). Ekstrakciju faktora moguće je vršiti pomoću više različitih metoda, a u ovom istraživanju korištena je metoda glavnih komponenti. Konačni broj faktora koji će se zadržati¹⁰⁰ može se utvrditi na temelju više kriterija: primjerice, Kaiser-Guttmanova kriterija, prema kojem se zadržavaju faktori koji imaju vrijednost karakterističnog korijena (svojtvene vrijednosti) iznad 1, te grafički pomoću Cattellovog dijagrama, gdje se prati linija dijagrama (sl. 32.) do točke u kojoj dolazi do naglog pada vrijednosti karakterističnih korijena. Naime, takvo „izravnanje“ grafa pretpostavlja da dodatni faktori ne doprinose značajno objašnjenju ukupne varijance skupa podataka (Rogerson, 2010). U ovom slučaju prema prvom kriteriju vrijednost karakterističnog korijena iznad 1 imalo je 13 faktora, dok je analiza Cattellovog dijagrama ukazivala na mogućnost zadržavanja između 6 i 10 faktora. U konačnici je, s obzirom na interpretabilnost, zadržano šest faktora, koji objašnjavaju 59,16% ukupne varijance skupa manifestnih varijabli; to se za društvene znanosti smatra vrlo prihvatljivom vrijednošću.

Sl. 32. Cattellov dijagram (*scree plot*)

¹⁰⁰ Važno je odrediti one glavne komponente koje će reproducirati značajan udio cijele varijance sustava manifestnih varijabli (Fulgosi, 1984).

U daljnjem koraku vrši se rotacija faktora čime se mijenja odnos faktora i varijabli i omogućava bolja interpretabilnost¹⁰¹. Među više metoda rotacije u konačnom rješenju odabrana je *oblimin* (vrijednost delta 0) rotacija s Kaiserovom normalizacijom, kosokutni rotacijski postupak koji dozvoljava korelacije samih faktora. U tom postupku dobiva se više matrica koje pomažu u interpretaciji faktora. Fulgosi (1984) ističe da kompletno kosokutno rješenje treba pružiti podatke o faktorskom obrascu (sklopu), faktorskoj strukturi i korelaciji između faktora (navedene matrice nalaze se u prilogu).

Unatoč matematičko-statističkoj kompleksnosti i kvantitativnosti postupka, valja naglasiti važnu ulogu samog istraživača u faktorskoj analizi – naime, kako je i napomenuto u Halmi (2003), određivanje broja faktora, analitičke rotacije i interpretacije uključuju subjektivne procjene istraživača.

U ovom istraživanju pomoću faktorske analize prethodno analizirane 51 varijable, odnosno statističkih pokazatelja na razini gradova i općina u Dalmaciji, izdvojeno je šest faktora koji su utjecali na obilježja razvoja ovih područja u recentnom razdoblju. U nastavku su u tablicama navedene korelacije pojedinih varijabli s faktorima prema matrici faktorske strukture.¹⁰² Za gradove i općine koji su uključeni u analizu izračunate su vrijednosti faktorskih bodova za svaki faktor, upućujući na „značaj“ pojedinog faktora¹⁰³ za taj grad ili općinu. Podjela faktorskih bodova u razrede omogućila je kartografski prikaz i analizu.¹⁰⁴

1. Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost

Prvi faktor objašnjava najveći dio ukupne varijance (22,706%) skupa manifestnih varijabli (tab. 31.). Pozitivno korelira s varijablama koje ukazuju na zaposlenost i općenitu, ali posebno ekonomsku aktivnost stanovništva: udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život, udio stanova s kanalizacijom, udio stanovništva koje koristi internet i visokoobrazovanog stanovništva, promjena udjela aktivnog stanovništva u

¹⁰¹ Rotacija je okretanje faktorske osi na način da faktori bolje pristaju podacima čime se poboljšava interpretabilnost. Rotacije se mogu izvesti ortogonalno, ali i oblikno i kosokutno (pri čemu faktorska os oblikuje kut koji ne iznosi 90°) (Fulgosi, 1984; Halmi, 2003).

¹⁰² U konačnici se također mogu potisnuti varijable (ne prikazuju se u matrici) kod kojih je vrijednost koeficijenta korelacije ispod određene vrijednosti, npr. 0,10, 0,20, 0,30 ili 0,40. U ovom slučaju ta vrijednost postavljena je na 0,30.

¹⁰³ Faktorski bodovi kreću se u rasponu od negativnih (mali „značaj“ faktora, odnosno povezanih varijabli) do pozitivnih (veliki „značaj“). Pritom vrijednost nula (0) predstavlja središnju vrijednost svih jedinica (gradova i općina) u analizi.

¹⁰⁴ Budući da se za općinu Civljane zbog vrijednosti „0“ u nazivniku nije mogao izračunati pokazatelj promjene broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. – 2011., program ju je izostavio iz faktorske analize. Međutim, prema svojim obilježjima procjenom autorice u klaster analizi je uključena u „tip razvojne zaostalosti“. Valja istaknuti da, uz kvalitetu podataka te ulogu istraživača u izboru varijabli, određivanju broja faktora, odabiru metode rotacije i interpretaciji, na ishod analize utječe obuhvat prostornih jedinica.

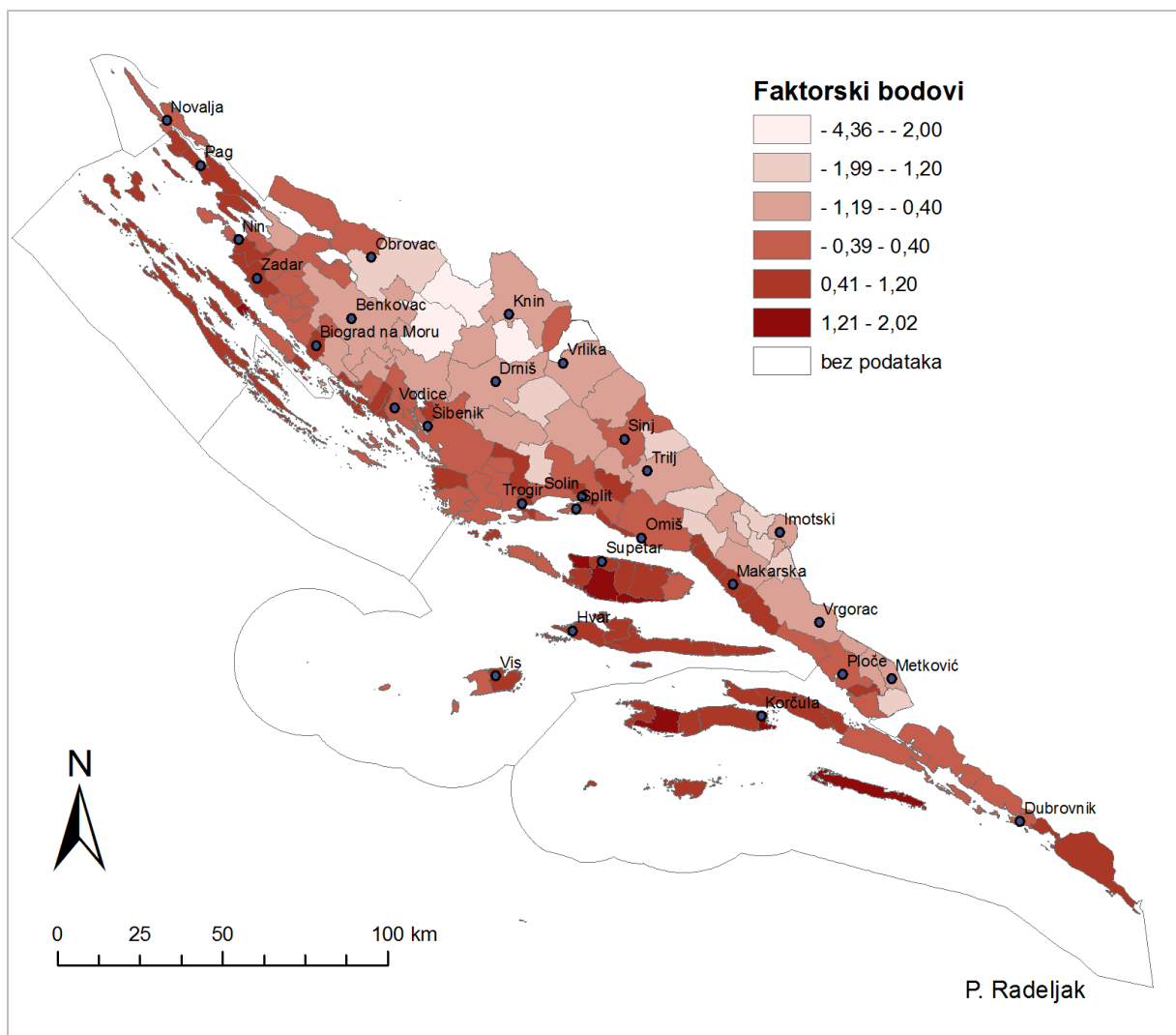
ukupnom stanovništvu, udio stanova za iznajmljivanje turistima, prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika; udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u gradovima/općinama, udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja i hrane te udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život.

Isto tako važne su varijable koje negativno koreliraju s faktorom, poput indeksa neaktivnosti, udjela stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život, udjela nezaposlenih, udjela niskoobrazovanog stanovništva, udjela pomoći iz proračuna u приходima poslovanja gradova i općina te udjela zaposlenih u „standardnim“ djelatnostima kvartarnog sektora (javna uprava, obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalna skrb i dr.).

Tab. 31. Opis prvog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

ZAPOSLENOST I OPĆENITO DINAMIČNA EKONOMSKA AKTIVNOST	
Varijable koje pozitivno koreliraju s faktorom	Varijable koje negativno koreliraju s faktorom
<ul style="list-style-type: none"> ○ Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011. godine (0,724) ○ Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011. godine (0,671) ○ Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011. godine (0,645) ○ Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011. godine (0,565) ○ Promjena udjela aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu 2011. godine (0,520) ○ Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011. godine (0,483) ○ Prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika 2010. – 2012. (0,459) ○ Udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014. godine (0,409) ○ Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012. godine (0,399) ○ Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011. godine (0,302) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Indeks neaktivnosti 2011. godine (-0,715) ○ Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011. godine (-0,706) ○ Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011. godine (-0,687) ○ Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011. godine (-0,612) ○ Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim приходima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012. (-0,555) ○ Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012. godine (-0,504) ○ Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011. godine (-0,493) ○ Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012. (-0,366)
Udio ukupne varijance objašnjen faktorom: 22,706%	
Svojtvena vrijednost: 11,58	

Visoke vrijednosti ovog faktora karakteriziraju dalmatinsko priobalje i, posebno, dijelove većih otoka, dok pojas malog značaja ovog faktora (negativne vrijednosti) dominira u zaobalnom dijelu Dalmacije (sl. 33.).

Sl. 33. Faktor 1. Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost

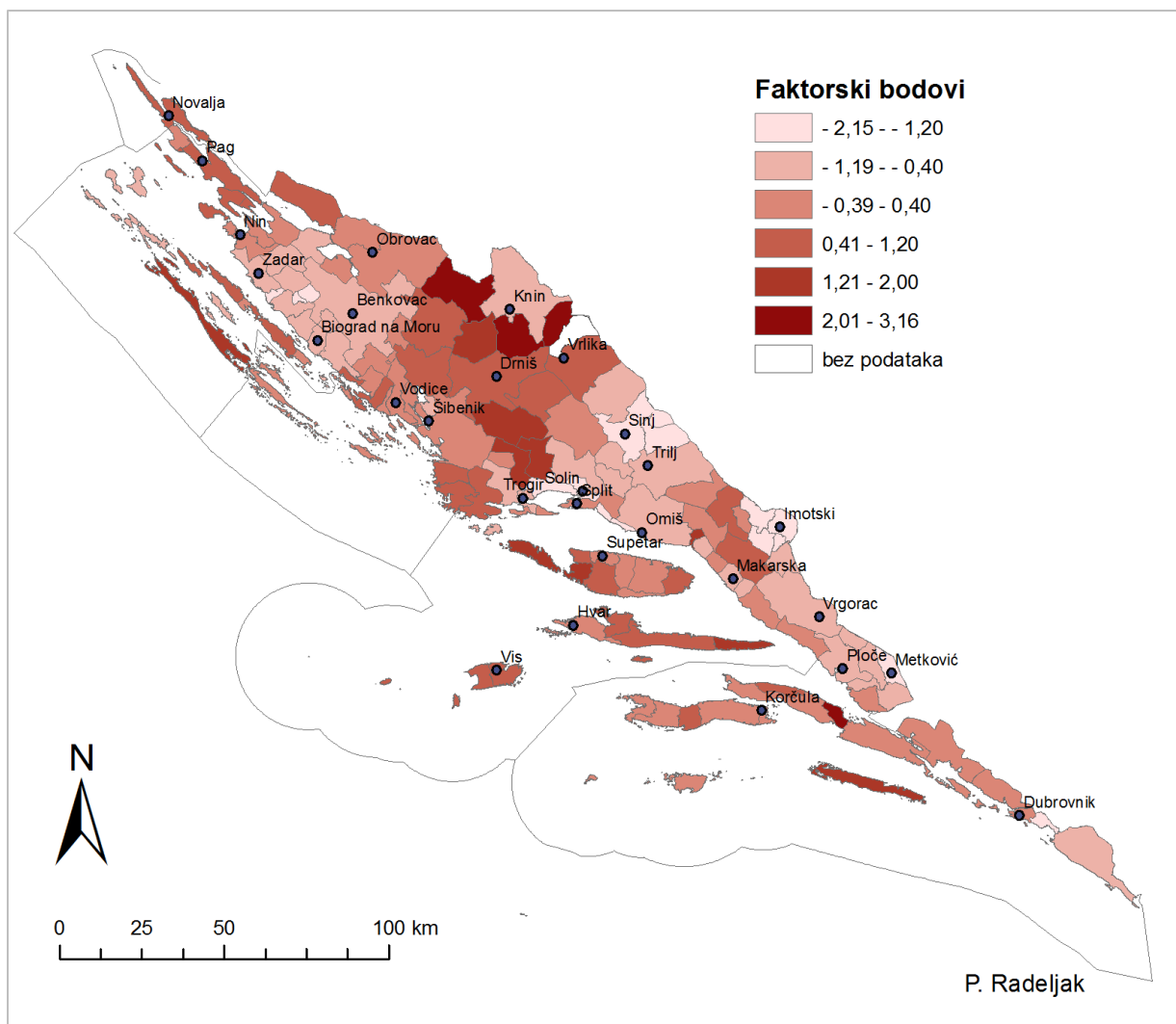
2. Negativna prirodna promjena i demografsko starenje

Drugi faktor objašnjava 13,824% ukupne varijance. Visokom pozitivnom korelacijom ističu se udio stanovništva starog 60 i više godina te udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život, a visokom negativnom korelacijom udio mladog stanovništva, indeks biološke (prirodne) promjene, prosječan broj osoba u kućanstvu, stopa prirodne promjene te vitalni indeks. Jasno je da se radi o varijablama koje ukazuju na prirodnu depopulaciju i demografsko starenje. Na takav „karakter“ ovoga faktora upućuju i varijable s nižim korelacijama (tab. 32.).

Tab. 32. Opis drugog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

NEGATIVNA PRIRODNA PROMJENA I DEMOGRAFSKO STARENJE	
Varijable koje pozitivno koreliraju s faktorom	Varijable koje negativno koreliraju s faktorom
<ul style="list-style-type: none"> ○ Udio stanovništva starog 60 i više godina u ukupnom stanovništvu 2011. godine (0,949) ○ Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011. (0,809) ○ Indeks neaktivnosti 2011. godine (0,549) ○ Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011. godine (0,389) ○ Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011. godine (0,380) ○ Indeks napuštenih stanova 2011. godine (0,371) ○ Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. – 2011. (0,365) ○ Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011. godine (0,361) ○ Prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika 2010. – 2012. (0,348) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Udio stanovništva od 0 do 19 godina u ukupnom stanovništvu 2011. godine (-0,923) ○ Indeks biološke (prirodne) promjene 2001. – 2011. (-0,909) ○ Prosječan broj osoba u kućanstvu 2011. godine (-0,884) ○ Stopa prirodne promjene 2001. – 2011. (-0,878) ○ Vitalni indeks 2001. – 2011. (-0,867) ○ Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012. (-0,527) ○ Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011. godine (-0,449) ○ Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011. godine (-0,351) ○ Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011. godine (-0,554) ○ Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini grada/općine 2012. (-0,412) ○ Udio naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014. godine (-0,325)
Udio ukupne varijance objašnjen faktorom: 13,824%	
Svojstvena vrijednost: 7,05	

Visoke vrijednosti ovog faktora vidljive su prvenstveno u dijelu sjevernodalmatinskog i srednjedalmatinskog zaobalja (Ervenik, Kijevo, Biskupija, Prgomet, Lećevica, Promina, Zadvarje, Unešić), unutrašnjosti poluotoka Pelješca (Janjina) i dijelu otočnih općina (Šolta, Sućuraj, Sali, Mljet, Milna). Visoke negativne vrijednosti, odnosno mali značaj ovoga faktora, uz Imotski, ima šire okruženje Splita (Podstrana, Solin, Dugi Rat), Župa dubrovačka, Metković i Škabrnja.

Sl. 34. Faktor 2. Negativna prirodna promjena i demografsko starenje

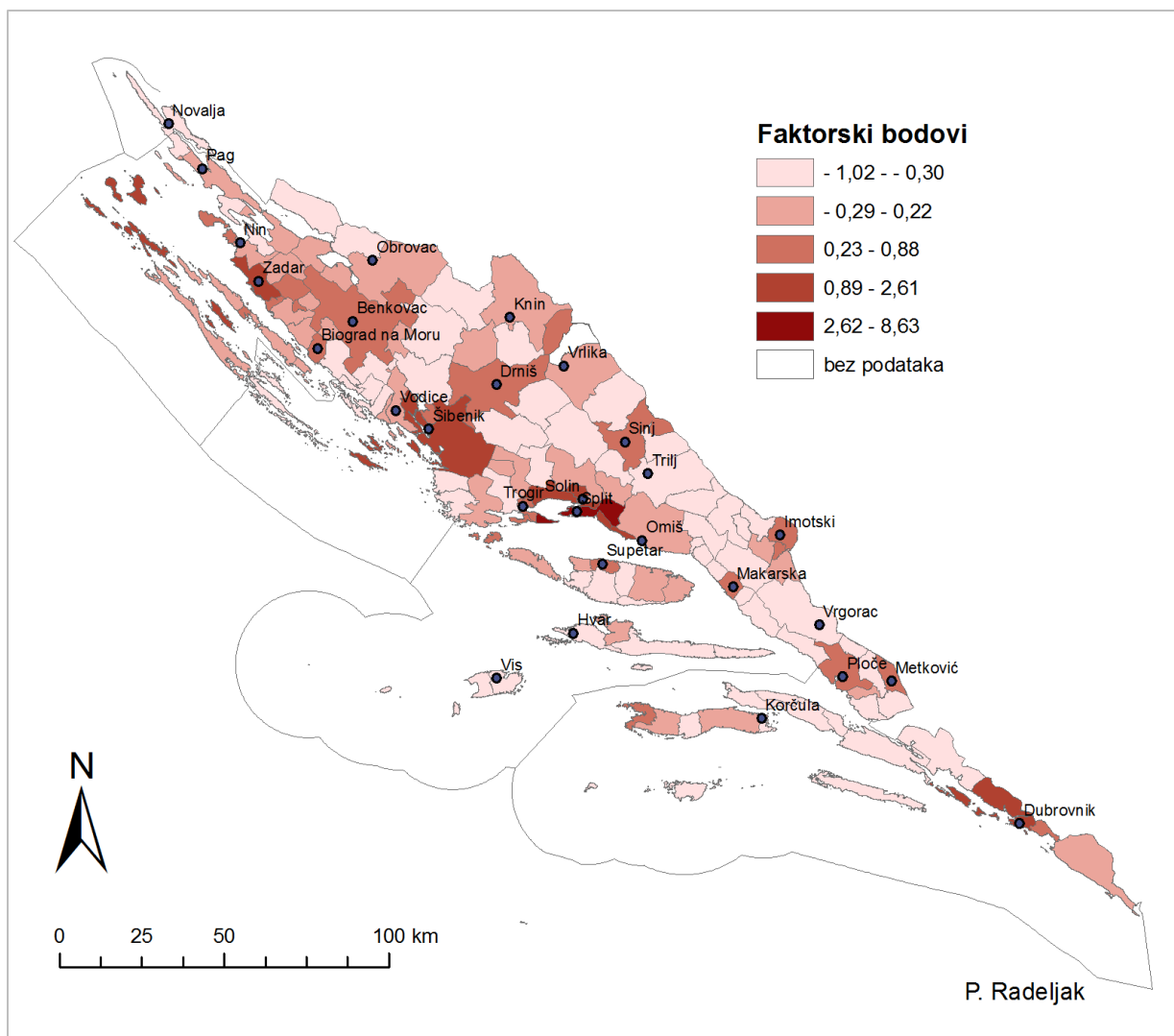
3. Koncentracija stanovništva

Visokom korelacijom s varijablama gustoće naseljenosti, ukupnog broja stanovnika, opremljenosti centralnim funkcijama i udjelom izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnoj površini grada/općine, treći faktor upućuje na koncentraciju stanovništva (objašnjava 7,049% ukupne varijance). Zbog toga je prisutna korelacija i s varijablama kod kojih su važne visoke apsolutne vrijednosti (broj poljoprivrednih gospodarstava, prosječni dolasci turista) te varijabli koje upućuju na pozitivnu prirodnu promjenu te obrazovanost i zaposlenost stanovništva, koja je važna za ova, u pravilu, urbanizirana područja. Ovaj faktor negativno korelira samo s varijablom udjela niskoobrazovanog stanovništva. Valja naglasiti i važnost udjela broja naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti centralnim funkcijama dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama.

Tab. 33. Opis trećeg faktora s korelacijama pojedinih varijabli

KONCENTRACIJA STANOVNIŠTVA	
Varijable koje pozitivno koreliraju s faktorom	Varijable koje negativno koreliraju s faktorom
<ul style="list-style-type: none"> ○ Gustoća naseljenosti 2011. godine (0,922) ○ Ukupan broj stanovnika 2011. godine (0,905) ○ Opremljenost centralnim funkcijama gradova/općina 2014. godine (0,833) ○ Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini grada/općine 2012. (0,717) ○ Broj poljoprivrednih gospodarstava 2013. godine (0,667) ○ Udio naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014. godine (0,461) ○ Prosječni dolasci turista 2010. – 2012. (0,448) ○ Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011. godine (0,444) ○ Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011. godine (0,441) ○ Vitalni indeks 2001. – 2011. (0,388) ○ Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011. godine (0,387) ○ Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012. (0,309) ○ Indeks biološke (prirodne) promjene 2001. – 2011. (0,301) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011. godine (-0,389)
Udio ukupne varijance objašnjen faktorom: 7,049%	
Svojstvena vrijednost: 3,595	

Visoke vrijednosti faktora značajne su za urbaniziranu zonu od Trogira do Dugog Rata, Zadar, Dubrovnik i Šibenik. Negativnim vrijednostima prednjače periferna ruralna područja Dalmacije.

Sl. 35. Faktor 3. Koncentracija stanovništva (Jenks prirodne granice razreda)

4. Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju

Četvrti faktor objašnjava 6,514% ukupne varijance. Visoko korelira s varijablama promjene broja nastanjenih stanova i broja stanova ukupno, stopom prosječne godišnje promjene broja stanovnika i indeksom stanova za odmor i rekreaciju, te je stoga nazvan „Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju“. S tim je povezan udio izgrađenog građevinskog područja te udio broja naselja različitog reda opremljenosti centralnim funkcijama u gradovima/općinama.

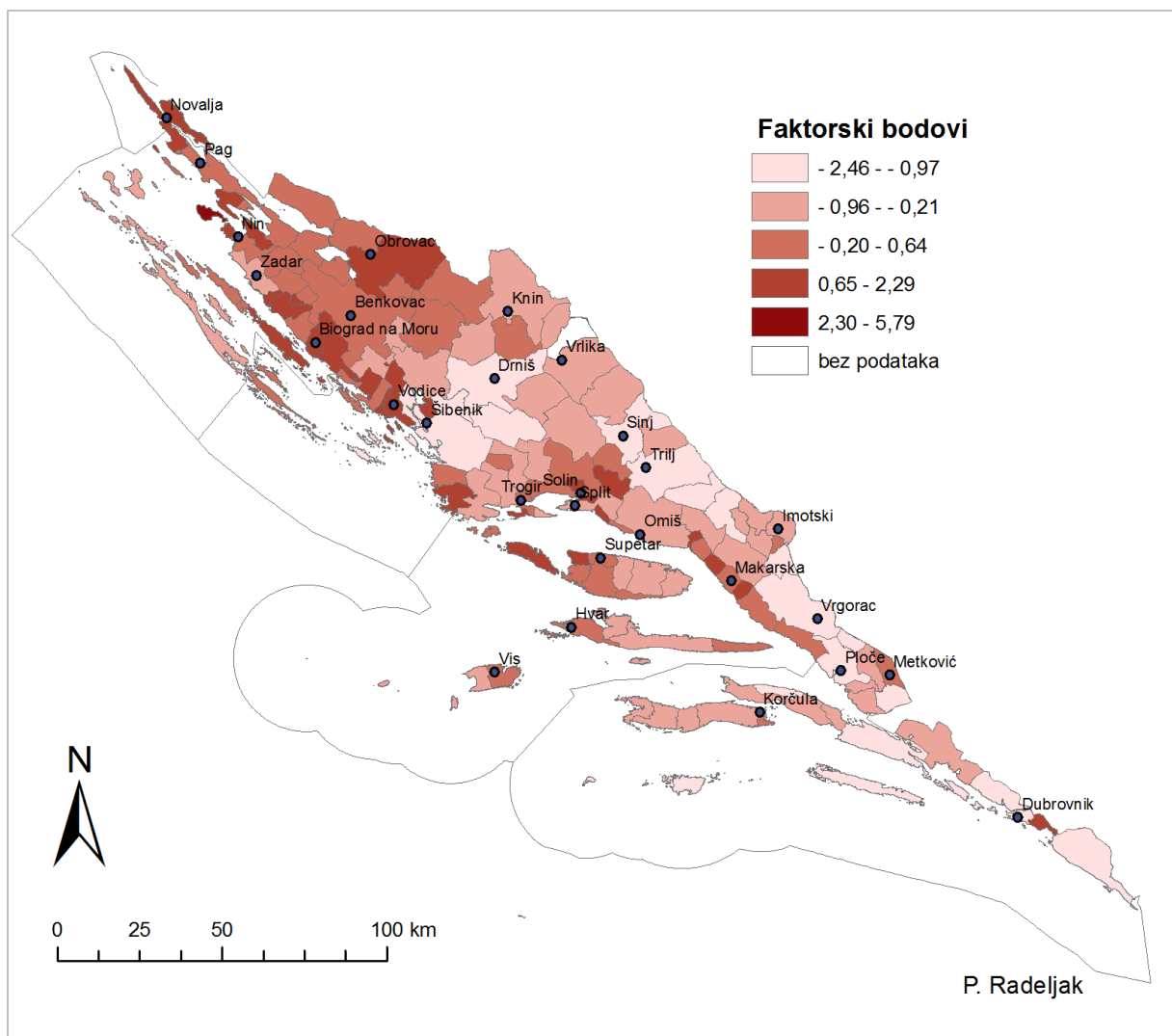
Male vrijednosti pozitivne korelacije ovaj faktor ima i s brojem kućanstava u turizmu, udjelom zaposlenih u trgovini, vitalnim indeksom, prosječnim ukupnim prihodima gradova/općina po glavi stanovnika te stopom prirodne promjene. Negativno korelira (uz niže

vrijednosti korelacije) s udjelom doseljenih u naselje stanovanja iz istog grada/općine, udjelom prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja te udjelom prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina.

Tab. 34. Opis četvrtog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

POVEĆANJE BROJA STANOVNIKA I STAMBENOG FONDA, UZ ZNAČAJAN UDIO STANOVA ZA ODMOR I REKREACIJU	
Varijable koje pozitivno koreliraju s faktorom	Varijable koje negativno koreliraju s faktorom
<ul style="list-style-type: none"> ○ Promjena broja nastanjenih stanova 2001. – 2011. (0,803) ○ Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. – 2011. (0,760) ○ Promjena ukupnog broja stanova 2001. – 2011. (0,648) ○ Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011. godine (0,619) ○ Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini grada/općine 2012. (0,453) ○ Udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014. godine (0,436) ○ Broj kućanstava u turizmu 2012. godine (0,375) ○ Udio zaposlenih u pravnim osobama u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012. godine (0,341) ○ Vitalni indeks 2001. – 2011. (0,317) ○ Prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika 2010. – 2012. (0,305) ○ Stopa prirodne promjene 2001. – 2011. (0,302) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Udio doseljenih u naselje stanovanja iz istog grada/općine u ukupnom stanovništvu 2011. godine (-0,525) ○ Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012. (-0,417) ○ Udio prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012. (-0,305)
Udio ukupne varijance objašnjen faktorom: 6,514%	
Svojstvena vrijednost: 3,322	

Visoke vrijednosti faktorskih bodova tako imaju općine i gradovi izražene turističke i vikendaške orijentacije (Vir, Okrug, Poveljana, Tribunj, Privlaka, Novalja, Pirovac, Rogoznica, Vodice i dr.), općine i gradovi u splitskoj (Podstrana, Solin) i zadarskoj (Bibinje) urbanoj regiji te dijelovima sjevernodalmatinskog zaobalja (sl. 36.). Najniže negativne vrijednosti karakteriziraju pak dio otočnog, posebno južnodalmatinskog (Mljet, Lastovo) i zaobalnog prostora (Zažablje, Unešić, Lovreć, Cista Provo, Drniš, Vrgorac), područje Grada Šibenika, ali i veliki dio južnodalmatinskog prostora uopće (Dubrovnik, Ston, Ploče, Pojezerje, Konavle).

Sl. 36. Faktor 4. Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju (Jenks prirodne granice razreda)

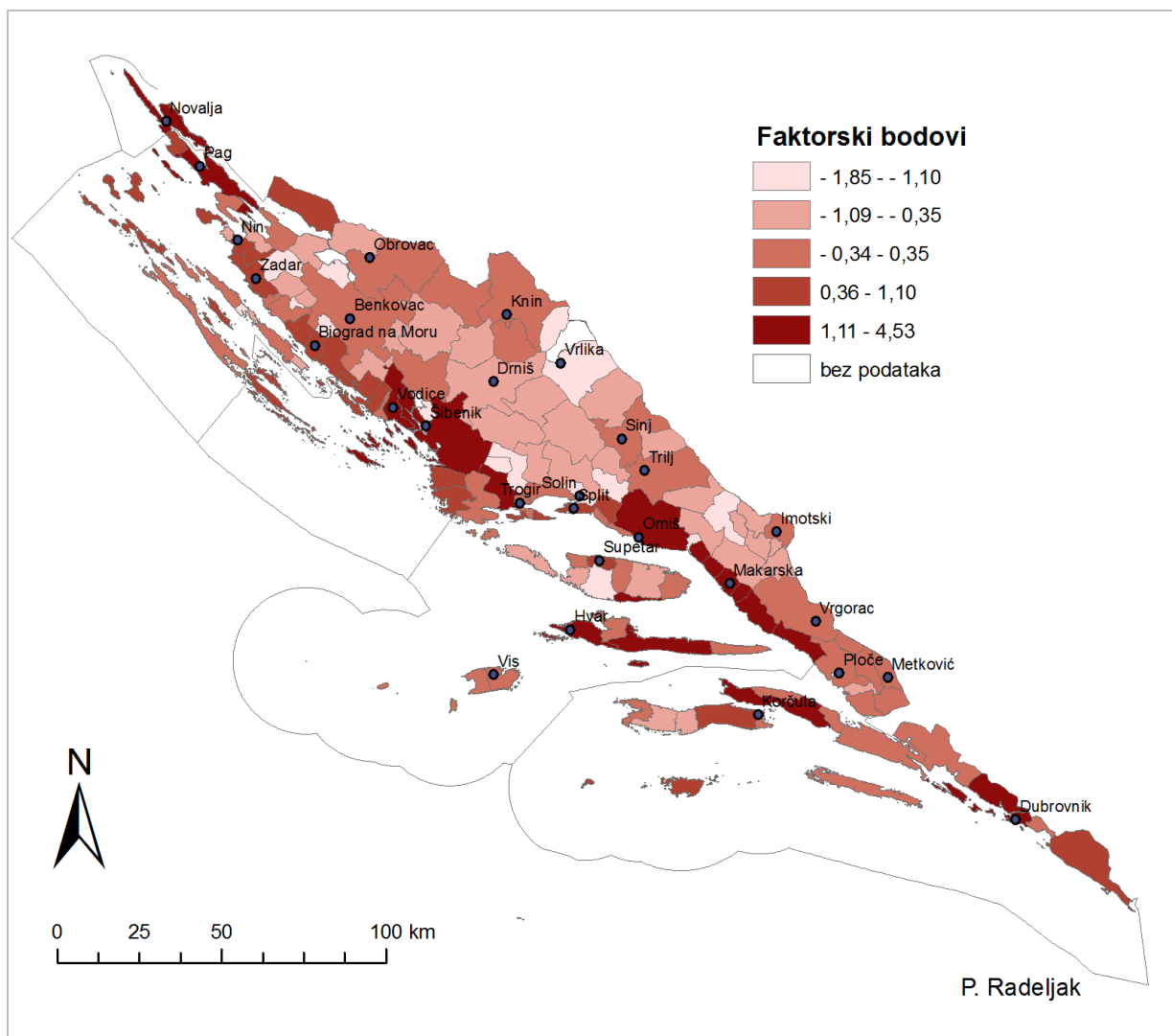
5. Turistički razvoj

Peti faktor, koji objašnjava 5,176% ukupne varijance varijabli, nazvan je jednostavno „Turistički razvoj“. On, naime ima vrlo visoke do srednje visoke vrijednosti pozitivne korelacije s brojem postelja, smještajnih poslovnih jedinica i kućanstava u turizmu, prosječnim dolascima turista, udjelom visokoobrazovanog stanovništva, udjelom stanova za iznajmljivanje turistima i zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja i hrane.

Negativno korelira s varijablama koje upućuju na nisku razinu obrazovanja, udjelom prosječnih pomoći iz proračuna u prihodima gradova i općina, udjelom nezaposlenih mladih stanovnika i dr. (tab. 35.). Visokim vrijednostima faktorskih bodova izdvajaju se priobalni i otočki gradovi i općine: Dubrovnik, Vodice, Podgora, Gradac, Novalja, Baška Voda, Šibenik, Hvar, Pag, Makarska i dr.

Tab. 35. Opis petog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

TURISTIČKI RAZVOJ	
Varijable koje pozitivno koreliraju s faktorom	Varijable koje negativno koreliraju s faktorom
<ul style="list-style-type: none"> ○ Broj postelja 2012. godine (0,888) ○ Broj smještajnih poslovnih jedinica u turizmu 2012. godine (0,818) ○ Broj kućanstava u turizmu 2012. godine (0,802) ○ Prosječni dolasci turista 2010. – 2012. (0,762) ○ Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011. godine (0,638) ○ Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011. godine (0,574) ○ Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012. (0,564) ○ Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011. godine (0,514) ○ Promjena ukupnog broja stanova 2001. – 2011. (0,363) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011. godine (-0,615) ○ Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. – 2012. (-0,497) ○ Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011. godine (-0,398) ○ Udio doseljenih u naselje stanovanja iz drugog grada/općine iste županije u ukupnom stanovništvu 2011. godine (-0,354) ○ Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012. godine (-0,345) ○ Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. – 2011. (-0,332)
Udio ukupne varijance objašnjen faktorom: 5,176%	
Svojstvena vrijednost: 2,64	

Sl. 37. Faktor 5. Turistički razvoj

6. Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti

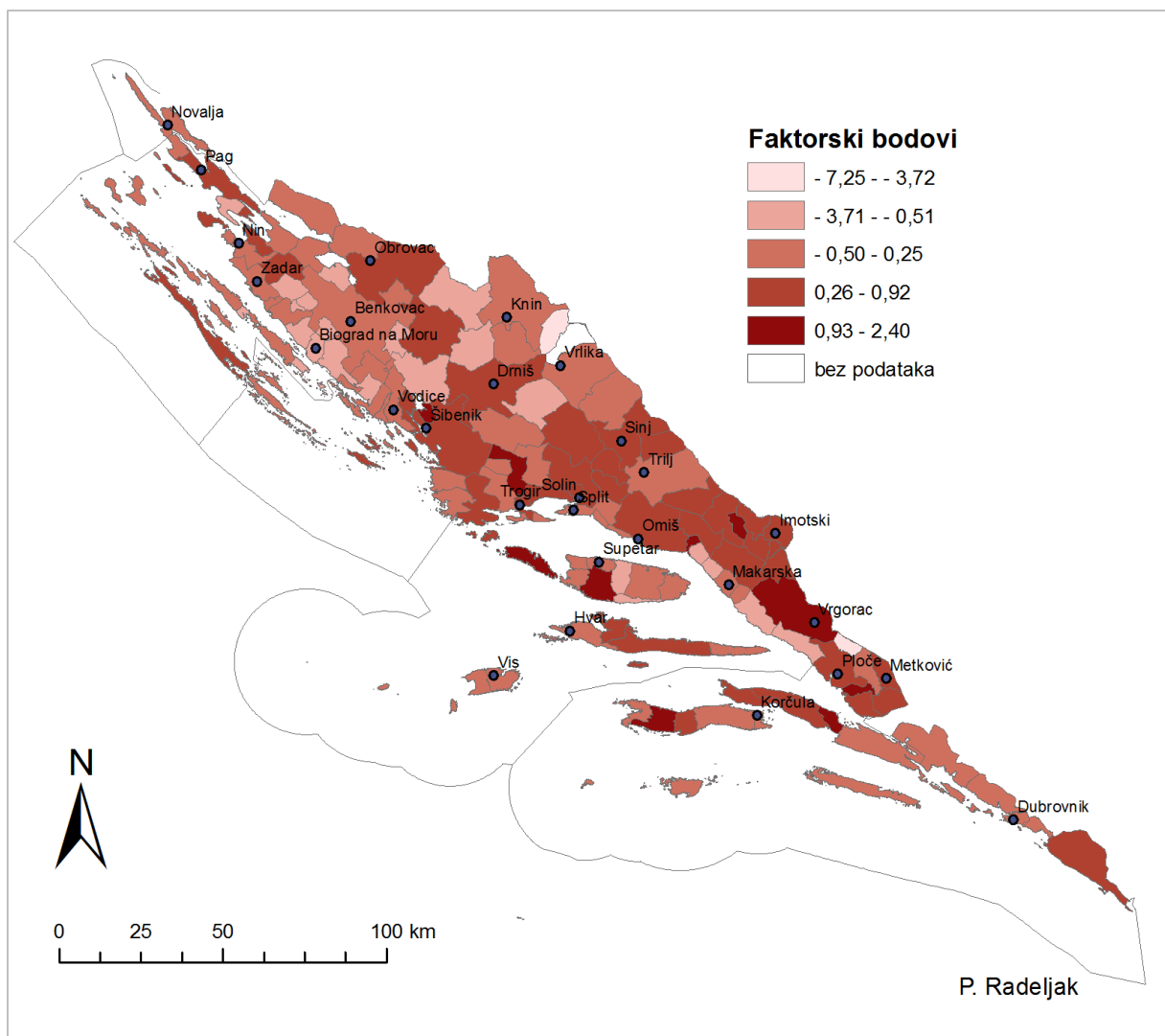
Posljednji faktor objašnjava najmanji dio ukupne varijance, 3,891%. Ima uglavnom srednje visoke do niske negativne korelacije s varijablama, koje se tiču udjela doseljenih u naselje, promjene broja stanova za odmor i rekreaciju, udjela izgrađenog građevinskog područja itd. Varijabla s kojom ovaj faktor ima pozitivnu korelaciju jest udio zaposlenih u sekundarnom sektoru djelatnosti. Općine koje imaju najviše faktorske bodove za ovaj faktor su: Prgomet, Lokvičići, Šolta, Opuzen, Zadvarje, Janjina, Bilice, Blato, Nerežišća i Vrgorac.

S obzirom na prethodno, te važnost poljoprivrede kao jednoga od glavnih izvora prihoda stanovništva (negativna korelacija s udjelom zaposlenih u pravnim osobama u primarnom sektoru upućuje da poljoprivreda ima značenje sekundarnog izvora prihoda), ovaj

faktor nazvan je „Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti“.

Tab. 36. Opis šestog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

OPĆENITO SMANJENA EKONOMSKA AKTIVNOST, UZ ORIJENTACIJU NA PRIMARNI I SEKUNDARNI SEKTOR DJELATNOSTI	
Varijable koje pozitivno koreliraju s faktorom	Varijable koje negativno koreliraju s faktorom
<ul style="list-style-type: none"> ○ Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012. godine (0,450) 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. – 2011. (-0,696) ○ Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. – 2011. (-0,654) ○ Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011. godine (-0,471) ○ Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja 2012. godine (-0,371) ○ Udio zaposlenih u pravnim osobama u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012. godine (-0,350) ○ Indeks neaktivnosti 2011. godine (-0,346)
Udio ukupne varijance objašnjen faktorom: 3,891%	
Svojstvena vrijednost: 1,985	

Sl. 38. Faktor 6. Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti (Jenks prirodne granice razreda)

4.4. Tipovi gradova i općina Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije prema razvojnim obilježjima nakon 2001. godine

Tipovi dalmatinskih gradova i općina prema razvojnim obilježjima određeni su primjenom klaster analize. Pristupi klaster analizi mogu se podijeliti u dva osnovna tipa. Nehijerarhijske ili neaglomerativne metode kreću od unaprijed postavljenog broja klastera. Aglomerativne ili hijerarhijske metode kreću od broja klastera jednakog broju jedinica – svaka jedinica zaseban je klaster. Klasteri se potom spajaju sve dok u konačnici ne ostane samo jedan klaster koji sadrži sve jedinice. Proces je hijerarhijski budući da se spajanje jedinica u klaster ne može poništiti u kasnijim fazama analize (Rogerson, 2010).

Faktori proizašli iz postupka faktorske analize korišteni su kao varijable u klaster analizi. U programu *SPSS Statistics* upotrijebljeno je više različitih metoda klasteriranja, a u

konačnici je kao najbolje rješenje odabrano ono dobiveno hijerarhijskom klaster analizom Wardovom metodom (kvadrirane euklidske udaljenosti, vrijednosti standardizirane u rasponu od -1 do 1). Produkt hijerarhijske klaster analize je dendrogram koji pokazuje proces hijerarhijskog klasteriranja (nalazi se u prilogu), a čita se s lijeva na desno. Horizontalno mjerilo dendrograma upućuje na udaljenost između jedinica koje su klasterirane zajedno. S lijeva na desno se tako smanjuje broj skupina, a povećava udaljenost među njima (Rogerson, 2010).

Na temelju šest faktora koji su utjecali na obilježja razvoja gradova i općina Dalmacije nakon 2001. godine, klaster analizom te jedinice kategorizirane su u pet različitih klastera/tipova s obzirom na razvojna obilježja. Pritom su gradovi i općine sličnih razvojnih obilježja svrstani u iste tipove. Tipovi su nazvani prema faktorima koji su imali najveći značaj za razvojna obilježja određenog tipa gradova i općina, no u obzir su uzeti i faktori koji za njih u prosjeku nisu važni. Značaj pojedinih faktora u klasterima/tipovima vidljiv je prema rangu prosječnih vrijednosti faktorskih bodova (tab. 37.).

Tab. 37. Prosječne vrijednosti faktorskih bodova po klasterima – tipovima gradova i općina Dalmacije

TIP	Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost	Negativna prirodna promjena i demografsko starenje	Koncentracija stanovništva	Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju	Turistički razvoj	Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti
1	0,484	-0,290	0,710	-0,008	1,632	-0,130
2	-0,266	-1,022	0,158	0,078	-0,498	-0,045
3	-2,869	2,137	-0,279	-0,014	-0,544	-1,976
4	0,667	0,614	-0,246	0,183	0,081	0,210
5	-1,045	0,523	-0,391	-0,655	-0,683	0,120

Napomena: Dvije najviše vrijednosti faktorskih bodova su podebljane, a dvije najniže vrijednosti prikazane kurzivom.

Tip 1: dinamičnog, posebno turističkog razvoja i koncentracije stanovništva

Prvi tip gradova i općina ima najveću prosječnu pozitivnu vrijednost za faktore turističkog razvoja i koncentracije stanovništva, a drugu najveću pozitivnu vrijednost za faktor zaposlenosti i općenito dinamične ekonomske aktivnosti. Najmanji značaj za ovaj tip gradova i općina imaju prirodna depopulacija i demografsko starenje te općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti (u oba slučaja

to su druge najniže vrijednosti). Obuhvaćeno je 19 gradova i općina gotovo isključivo u priobalnom dijelu Dalmacije, uključujući glavna regionalna središta Split, Zadar, Šibenik i Dubrovnik. Ako se izuzmu područja obuhvaćene jedinicama lokalne samouprave čija su središta u priobalju, jedine iznimke za ovaj tip područja koje se ne nalaze u priobalju, već na otocima, su Hvar, Novalja i Bol.

Tip 2: jače demografske, a slabije ekonomske aktivnosti

Ovaj tip ima druge po redu najveće prosječne vrijednosti za faktore koncentracije stanovništva i povećanja broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju. Najmanju važnost za njega ima faktor negativne prirodne promjene i demografskog starenja. Od 41 grada/općine u ovom tipu, većina se nalazi u populacijski aktivnijim dijelovima zaobalja te priobalnom dijelu sjeverne Dalmacije.

Tip 3: razvojne zaostalosti

Za tip razvojne zaostalosti najveće značenje ima faktor negativne prirodne promjene i demografskog starenja, dok svi drugi faktori prosječnom bodovnom vrijednošću imaju mali značaj. Ovaj klaster ima najmanje članova; četirima članovima koja su izdvojena matematičko-statistički (Biskupija, Ervenik, Kijevo i Kistanje) zbog sličnih razvojnih obilježja pridodana je i općina Cijlpane.

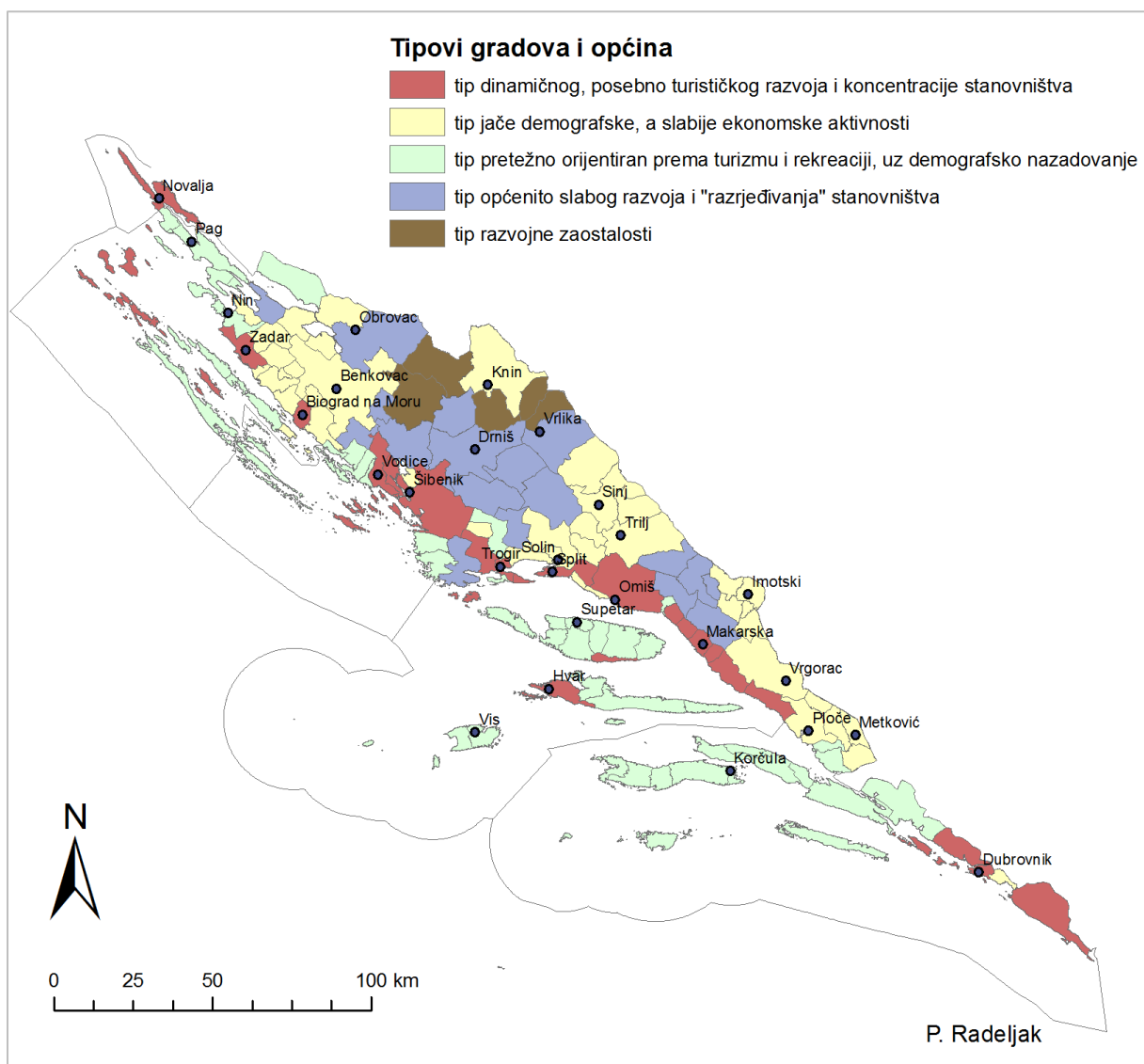
Tip 4: pretežno orijentiran prema turizmu i rekreaciji, uz demografsko nazadovanje

Najveću prosječnu bodovnu vrijednost za faktor zaposlenosti i općenito dinamične ekonomske aktivnosti te povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju, ima četvrti tip gradova i općina Dalmacije. Na njega ponajviše utječe realnost dijela statističkih podataka koji se odnose na broj stanovnika, i karakterizira ga sezonalnost prije svega turističke aktivnosti (stoga je za njega važan i faktor smanjene ekonomske aktivnosti, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti), što je valjalo uzeti u obzir u njegovom imenovanju. On je nazvan tipom pretežno orijentiranim prema turizmu i rekreaciji, uz demografsko nazadovanje; najbrojniji je i uključuje 48 članova, pretežno u otočkom pojasu.

Tip 5: općenito slabog razvoja i „razrjeđivanja“ stanovništva

Posljednji tip obuhvaća 18 gradova i općina Dalmacije u dijelu sjevernodalmatinskog (šibenskog) i srednjedalmatinskog (omiškog i makarskog) zaobalja. Ima drugu najvišu

prosječnu vrijednost bodova za faktor općenito smanjene ekonomske aktivnosti, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti. Faktori koncentracije stanovništva, povećanja broja stanovnika i stambenog fonda, turističkog razvoja (najniže vrijednosti) i zaposlenosti i općenito dinamične ekonomske aktivnosti (druga najniža vrijednost) za ovaj tip imaju najmanji značaj.

Sl. 39. Tipovi gradova i općina Dalmacije prema obilježjima razvoja nakon 2001. godine

5. PRIMJENA METODE DELFI U IZRADI SCENARIJA RAZVOJA PROSTORA JUŽNOGA HRVATSKOGA PRIMORJA/DALMACIJE

Metodu Delfi razvili su O. Helmer, N. Dalkey, T. Gordon i suradnici u 1950-ima pri *RAND Corporation* kao tehniku sustavnog korištenja mišljenja stručnjaka primjenom upitnika, uz očuvanje anonimnosti stručnjaka i ponavljanje krugova s upitnicima (Linstone i Turoff, 2011). Na daljnji razvoj metode i širenje njene primjene snažno je utjecala objava knjige urednika Linstonea i Turoffa *The Delphi Method: Techniques and Applications* 1975. godine. Metoda se s vremenom proširila u različitim stručnim i akademskim krugovima, a posljedično su se razvile i mnoge njezine varijante. Osim toga, niz istraživanja ukazuje na mogućnosti povezivanja metode Delfi s drugim metodama (Rowe i Wright, 2011).¹⁰⁵

Metoda Delfi koristi se kada se u predviđanju budućih pojava i trendova želi okupiti jednu ili više skupina stručnjaka, pri čemu njihov broj uglavnom ne prelazi 15 – 20. Međutim, panel stručnjaka može uključiti od manje od 10 do više stotina pa i tisuća stručnjaka¹⁰⁶ (Rikkonen i Tapio, 2009). Različiti autori ističu da se metoda temelji na pretpostavci i nužnosti interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti u procesu donošenja odluka (Zelenika, 2000)¹⁰⁷ te poticanju razmatranja vrlo kompleksnih pitanja i različitih gledišta među sudionicima (Linstone i Turoff, 2011). U protokolu primijenjene geografije Pacione (1999) uključuje metodu Delfi među tehnike važne u fazi objašnjavanja, gdje se analitičkim tehnikama pomaže razumijevanju postojećeg stanja i predviđanju mogućih budućnosti.

Anonimnost stručnjaka je zajamčena te oni ne komuniciraju međusobno već samo s glavnim istraživačem. Ispitivanje se provodi obično kroz dva ili tri kruga, između kojih se rezultati kvalitativno i/ili kvantitativno obrađuju i daju na uvid stručnjacima kako bi oni imali mogućnost modificirati svoje prvotne odgovore. Korištenju metode Delfi može prethoditi pregled literature i dotadašnjih istraživanja, različitih indikatora, ali i uvodno kvalitativno istraživanje tipa intervjua ili radionice (Frewer i dr., 2011), koja trebaju pomoći konačnom oblikovanju upitnika za prvi krug primjene metode. Ovisno o rezultatima prvog kruga i istraživačkim potrebama, u drugom i svim sljedećim krugovima upitnik se može dalje

¹⁰⁵ U „konvencionalnoj“ metodi Delfi (razvijanoj od 1950-ih i 1960-ih) jedan od osnovnih ciljeva bio je postizanje konsenzusa među stručnjacima, no kasnijim modifikacijama veći naglasak stavljan je na različitost mišljenja (Rikkonen i Tapio, 2009; Eriksson i Weber, 2008). I Linstone i Turoff (2011) ističu da cilj primjene metode Delfi nije postići konsenzus (kao što se često pogrešno misli), već broj krugova treba biti temeljen na dosegnutoj stabilnosti odgovora. Neslaganje i različitost mišljenja posebno su važni u korištenju metode Delfi u izradi scenarija.

¹⁰⁶ Zelenika (2000) navodi da bi optimalan broj stručnjaka u timu trebao biti između 10 i 15.

¹⁰⁷ Dammers (2010) navodi iskustava izrade scenarija u okviru ESPON-a, smatrajući da bi eventualnim uvođenjem metode Delfi u izradu scenarija dobili priliku sustavno uključiti široki krug znanstvenika i stručnjaka.

mijenjati i prilagođavati. Tapio i dr. (2011) su pokazali poželjnost i komplementarnost kombiniranja kvalitativnih i kvantitativnih metoda u Delfi studijama koje imaju za cilj izradu scenarija.

5.1. Postupak primjene metode Delfi

Prvi korak u primjeni metode Delfi u izradi scenarija razvoja Dalmacije bilo je okupljanje panela znanstvenika i stručnjaka koji promišljaju prostorno i regionalno planiranje, i/ili se njime bave u praksi. Odabir sudionika Delfi panela, osobito kod velikog broja sudionika, nije jednostavan. Osim relevantnosti stručnjaka s obzirom na njihovo osobno i profesionalno znanje i iskustvo, vrlo važna je njihova motivacija i spremnost za ulaganjem vremena i truda u ovakav oblik istraživanja. „Kaskadni“ pristupi identificiranju stručnjaka povećavaju njihov odaziv, no potencijalno mogu doprinijeti i pristranosti u odabiru stručnjaka s obzirom na mreže i organizacije u koje su istraživači uključeni (Frewer i dr., 2011).

Odabir potencijalnih članova panela u ovom istraživanju vršen je na temelju dva kriterija: prethodnog bavljenje prostorom Dalmacije kroz znanstvena istraživanja ili rad u praksi; preporuku drugih stručnjaka, dijelom kroz tehniku „snježne grude“, gdje su sudionici panela preporučali druge potencijalne sudionike.

Krajem travnja i početkom svibnja 2014. putem elektroničke pošte kontaktirano je 39 znanstvenika i stručnjaka – potencijalnih sudionika panela. Pojašnjen je cilj istraživanja i karakter metode Delfi, s potrebom sudjelovanja kroz dva kruga ispunjavanja upitnika. Zbog dugotrajnosti takvog postupka, najavljeno je i da će upitnike biti potrebno ispuniti i poslati autorici unutar 10 dana od dana primitka. Od kontaktiranih potencijalnih sudionika 25 je izrazilo spremnost za sudjelovanjem. Prvi upitnik odaslan je 23. svibnja 2014. godine.¹⁰⁸ Dvoje znanstvenika/stručnjaka naknadno se ispričalo, smatrajući da tema ipak prelazi okvir njihovog profesionalnog rada i usmjerenja; petoro znanstvenika/stručnjaka nije se više povratno javilo; te je konačni broj odgovora u prvom krugu bio 18.

Valja napomenuti da se, kao i u nizu drugih istraživanja ovoga tipa, pokazala važnost osobnog i kaskadnog pristupa, budući da je svih 18 sudionika bilo kontaktirano isticanjem preporuke drugih znanstvenika/stručnjaka ili na temelju osobnog poznanstva (tab. 38.). Osam sudionika prvog kruga dolazi iz akademske zajednice, a deset sudionika iz prakse planiranja.

¹⁰⁸ U jednom slučaju upitnik je bio usmeno preveden na engleski jezik.

Tab. 38. Sastav sudionika Delfi panela

	Prvi krug		Drugi krug	
	Akadska zajednica	Planiranje u praksi	Akadska zajednica	Planiranje u praksi
Arhitektura	I	III		II
Ekonomija	II	I	II	
Geografija	III	III	III	II
Građevina		I		
Sociologija	II	I		

Prvi upitnik naslanjao se na prethodni, kvantitativni, dio istraživanja u kojem su analizirani statistički pokazatelji razvoja na razini gradova i općina i izdvojeno šest osnovnih faktora (dimenzija) razvoja Dalmacije. Uz promišljanje mogućih načina daljnjeg utjecaja tih faktora na razvoj Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja), sudionici su promišljali pojam *razvoja i prostornog planiranja* uopće; druge čimbenike važne za razvoj Dalmacije u recentnom razdoblju (nakon 2001. godine), te one koji bi mogli biti važni za razvoj Dalmacije do 2031. godine. Samom upitniku priložene su dodatne informacije, koje su pojašnjavale osnovna obilježja metode Delfi te provedeni postupak faktorske analize. Prije slanja upitnika sudionicima panela, provedeno je pilot istraživanje u kojem je sudjelovalo šestoro znanstvenika i stručnjaka (tri geografa, dva ekonomista i jedan arhitekt), kako bi se rafinirao upitnik, izbjegle potencijalne nejasnoće u pitanjima i utvrdilo jesu li dodatne informacije priložene upitniku dovoljno jasne.

Nakon prvog kruga odgovori sudionika kvalitativno su analizirani i kategorizirani. Važno obilježje metode Delfi, uz provođenje kroz više krugova, jest i pružanje povratne informacije o rezultatima prethodnoga kruga. Rezultati su bili uključeni u drugi upitnik te su sudionici imali priliku referirati se na njih te, također, promijeniti/doraditi svoje prvotne odgovore. Osim toga, upitnik je bio posvećen završnom oblikovanju scenarija razvoja Dalmacije te razmatranju implikacija važnih za prostorno planiranje, koje proizlaze iz scenarija. Kako bi se izbjegle potencijalne nejasnoće, prije slanja članovima Delfi panela i drugi upitnik pregledala su četiri znanstvenika.

U drugom krugu pristiglo je deset odgovora, od kojih šest članova akademske zajednice¹⁰⁹ te četiri planera iz prakse. Razlozi manjem odazivu mogu se tražiti i u zahvaćanju sezone godišnjih odmora (upitnik je putem elektronske pošte odaslan 26. lipnja 2014. godine), međutim, to je uobičajena opasnost u primjeni ove metode (Scholles, 2008). Oba upitnika priložena su na kraju rada.

¹⁰⁹ Jedan član akademske zajednice uključio se u istraživanje u drugom krugu primjene metode Delfi.

5.2. Rezultati primjene metode Delfi

5.2.1. Poimanje *razvoja*

Uz promišljanje konkretnog razvoja Dalmacije, ovo istraživanje bilo je prilika i da sudionici različitih disciplina i profesionalnog iskustva promišljaju pojmove *razvoj* i *prostorno planiranje*. To je bilo važno i kako bi se utvrdilo postoji li komplementarno i odgovarajuće razumijevanje tih pojmova kao osnova za zajedničku izradu scenarija razvoja. Budući da su u poglavlju 3.5. već izneseni rezultati vezani uz pojam prostornog planiranja, ovdje će biti razmotrena shvaćanja pojma razvoja.

U prvom upitniku navedeno je da se u ovom istraživanju pojam razvoja promatra prvenstveno kao demografski, društveno-ekonomski i funkcionalni razvoj u prostoru, čime su obuhvaćene razvojne promjene vezane uz stanovništvo, gospodarstvo, opremljenost središnjim funkcijama (škole, zdravstvene ustanove, trgovine i dr.) te fizionomske (vizualne) promjene u prostoru. Polovina sudionika složila se s navedenim shvaćanjem pojma razvoj, uz sljedeće napomene:

- pojam razvoja kompleksan je i ambivalentan, budući da asocira na nešto pozitivno, što u stvarnosti često nije slučaj;
- navedene komponente razvoja višedimenzionalne su – mogu se smatrati krovnim razvojnim komponentama;
- terminologija među strukama raznolika je/neusklađena, pri čemu je problem fizionomskih (vizualnih) promjena manje jasan od ostalih sastavnica koje čine razvoj;
- važno je da navedenim komponentama bude obuhvaćena infrastrukturna opremljenost prostora te značajke tehnološkog razvoja.

Nešto manje od polovine sudionika djelomično se složilo s navedenim shvaćanjem pojma, smatrajući važnima i druge aspekte razvoja:

- ekološku dimenziju te međuovisnost razvoja i zaštite okoliša;
- upravljačke i institucionalne kapacitete te obrazovanje, civilni sektor i socijalni kapital.

Navedeno je i mišljenje da pojam „razvoj“ nije dovoljno određen pojam kako bi se mogla procijeniti definicija.

U drugom upitniku je stoga postavljeno pitanje: „Molim, pojasnite slažete li se da je prvotno poimanje razvoja prvenstveno kao demografskog, društveno-ekonomskog i funkcionalnog razvoja u prostoru, potrebno proširiti ekološkom dimenzijom i zaštitom okoliša te aspektom upravljačkih i institucionalnih kapaciteta, obrazovanja, civilnog sektora i socijalnog kapitala.“ Polovina sudionika složila se s tako proširenim shvaćanjem *razvoja*.

Istaknuta je važnost ekološke dimenzije i okoliša kao jedne od triju temeljnih komponenata održivog razvoja, upravljačkih i institucionalnih kapaciteta u suvremenom društvu kao bitne odrednice koja utječe na razvoj, te obrazovanja, civilnog sektora i socijalnog kapitala jer je stanovništvo nositelj razvoja nekog prostora.

Međutim, istaknuto je i slaganje s važnošću ekološke dimenzije u proširenju pojma razvoja, no bez potrebe za dodatnim izdvajanjem upravljačkih i institucionalnih kapaciteta, kao i obrazovanja, civilnog sektora i socijalnog kapitala, budući da su oni sadržani u jednome „...od temeljnih aspekata pojma 'prostorni razvoj' (demografski, društveno-ekonomski, funkcionalni ili ekološki, tj. razvoj okoliša)“. Na tom tragu je i mišljenje da originalno izrečeno shvaćanje pojma razvoj nije potrebno dodatno proširivati: „Moj je stav da razvoj, koji po definiciji predstavlja proces svekolikih strukturnih promjena u društvu, koje znače novi kvalitativni iskorak od postojećeg stanja, obuhvaća sve navedeno...“. Prema mišljenju ovog sudionika Delfi panela sintagmom društveno-ekonomskog razvoja obuhvaćene su kvalitativne promjene u institucionalnim i upravljačkim kapacitetima i socijalnom kapitalu, kao i tehnologiji koja je nužni preduvjet razvoja, a pod sintagmom funkcionalnog razvoja i fizionomskih promjena „...kriju se i dimenzije ekoloških promjena i s njima u vezi zaštite okoliša.“

Nadalje je iskazan i stav da je ekološka dimenzija neophodna za konceptualno poimanje razvoja, no da razrada pojma zavisi od ciljeva društveno-ekonomskog razvoja jedinice koja se promatra. Jedan sudionik panela smatra da su ekološke i socijalne komponente obično sadržane u pojmu *održivi razvoj*. No, neki primjeri država s brzim gospodarskim razvojem (poput Kine) pokazuju i „... kako (gospodarski) *razvoj* ne mora nužno imati pozitivan utjecaj u svim aspektima (ekološkom, socijalnom). Ipak, teško bismo za takve zemlje mogli reći da se ne razvijaju. Ne dovodeći u sumnju potrebu za *održivim razvojem* ne smatram kako je nužno pojam *razvoj* dopunjavati dodatnim značenjima.“ Konačno, prema jednom izrečenom mišljenju, *razvoj* „...ponajprije asocira na pozitivne (ili negativne) pomake u gospodarstvu i demografskim značajkama, a ako se, primjerice, govori o razvoju fizionomije prostora (krajoliku) onda se govori o promjenama u nekom razdoblju. Zaštita okoliša, obrazovanje, civilni sektor i socijalni kapital jesu važne sastavnice današnjeg društva, ali možda im nije mjesto u samoj teoriji, tj. definiciji razvoja.“

S obzirom na prethodno iznesena shvaćanja, može se zaključiti da pojmovi demografskog, društveno-ekonomskog i funkcionalnog razvoja u prostoru doista obuhvaćaju glavne dimenzije razvoja, pri čemu ne smije biti izostavljena ekološka dimenzija s odnosom stanovništva i okoliša. Aspekti upravljačkih i institucionalnih kapaciteta, obrazovanja,

civilnog sektora i socijalnog kapitala trebaju biti zasebno istaknuti ukoliko se ne razmatraju u okviru osnovnih, „krovnih“ komponenata. U tom smislu u nastavku će biti izneseni rezultati vezani uz promišljanje razvoja Dalmacije.

5.2.2. Glavni faktori utjecaja na razvojna obilježja Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije

Dvije trećine sudionika se u prvom krugu primjene metode Delfi složilo da je šest faktora proizašlih iz kvantitativnog dijela istraživanja imalo najveći utjecaj na obilježja razvoja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine. Pritom je istaknuto i sljedeće:

- pri interpretaciji treba uzeti u obzir da na određene pokazatelje utječe način prikupljanja podataka i kvaliteta podataka (primjerice, promjene popisne metodologije, povećanje broja nastanjenih stanova kao rezultat fiktivnih prijava, zakonske promjene koje su uvele različit tretman izgrađenih i neizgrađenih dijelova građevinskih područja). Valja biti oprezan i s interpretacijom pokazatelja koji ukazuju na stanje i onih koji ukazuju na promjene;
- u interpretaciji treba imati na umu razliku između godišnje i sezonske ekonomske aktivnosti (važnost sezonske imigracije i zapošljavanja);
- važnost triju ključnih procesa na čitavom području Dalmacije: industrijskog sloma, urušavanja cjelokupnoga socijalističkoga društvenoga i gospodarskoga sustava te problema tranzicije. Domovinski rat donio je razaranje javne i privatne infrastrukture te utjecao na demografska kretanja, a privatizacijski procesi uništili su proizvodnju u Dalmaciji;
- ključna uloga razvoja turizma, što je potaknulo demografski razvoj i fizionomske promjene;
- važnost jačeg naglašavanja depopulacije stanovništva u zaobalju i na otocima, koja je utjecala na koncentraciju osobito u priobalnim gradovima, te faktora disperzije stanovništva (težište demografskog razvoja „seli“ se u okolicu većih gradova);
- 6. faktor nije obilježio Dalmaciju u cijelosti, već pojedina njena područja.

Ostali sudionici iznijeli su sljedeća mišljenja:

- upitnost razvoja uopće, s obzirom na rast uslužnog sektora (5. faktor) s niskim udjelom upotrebe znanja kao i jačanja rentijerske ekonomije (4. faktor). Dohodak ne nastaje na osnovu upotrebe rada unutar proizvodnog procesa već rentom, a takvoj ekonomiji razvoj resursa nije potreban. Također, s obzirom na opadanje

demografskog i intelektualnog kapitala Dalmacije (2. faktor i 6. faktor), to je u osnovi stagnacija a ne nikakav razvoj;

- navedeni faktori više opisuju stanje razvoja Dalmacije, a nedostaju drugi faktori koji imaju utjecaj na obilježja razvoja Dalmacije.

U osvrtu na rezultate prvoga kruga, u završnom krugu istaknut je stav da su faktori proizašli iz kvantitativnog dijela istraživanja relevantni za istraživanje, kao i neslaganje s tvrdnjom da je 6. faktor obilježio samo pojedina područja Dalmacije „...jer smanjenje ekonomske aktivnosti jasno dokumentira statistika.“ Nadalje je dodatno istaknuta potreba za oprezom u interpretaciji pokazatelja koji ukazuju na stanje i onih koji ukazuju na promjene, odnosno potreba uzimanja u obzir kvalitete statističkih podataka – posebno u slučaju demografskih pokazatelja. Primjer su Imotski i Vrgorački kraj koji su u klaster analizi pripali tipu jače demografske, a slabije ekonomske aktivnosti. Na to, prema navođenju sudionika panela, utječe statističko povećanje broja živorođenih i pomlađivanje dobnog sastava stanovništva zbog fiktivnih prijava boravišta, a u svrhu ostvarivanja prava na dječji dodatak i druga socijalna prava. Drugi primjer su prijave boravišta na otocima od strane vikendaša, čime se na umjetan način povećava broj stanovnika.

Istaknuto je da je Domovinski rat „...u pojedinim okupiranim područjima označio diskontinuitet u gospodarskom i demografskom razvoju kakvog nije bilo stoljećima, od mletačko-osmanskih ratova“; dok je „...slom industrijske proizvodnje uslijed globalizacije, tranzicije i pogrešne privatizacije Hrvatsku doveo u situaciju da je, u nemogućnosti brze prilagodbe i tehnološkog razvoja, svoj razvoj usmjerila isključivo uslužnom sektoru, prije svega trgovini i turizmu te da nije našla snage i mogućnosti da restrukturira gospodarstvo i okrene se novim (sofisticiranijim) industrijama.“ Apostrofirano je da su te djelatnosti, posebno turizam, djelatnosti s nižim udjelom dodane vrijednosti od tehnološko intenzivnih proizvodnih djelatnosti.¹¹⁰ Dva sudionika naglasila su dvojaki utjecaj turističkog oporavka i njegova razvoja nakon Domovinskog rata. Dok je ostvarivanje dohotka kroz turizam bilo baza za cjelokupnu obnovu, njegov razvoj bio je ograničen na priobalni pojas. To je dovelo do polarizacije razvoja prostora Dalmacije: s jedne strane priobalje, s druge zaobalje i otoci. Turistički razvoj istovremeno je negativno utjecao na demografski razvoj unutrašnjosti

¹¹⁰ Sudionik je naglasio da „...promjena u strukturi stvaranja bruto domaćeg proizvoda u korist uslužnog sektora, ali na uštrb proizvodnog sektora, dovodi do povećanja razina cijena, ponajprije onih povezanih s različitim oblicima usluga. Npr. cijena zemljišta, cijene u trgovinama.“ Nadalje, „...dolazi do smanjenja izvoza proizvoda i usluga u sektorima koji sudjeluju u izvoznim aktivnostim u dugom roku...“, a „...s aspekta fiskalnog kapaciteta, posebno u uvjetima većih ograničenja trošenja finansijskih sredstava (engl. *austerity*), dolazi do urušavanja društveno tržišnih struktura...“, odnosno, upitne kvalitete „...javnih usluga koje pružaju institucije financirane iz javnog sektora.“ (*Napomena: dio interpunkcijskih znakova dodan je naknadno.*)

Dalmacije, pa i turistički slabije razvijenih mjesta, ubrzavajući tendencije preseljenja stanovništva u turistički jače razvijena mjesta. „...na mikrorazini (npr. na većim otocima) turizam je nerijetko ubrzao procese preseljavanja stanovništva iz neturističkih mjesta u unutrašnjosti otoka u jače otočne centre.“

Osim toga, „...valja imati na umu da je dosadašnji razvoj turizma u čitavoj Primorskoj Hrvatskoj bio pretjerano temeljen na turističkom proizvodu Sunca i mora kojega karakterizira visoka sezonalnost.“ Upravo problem sezonalnosti je trećina sudionika posebno istaknula: „Nažalost svi pokazatelji života u Dalmaciji dijele se na 'sezonu' i 'ostatak godine'...“; problem je prevladavanje sezonskih radnih mjesta u turističkim mjestima „...pa unatoč jakom turističkom razvoju mnoga naselja demografski stagniraju ili čak depopuliraju...“¹¹¹ Međutim, dok je jedan sudionik „neplanski vođen turizam na našim prostorima“ završno okarakterizirao kao „niskoakumulativnu djelatnost rentijerskog karaktera“ jer se bazira pretežito na smještajnom segmentu ugostiteljstva, drugi član panela nije se složio da „rentijerska ekonomija“ doprinosi stagnaciji, s obzirom na udio privatnog iznajmljivanja u ukupnoj dobiti kroz turizam. Povezano s time, mišljenja je da „...u velikom broju slučajeva privatno iznajmljivanje predstavlja i dopunsku, sekundarnu zaradu stanovništvu, stoga se ne može govoriti o nekom nazadovanju ili stagnaciji.“

Izrečeno je i neslaganje s tvrdnjom da uslužni sektor karakterizira samo niska upotreba znanja jer, primjerice: „...turističke proizvode kao sastavne dijelove turističke ponude destinacije potrebno je neprestano nadograđivati kako destinacija ne bi doživjela stagnaciju, a potom i pad.“ To je osobito važno u turističkim područjima s proizvodima temeljenima na selektivnim oblicima turizma. Osim toga, umjesto opadanja demografskog i intelektualnog kapitala Dalmacije s općom stagnacijom, izražen je stav da se više radi o njegovu premještanju i koncentriranju u vodeće obalne urbane centre. Naime, usporedba obrazovne strukture 2011. godine, u odnosu na onu prije deset ili dvadeset godina, bi, prema mišljenju ovoga sudionika, najvjerojatnije pokazala veći stupanj obrazovanosti stanovništva i u Dalmaciji u cjelini, a posebno u obalnim gradovima: „Naravno, možemo dalje raspravljati što je znanje i kakva su današnja znanja i kompetencije stručnjaka, ali to je neka druga tema. Ali, statistički, stanovništvo u Hrvatskoj postaje sve obrazovanije, zar ne?“

Konačno, upravo zbog utjecaja turizma na niz različitih djelatnosti i s njima povezanih proizvoda „...planski razvijani turizam može postati sredstvo valorizacije svekolikih resursa

¹¹¹ Taj problem je, prema mišljenju jednoga sudionika osobito naglašen „...na većim otocima gdje je turizam i njemu komplementarne djelatnosti (trgovina na malo, ugostiteljstvo, ostale usluge) nerijetko i jedini relativno uspješno razvijen sektor djelatnosti (opasnost od monokulture turizma).“

na prostoru Dalmacije te medij promocije kreativnih i kulturnih industrija“. Stoga je u budućnosti potrebno usmjeravati njegov razvoj „...kako bi se spriječili negativni procesi koje trenutno uzrokuje, lokalno i regionalno.“

5.2.3. Ostali faktori razvoja značajni u razvoju Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije

Sudionici Delfi panela imali su priliku navesti dodatne faktore, za koje su smatrali da su bili značajni u razvoju Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine. Neki od njih već su dijelom raspravljeni u prethodnom poglavlju, poput istaknutih dugoročnih posljedica društveno-političkog uređenja do 1990. i Domovinskog rata te problema prilagodbe tržišnom gospodarstvu, koji su doveli do industrijskog sloma i pomicanja strukture privrede prema uslužnom sektoru te utjecali na eroziju poduzetničkog duha pojedinaca i skupina. Sudionici su u prvom krugu kao značajne faktore naglasili i:

- usmjerenost većine socijalnog kapitala Dalmacije na usluge, manjak inovativnosti i inventivnosti u ukupnom društveno-ekonomskom razvoju, kvalitetu obrazovanja i informatički jaz;
- utjecaj na razvoj svjetske konjunktura (do zaključno 2008. godine), odnosno ekspanzije nekretninskog sektora te svjetske ekonomske (financijske) krize, odnosno recesije koja u Hrvatskoj traje od 2009. godine do danas;
- utjecaj deindustrijalizacije, rasta nezaposlenosti i istovremenog povratka različitim oblicima poljoprivrede – od razvoja vinogradarstva i maslinarstva do bavljenja poljoprivredom kao dopunskom djelatnošću;
- upravljačke i institucionalne kapacitete uopće, uključujući poseban status pojedinih područja, subvencionirane programe i inicijative države te kapacitete jedinica lokalne i regionalne samouprave i ostalih aktera za pripremanje i provedbu projekata financiranih iz Instrumenta Predpristupne Pomoći (IPA), ali i neuspjeh u pokretanju vidljive razvojne agende koja uključuje koordinaciju i komunikaciju s dionicima društva, nedostatak prostorne politike i instrumenata provedbe prostornih planova, posebno instrumenata zemljišne i porezne politike, te (ne)učinkovitost administracije;
- razvoj prometne infrastrukture (ceste, autoceste, zračne luke, morske luke), koja je pojačala intenzitet prometa, utjecala na naglašenije silnice prostorne dekoncentracije (npr. tendencije demografske i ekonomske dekoncentracije unutar gradskih regija Splita i Zadra) i bila jedan od ključnih faktora uspješnijeg turističkog razvoja;

- prirodnu i društvenu osnovu kao temelj razvoja turizma, glavnog pokretača urbane transformacije obalnog pojasa (s trendom širenja prema unutrašnjosti);
- gubitak regionalne prepoznatljivosti i cjelovitosti Dalmacije.

U drugom upitniku sudionici su se referirali na izložene rezultate. Izražena je važnost problema prilagodbe tržišnom gospodarstvu, industrijskog sloma, usmjerenosti kapitala na usluge i sl., uz napomenu (mišljenje sudionika) da promjena nije jednako izražena u cijeloj Dalmaciji, budući da je u pojedinim dijelovima već od 1960-ih godina turizam bio nosiva gospodarska djelatnost – primjer Južne Dalmacije s Dubrovnikom kao regionalnim središtem. „Nekada razvijeni isključivo turistički orijentirani dijelovi Dalmacije danas se još više i izrazitije turistički razvijaju (uz karakter monokulture), dok u drugim dijelovima, gdje su bile prisutne i ostale djelatnosti (industrija, poljoprivreda), glavnu ulogu preuzima turizam i prateće uslužne djelatnosti.“ Utjecaj deindustrijalizacije, rasta nezaposlenosti i istovremeni povratak različitim oblicima poljoprivrede – od razvoja vinogradarstva i maslinarstva do bavljenja poljoprivredom kao dopunskom djelatnošću također je posebno istaknut.

Povezano s „erozijom poduzetničkog duha“ jedan sudionik problematičnim smatra ukupni pogubni proces deindustrijalizacije i paralelne privatizacije „...koju je obilježio sveopći manjak socijalne osjetljivosti i društvene odgovornosti onih koji su imali 'poduzetnički potencijal' (često sumnjivog porijekla i vezan uz političke protekcije). Previše se očekivalo i očekuje od 'poduzetničkog duha' u situaciji kad je većina stanovništva toliko osiromašena da nema nikakvog poduzetničkog potencijala niti mogućnosti za potpore razvoju ideja i inicijativa.“ Međutim, drugi sudionik posebno je istaknuo odgovornost lokalnog stanovništva, odnosno nisku razvijenost ljudskog i socijalnog kapitala, „...što se manifestira i u apatiji, inertnosti i prevelikom oslanjanju na pomoć izvana (napose od države), nedostatku inicijative, sklonosti korupciji i prihvaćanju koruptivnih radnji u vlastitom okruženju.“

Nadalje, dok su dva sudionika posebno važnim istaknula faktor razvoja prometne infrastrukture i prilagodbe suvremenim trendovima u prometu (gradnja autocesta, niskotarifni letovi, *cruising* turizam i dr.), jedan sudionik ne smatra da je prometna infrastruktura imala veće značenje na demografsku dekoncentraciju unutar gradskih regija Splita i Zadra, već da je „...za demografsku, a velikim dijelom i za ekonomsku dekoncentraciju zaslužan tržišni faktor tj. porast vrijednosti nekretnina unutar većih gradova.“ Naglašena je i važnost izrazito bogate i očuvana prirodne i društvene osnove koja omogućila razvoj turizma u Dalmaciji.

U konačnici se više sudionika dotaknulo i pitanja regionalne prepoznatljivosti i cjelovitosti. Je li i gubitak regionalne prepoznatljivosti Dalmacije ograničavajući faktor

razvoja? Smatrajući da su razvojne mogućnosti Dalmacije omeđene lokalnim granicama (općinskim i županijskim), jedan sudionik ponovno je naglasio važnost tog faktora. S tim se nisu složila druga dva sudionika, ne smatrajući taj faktor relevantnim, pri čemu je navedeno i da je cjelovitost Dalmacije „...poprilično apstraktan i diskutabilan pojam.“ Slična shvaćanja objavljena su i u znanstvenoj literaturi (Magaš, 2011). U svakom slučaju, ove rasprave valjalo bi uzeti u obzir u promišljanju budućeg razvoja i planiranja, kako Dalmacije, tako i Primorske Hrvatske u cjelini.

5.2.4. Oblikovanje scenarija razvoja Južnoga hrvatskoga primorja/Dalmacije do 2031. godine

Od sudionika u prvom krugu primjene metode Delfi tražilo se da opišu mogući značaj šest faktora, proizašlih iz prvog dijela istraživanja, u daljnjem razvoju Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova. Primjerice, hoće li njihov značaj biti veći, manji ili nepromijenjen; kakva bi mogla biti obilježja njihovog utjecaja i u kojim dijelovima Dalmacije. Poželjno je bilo da u obzir uzmu i različite vremenske odsječke – primjerice, 2014. – 2021. te 2021. – 2031. Osim toga, sudionici su mogli navesti jedan ili više drugih faktora za koje su smatrali da bi mogli biti značajni u razvoju te opisati njihov utjecaj.

Promišljanja sudionika o mogućem značaju šest ponuđenih faktora te drugih faktora koje su smatrali važnima u razvoju Dalmacije do 2031. godine kvalitativno su analizirana. U prvom koraku sistematizirana su prema kategorijama odgovora za pojedine faktore, vremenske odsječke i sastavne dijelove Dalmacije: otoke, priobalje i zaobalje. Na taj način „iskristalizirala“ su se tri osnovna pitanja na kojima bi se mogao temeljiti budući razvoj Dalmacije. Prva dva pitanja vezana su uz ulogu turizma – hoće li on biti dominantan i isključiv, ili će se orijentirati prema održivom razvoju i utjecaju na komplementarne djelatnosti? Treće pitanje vezano je uz traženje alternative turizmu kao glavnom motoru razvoja i utjecaja u prostoru – mogu li to biti sektori vezani uz proizvodnju i prostorni razvoj temeljen na znanju i obrazovanju?

Kroz ta pitanja, a temeljeći se uvelike na originalnim citatima sudionika panela Delfi, oblikovana su tri scenarija razvoja Dalmacije:

- Scenarij „Monokultura turizma“
- Scenarij „Održivi turizam“
- Scenarij „Integralni razvoj“

Pritom se radi o eksplorativnim scenarijima razvoja, koji imaju za cilj istražiti moguće pravce razvoja iz različitih perspektiva; krećući od sadašnjeg stanja opisuju se i pokazuju

procesi koji vode prema ciljnoj godini. Niti jedan od scenarija ne mora se nužno ostvariti, već je važno da se sagledaju implikacije različitih mogućnosti budućeg razvoja i da se na taj način utječe na kvalitetnije donošenje odluka u sadašnjosti. U završnom krugu sudionici su stoga imali priliku ocijeniti konzistentnost scenarija, iznijeti prijedloge njena poboljšanja te pojasniti jednu ili više implikacija za organizaciju i provođenje prostornog planiranja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i uži područja – otoka, priobalja i zaobalja) koje, prema njihovom mišljenju, proizlaze iz scenarija razvoja.

Scenariji i implikacije za razvoj i planiranje prostora Dalmacije, koje iz njih proizlaze, bit će analizirani u prethodnom poglavlju.

5.2.5. Prednosti i nedostaci primjene metode Delfi

U završnom krugu sudionici su mogli pojasniti svoje mišljenje o metodi Delfi općenito te njejoj primjeni u ovom istraživanju. Dio sudionika naveo je da su se s ovom metodom susreli po prvi put, stoga im je iskustvo sudjelovanja u istraživanju bilo i poučno. Istaknuli su njenu kompleksnost i vrijednost u prikupljanju stavova i mišljenja različitih sudionika, koji dolaze iz raznih disciplina, „...čime se problem osvjetljava iz raznih kutova gledanja.“ („više očiju bolje vidi“) te omogućuje „...kvalitetnu analizu i sintezu promišljanja razvoja prostora, temeljenu na objektivnim razmišljanjima svih sudionika, koji su različitih obrazovanja, struka i iskustava, a povezuje ih to što su vezani za prostor.“ Istaknuto je da metoda „omogućuje širenje istraživačkih horizonata te otvara cijeli niz novih tema za istraživanje“ te da je posebno „vrijedna mogućnost usporedbe i filtracije dobivenih informacija“, kao i mogućnost usporedbe primjera iz različitih područja (u ovom slučaju Dalmacije), odnosno sinteze promišljanja stručnjaka iz različitih dijelova regije. Zbog toga je posebno važan odabir sudionika panela, što je jedan od sudionika izrazio navodeći da sastav sudionika utječe na rezultat.

Sama interdisciplinarnost bila je i izazov, budući da se, unatoč načelnom isticanju njene važnosti, ipak ne provodi dovoljno u praksi. Osim toga, traži otvaranje i izlazak izvan okvira vlastite struke, pa i preispitivanje vlastitih stavova, na što nisu svi sudionici jednako spremni. Konačno, kao što je jedan sudionik istaknuo: „... iako je interdisciplinarnost iznimno značajna u promišljanju razvoja, ostaje mogućnost krivog shvaćanja i interpretacije određenih pojmova i koncepata. Stoga od znanstvenika koji vodi istraživanje primjenom ove metode, zahtijeva visoku stručnost te sposobnost induktivnog i deduktivnog načina razmišljanja te konceptualizacije i apstrahiranja.“

Kao i u drugim istraživanjima ovoga tipa, u kojima se u izradi scenarija nastojalo integrirati kvantitativne i kvalitativne metode, to se pokazalo zahtjevnim zadatkom. Povezivanje postupka i rezultata faktorske i klaster analize kao kvantitativnih koraka u istraživanju prostora i izradi scenarija razvoja, te dva kruga primjene metode Delfi, kao kvalitativnog koraka nije bilo lako. Primjerice, onima koji se ranije nisu susretali s interpretacijom rezultata multivarijatne analize, to se moglo učiniti vrlo kompleksnim i bilo je potrebno vrijeme za prilagodbu. Stoga je u fazi rafiniranja prvog upitnika, nakon pilot istraživanja, upitniku priloženo detaljnije pojašnjenje i obrazloženje korištenih metoda i pokazatelja. S druge strane, integracija kvantitativnih i kvalitativnih metoda povezuje njihove snage i pokazuje komplementarnost.

Jedan od sudionika istaknuo je da se primjena metode Delfi u ovom istraživanju pokazala adekvatnom „...radi činjenice što je riječ o temi o kojoj se ne govori na dovoljno kritičan način kod nas“, ali i ograničenja u statističkim bazama podataka, koja usmjeravaju na analizu kvalitativnih aspekata predmeta analize upotrebom metode Delfi. Drugi član panela naveo je da metodu doživljava kao kvantificirani strukturirani intervju, odnosno „svojevrsnu kombinaciju ankete i intervjuja, što je primjereno za ispitivanje stavova i predlaganje mišljenja stručnjaka.“

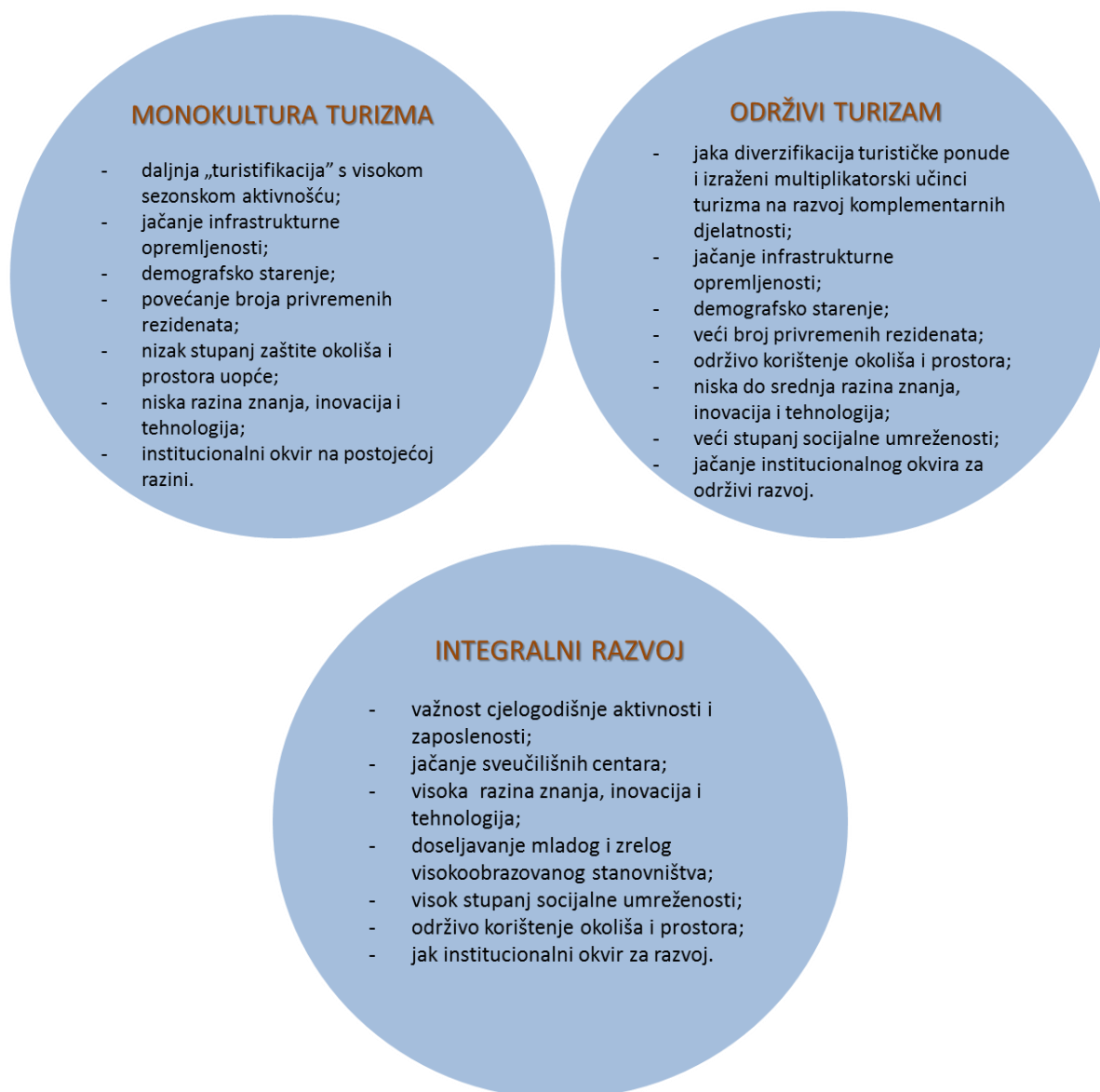
Dva sudionika navela su da su pitanja u upitnicima bila općenito i široko postavljena. Vezana uz to je i općenita motivacija sudionika za ulaganjem vremena i truda u ovakav oblik istraživanja. I iako se anonimnošću metode mogu nadići problemi nevoljkosti sudionika za iznošenjem njihova mišljenja u otvorenoj raspravi (Barbanente i dr., 2002), eliminira pritisak grupe (Scholles, 2008) i međusobnog negativnog utjecaja članova panela (Zelenika, 2000), pisano izražavanje također je izazov. Opseg odgovora dobivenih od sudionika bio je različit – od nekoliko rečenica do više stranica teksta. Jedan sudionik je kao negativnu stranu istaknuo da metoda zahtijeva puno truda i vremena sudionika u formuliranju i pisanju objašnjenja zbog čega „...dosta toga važnoga ostaje nerečeno“¹¹², a drugi je smatrao da upitnici zahtijevaju više vremena od prvotno najavljenih 30 minuta po upitniku.

Među ostalim nedostacima korištenja ove metode može se istaknuti potencijalna dugotrajnost postupka, s mogućnošću da se dio stručnjaka ne odazove u kasnijim krugovima (što se pokazalo i u ovom istraživanju), te nedostatak kreativnosti koja bi se mogla razviti kroz “živu” diskusiju (Scholles, 2008).

¹¹² Dobivanje povratne informacije o stavovima drugih ispitanika smatra vrijednim budući da se time unapređuje vlastita obaviještenost sudionika o problematici, no drugi krug vidi kao manje informativan za samog istraživača.

6. SCENARIJI RAZVOJA JUŽNOGA HRVATSKOGA PRIMORJA/ DALMACIJE 2014. – 2031.

Integracijom rezultata kvantitativnog dijela istraživanja, s primjenom faktorske i klaster analize, te rezultata prvog kruga primjene metode Delfi, razrađena su tri scenarija razvoja Dalmacije u razdoblju do 2031. godine (sl. 40.). Kako integralni scenariji podrazumijevaju koherentnost (uključivanje relevantnih dimenzija i međuodnosa različitih procesa koji se razmatraju) te konzistentnost (čvrstoću međusobne povezanosti pojedinih dijelova scenarija, među različitim razinama, sektorima i pitanjima) (Rotmans i dr., 2000), u drugom krugu metode Delfi sudionici su imali priliku ocijeniti konzistentnost scenarija i iznijeti prijedloge za njihovo poboljšanje. A s obzirom na to da je konačni smisao izrade scenarija rasvjetljavanje sadašnjih odluka i akcija mogućim i poželjnim budućnostima (Godet i Durance, 2011), odnosno razmatranje svijeta sutrašnjice kao onoga koji se gradi (Godet i Roubelat, 1996; de Jouvenel, 2000), sudionici su mogli pojasniti jednu ili više implikacija za organizaciju i provođenje prostornog planiranja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) koje, prema njihovom mišljenju, proizlaze iz scenarija razvoja.

Sl. 40. Scenariji razvoja Dalmacije do 2031. godine

6.1. Scenarij „Monokultura turizma“

Prvi scenarij temelji se na izraženoj daljnoj „turistifikaciji“ koja će utjecati na visoku sezonsku aktivnost u prostoru. Ona će biti praćena jačanjem infrastrukturne opremljenosti, no stupanj zaštite okoliša i prostora uopće bit će nizak. Osim toga, turizam neće utjecati na zaustavljanje negativnih demografskih procesa, no može se očekivati porast broja privremenih rezidenata u Dalmaciji.

Na ljestvici od 1 do 5, pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša moguća ocjena, konzistentnost prve verzije ovoga scenarija ocijenjena je prosječnom ocjenom 3,63 (prve verzije scenarija priložene su u sklopu završnog upitnika na kraju rada). Na temelju mišljenja sudionika da

monokultura turizma „...ne mora nužno sadržavati i povezanost s razvojem poljoprivrede, osobito u kontekstu ulaska u EU i dostupnosti uvozne hrane te istovremene nekonkurentnosti naših poljoprivrednih proizvođača“, u konačnoj verziji scenarija smanjeni su pozitivni učinci na razvoj lokalne poljoprivrede. Također, na temelju stava sudionika da je izraženiji postojeći problem razvoj turizma u građevinskim područjima naselja, u konačnici je i to viđenje pridruženo postojećoj postavci o pretežnoj gradnji u novim turističkim zonama. Završna verzija scenarija „Monokultura turizma“ izložena je na sl. 41.

SCENARIJ „MONOKULTURA TURIZMA“

Turizam će imati ključnu ulogu u razvoju Dalmacije do 2031. godine. Sve što se bude moglo će se „turistificirati“; turizam će sve izraženije dominirati u gospodarskoj i strukturi zaposlenih i utjecati na sezonski karakter načina života. Time će se povećati udio tipova područja čija opća ekonomska aktivnost počiva na turističkom razvoju i tipova područja orijentiranih prema turizmu i rekreaciji.

Turistička ponuda diverzificirat će se, uz razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma, pri čemu će sve veći značaj imati razvoj ruralnog turizma i turizma temeljenog na lokalnim prirodnim i kulturnim znamenitostima u zaobalju i unutrašnjosti većih otoka.

Razvoj turizma pratit će ograničeno povezivanje s lokalnom poljoprivredom te nešto jači razvoj komplementarnih proizvodnih i uslužnih obrta. Međutim, u nedostatku drugačijih razvojnih promišljanja, zaposlenost i gospodarska dinamika neće se značajno povećati, posebno ne do 2021. godine. S obzirom na sve izraženiju dominaciju turizma i pratećih djelatnosti (uslužne djelatnosti, građevinarstvo), broj radnih mjesta, osobito cjelogodišnjih, u sektorima koji nisu direktno vezani uz turizam ili javnu upravu dalje će se smanjivati.

Procesi depopulacije (prirodne i ukupne) i demografskog starenja, kao posljedica kolopleta čimbenika među kojima je stoljetna emigracija na prvome mjestu, bit će sve izraženiji ograničavajući čimbenici razvoja. Iako će obilježavati najveći dio Dalmacije, posebno negativan utjecaj imat će na manjim i izoliranim otocima te u zaobalju do 2021., što će dovesti do praznjenja postojećeg stambenog i gospodarskog fonda te većeg broja „mrtvih“ naselja u tim područjima do 2031. godine. Tako će se osobito u zaobalju i na otocima proširiti tip područja slabog razvoja i „razrjeđivanja“ stanovništva te razvojne zaostalosti.

Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećavat će se u okolicama gradova, prvenstveno Splita i Zadra (manje Šibenika i Dubrovnika), koje će karakterizirati demografska, socioekonomska, funkcionalna i fizionomska transformacija. Na to će utjecati i daljnji razvoj prometne infrastrukture. Nastavit će se snažna litoralizacija s velikom koncentracijom stanovništva na obali te korištenjem prostora otoka i zaobalja kao sekundarnog, „vikend“, mjesta stanovanja sa sve manjom koncentracijom različitih funkcija u prostoru. Dalmacija će biti sve privlačnija privremenim

rezidentima koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima. U velikoj mjeri to će biti neaktivno (umirovljeno) stanovništvo, kako iz Hrvatske, tako i inozemstva, što će utjecati na razvoj pratećih servisa. Potrebe za povećanjem smještajnih kapaciteta zadovoljavat će se gradnjom u građevinskim područjima naselja, ali i novim turističkim zonama. S druge strane, zbog nedostatka radne snage, posebno u novim turističkim zonama u malim općinama, bit će izražena potreba za imigracijom (sezonske) radne snage u obalnom području Dalmacije. Zbog visoke cijene atraktivnog stambenog prostora primarno stanovanje postat će skuplje, prvenstveno u priobalju i na otocima. Daljnje povećanje udjela stanova za odmor i rekreaciju, odnosno povremenost korištenja tih stanova utjecat će na poskupljenje života u Dalmaciji i jer će se razvijati funkcije koje se financiraju i dimenzioniraju na stalno stanovništvo, a koristit će ih i povremeno stanovništvo. Općenito će rasti pritisak za prenamjenu zemljišta i prodaju nekretnina te jačati rentijerski mentalitet.

Sl. 41. Scenarij „Monokultura turizma“

6.2. Scenarij „Održivi turizam“

Drugi scenarij temelji se na dominaciji održivog smjera razvoja turizma u Dalmaciji do 2031. godine. Povezano s tim, trebalo bi doći do veće diverzifikacije turističke ponude i izraženijih multiplikatorskih učinaka turizma na razvoj komplementarnih djelatnosti. Iako neće doći do zaustavljanja negativnih demografskih trendova, poput demografskog starenja, jačanje institucionalnog okvira i veća razina znanja i inovacija u odnosu na monokulturu turizma dovest će do većeg stupnja socijalne umreženosti i održivog korištenja okoliša i prostora.

Konzistentnost prve verzije scenarija ocijenjena je prosječnom ocjenom 3,88. Jedan sudionik kontradiktornima je smatrao konstatacije u prvoj verziji scenarija: „Suvremeni prometni sustavi i suvremeni komunikacijski sustavi dovest će do smanjenja potrebe za koncentriranjem stanovništva i omogućiti uravnoteženiji i prostorno disperziraniiji razvoj.“ te „Najbrži razvoj i transformacija će karakterizirati okolicu Splita i Zadra, a potom okolicu Šibenika i Dubrovnika.“, navodeći da bi ovaj scenarij trebao dovesti do uravnoteženog prostornog razvoja i jačanja manjih centara. Drugi sudionik smatrao je da iskustva iz zemalja u tercijarnoj fazi urbanizacije pokazuju da suvremeni prometni sustavi i suvremeni komunikacijski sustavi sami po sebi ne mogu omogućiti uravnoteženiji i prostorno disperziraniiji razvoj, i da je daleko važnije „...usmjeriti se na planiranje gospodarskoga i demografskoga razvoja malih i srednjih gradskih središta.“ Stoga je u konačnoj verziji scenarija jače istaknuta upravo njihova uloga (sl. 42.).

SCENARIJ „ODRŽIVI TURIZAM“

Turizam u Dalmaciji će do 2031. godine biti nositelj razvoja. Pritom će se maksimalno koristiti prirodni resursi i kulturno naslijeđe priobalja, otoka i zaobalja. Posebno će se povećati razvoj ranije turistički neiskorištenih kapaciteta zaobalja i unutrašnjosti otoka kao odmak od ustaljene ponude sunca i mora u priobalju. Razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma pridonijet će smanjivanju sezonalnosti turizma i utjecati na preraspored turističkog prometa. Važnu ulogu pritom će imati daljnji razvoj prometne infrastrukture. Jačat će samozapošljavanje, posebno vezano za demografski prazna područja koja će velikom diverzifikacijom turističke ponude doživjeti revalorizaciju. Posebna pozornost bit će na korištenju postojećih kapaciteta i njihovom unapređenju i održivom razvoju. Naglasak turističkog razvoja općenito bit će na jačanju individualnog, a ne masovnog turizma na bazi all-inclusive aranžmana, čime će multiplikatorski učinci turizma na ostale djelatnosti (poljoprivreda, proizvodno obrtništvo, manja prerađivačka industrija, trgovina na malo, ugostiteljstvo i različite usluge) doći do izražaja u punoj mjeri. Razvoj turizma odvijat će se „ruku pod ruku“ s ostalim komplementarnim djelatnostima, pri čemu će od presudne važnosti za cjelokupni regionalni razvoj otoka i zaobalja biti uspješno povezivanje lokalne poljoprivrede i turizma. Razvoj poljoprivrede odgovarat će trendovima ne samo u turizmu već i načinu života uopće, kao posljedica čega će rasti udio uređenih čestica (vinograda, maslinika, vrtova). Posebno u razdoblju nakon 2021. godine razvoj cjelogodišnjeg turizma naslanjat će se na cijeli dijapazon aktivnosti i djelatnosti iz sfere kreativnih industrija (dizajn, arhitektura, IT tehnologije, filmska i ostala produkcija, manifestacije, itd.), primarno u dalmatinskim gradovima i priobalju uopće. Diverzificiranim razvojem turizma i njemu komplementarnih djelatnosti gospodarstvo će se dinamizirati, posebno u zaobalju i donekle na obali (manje na otocima) te shodno tome i zaposlenost, no takav razvoj bit će izraženiji nakon 2021. godine. Bit će izražena potreba za uvozom radne snage osobito u turizmu, ali i brodogradnji, koja će zadržati ograničenu važnost. Doći će do širenja tipova područja dinamičnog, osobito turističkog razvoja te područja orijentiranih prema turizmu i rekreaciji, dok će se smanjiti područja razvojne zaostalosti i slabog razvoja.

Veći stupanj zaposlenosti i ekonomske aktivnosti i dalje će biti vezan uz veće gradove, uz širenje te aktivnosti prema okolici većih gradova, što će pridonijeti smanjenju dosadašnje polarizacije u razvoju već do 2021. godine. Suvremeni prometni sustavi i suvremeni komunikacijski sustavi općenito će utjecati na smanjenje potrebe za koncentriranjem stanovništva, odnosno uravnoteženiji i prostorno disperzirani razvoju, no pritom će biti važno i jačanje uloge subregionalnih i područnih središta. Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećavat će se u okolicama gradova, dok će u mnogim dijelovima zaobalja doći i do pražnjenja postojećeg stambenog i gospodarskog fonda. U manjim gradovima uz more, na otocima i u zaobalju sve više će dolaziti do izražaja obilježja sezonskog stanovanja i načina života.

Proces demografskog starenja ipak će biti neminovan i u narednom razdoblju. Depopulacija (prirodna i ukupna) i demografsko starenje bit će sve izraženiji ograničavajući čimbenici razvoja posebno u dijelovima zaobalja i na manjim,

izoliranijim otocima. S druge strane, Dalmacija će postati prostor interesantan za neke nove stanovnike, iako će doći do većeg priljeva neaktivne (umirovljene) populacije nego radno aktivne. Doći će do porasta privremenih rezidenata koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima. Broj stanova za odmor i rekreaciju blago će se povećavati, no cijena i povremenost korištenja tih stanova utjecat će na poskupljenje primarnog stanovanja u Dalmaciji. Potrebe za povećanjem turističkih smještajnih kapaciteta zadovoljavat će se u velikoj mjeri revitalizacijom i prenamjenom postojećih lokacija.

Sl. 42. Scenarij „Održivi turizam“

6.3. Scenarij „Integralni razvoj“

Posljednji scenarij podrazumijeva veliku važnost cjelogodišnje aktivnosti i zaposlenosti stanovništva, visoku razinu znanja, inovacija i tehnologija, uz jačanje sveučilišnih centara. Takvi trendovi razvoja utjecat će na doseljavanje mladog i zrelog, visokoobrazovanog stanovništva, s dugoročnim pozitivnim utjecajem na demografske procese, posebno u okolici većih obalnih gradova i funkcionalno jakim i ekonomski diverzificiranim subregionalnim i područnim središtima u cijeloj regiji. Ovakav integralni razvoj bit će institucionalno snažno uokviren.

Konzistentnost prve verzije ovoga scenarija ocijenjena je prosječnom ocjenom 4,13 i nije bilo dodatnih sugestija za njenim poboljšanjem (sl. 43.).

SCENARIJ „INTEGRALNI RAZVOJ“

Kako bi se izbjegao pretjerani oslonac na jednu gospodarsku granu, razvojna komponenta Dalmacije postat će reindustrijalizacija, kako u ekonomskom, tako i u obrazovnom smislu. Zapošljavanje će, osim uz turizam, biti vezano uz proizvodnju, malo i srednje poduzetništvo, energetiku i ostale grane koje jamče cjelogodišnju zaposlenost, osobito nakon 2021. godine. Pritom će naglasak biti na inovacijama, novim proizvodima, informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji i tehnološkom razvoju uopće, čime će se povećavati efikasnost industrije. Važna će biti i specijalizacija određenih područja te njihova međusobna funkcionalna komplementarnost. Poljoprivredna proizvodnja će se osuvremeniti i biti čvršći temelj za razvoj prerađivačke industrije. Komplementarni razvoj poljoprivrede i turizma doprinijet će cjelokupnom regionalnom razvoju otoka i zaobalja. Turizam će i dalje biti ključna gospodarska djelatnost u dijelovima Dalmacije s dugom tradicijom u razvoju turizma te područjima koja imaju ograničene drugačije razvojne resurse. Zbog toga će biti važan razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma, koji će ublažavati sezonalnost turizma. Osim toga, razvoj cjelogodišnjeg turizma naslanjat će se na dijapazon aktivnosti i djelatnosti iz sfere kreativnih industrija (dizajn,

arhitektura, IT tehnologije, filmska i ostala produkcija, manifestacije, itd.), osobito u gradovima i priobalju općenito. Doći će do smanjenja udjela područja pretežno orijentiranih prema turizmu i rekreaciji i područja u kojima se dinamični razvoj osobito temelji na turističkom razvoju, te općenitog povećanja stupnja ekonomske aktivnosti temeljenog na proizvodnji i tehnološkom razvoju. U skladu s tim, smanjit će se i područja slabog razvoja i razvojne zaostalosti. Proces demografskog starenja ostat će izraženi problem u velikom dijelu regije, no otvaranjem velikog raspona cjelogodišnjih radnih mjesta utjecat će se na imigraciju mladog i zrelog visokoobrazovanog stanovništva, osobito u okolicu većih obalnih gradova i funkcionalno jaka i ekonomski diverzificirana subregionalna i područna središta u cijeloj regiji. Suvremeni prometni i komunikacijski sustavi sve će izraženije utjecati na smanjenje potrebe za koncentriranjem stanovništva i omogućavati uravnotežen i prostorno disperziran razvoj. Tempo depopulacije u mnogim dijelovima zaobalja i prometno dobro povezanim otocima smanjit će se, iako će do 2031. godine nedostatak mladih koji bi trebali biti nositelji gospodarskog i općeg razvoja biti ograničavajući čimbenik razvoja u mnogim dalmatinskim naseljima. Veći i prometno dostupniji otoci, manja obalna središta te dostupniji dijelovi zaobalja bilježit će doseljavanje umirovljenog stanovništva.

Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećat će se u okolini većih gradova i područnim središtima, dok će se niz nekadašnjih stambenih objekata u strogim centrima većih gradova rekonstruirati i prenamijeniti za različite poslovne namjene. Zbog nepovoljnih demografskih trendova posebno će se u izoliranim dijelovima regije nastaviti praznjenje postojećeg stambenog i gospodarskog fonda. Unatoč prirastu privremenih rezidenata koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima, rast broja stanova za odmor i rekreaciju u cijeloj regiji usporit će se već do 2021. godine.

Sl. 43. Scenarij „Integralni razvoj“

6.4. Implikacije za organizaciju i provođenje prostornog planiranja

Scenarij „Monokultura turizma“ trećina sudionika ocijenila je kao realan, trend scenarij u većem dijelu obuhvata istraživanja, koji „...dovodi u pitanje dugoročnu održivost razvoja u svim njegovim komponentama.“ Promatrajući turizam kao (klimatski) fenomen, sudionik je naveo da je riječ „...o sektoru gdje nikakve inovativne suradnje npr. na razvoju novih usluga nisu prisutne u značajnoj mjeri“, i gdje ne vidi mogućnost trajnog unapređenja djelatnosti „...jer jednostavno je potrebno da zaposlenici u toj djelatnosti rade cijelu godinu kako bi mogli proizvoditi održivi dohotak.“ Ukoliko bi se trend nastavio u ovom smjeru, prema mišljenju drugog sudionika „...za očekivati je da je planiranje u prostoru i dalje podređeno kratkoročnim profitnim ciljevima...“

Među implikacijama istaknuto je da scenarij traži planiranje „turističkoga i urbanističkoga, pa čak i ruralnoga razvoja“, no da bi se u kontekstu ovoga scenarija valjalo primarno usmjeriti na turistički najvažniji prostor – obalu. Pritom je veliki problem dimenzioniranje infrastrukture za potrebe vršnih opterećenja. Komunalna opremljenost ne može pratiti razvoj i širenje naselja, a infrastruktura se mora planirati prema najvećem, izrazito sezonskom, broju korisnika, što vodi povećanim troškovima izgradnje i održavanja. Prostorni planovi trebali bi djelovati u smjeru sprečavanja negativnih posljedica turističkog razvoja i rasterećivanja obalnog pojasa preusmjeravanjem gospodarskih aktivnosti i stanovništva prema zaobalju.

Ipak, istaknuto je da je turizam strateška gospodarska djelatnost Hrvatske koja nije samo u funkciji lokalnog gospodarstva.¹¹³ U skladu s time, jasno je da se „treba dalje graditi“, i da turistička gradnja treba nadmašivati potrebe lokalnog stanovništva. Međutim, prema mišljenju sudionika, prostorno planiranje treba se postaviti restriktivno prema turističkoj izgradnji u postojećim naseljskim strukturama te obnoviti i podignuti kvalitetu smještajnih kapaciteta u postojećim naseljima. Općenito, kod prenamjene zemljišta i planiranja gradnje treba voditi računa o tome radi li se o objektima za povremeno ili stalno stanovanje, uz restrikcije prema objektima koji se planiraju za povremeno stanovanje. Uz pronalaženje lokacija za razvoj novog stambenog fonda treba propisati uvjete gradnje kojima će on biti uklapljen u prostor.

Izgradnju novih kapaciteta valja planirati u zasebnim turističkim zonama, ako to vodi prema radnim mjestima „...koja su aktivna barem 6 mjeseci godišnje...“ te ako u takvim kapacitetima radi lokalno stanovništvo (čak i uz mogućnost subvencija). Analizom i određivanjem mogućih zona, neovisno o namjeni, izbjeglo bi se čekanje investitora, nakon kojeg slijedi „...izrada izmjena plana uz prenamjenu zemljišta“. Budući da je obalni dio Dalmacije već u velikoj mjeri izgrađen ili nepogodan za veliku gradnju, postavlja se pitanje moguće gradnje novih turističkih zona na otocima, posebno onima koji su mostom spojeni s kopnom (primjerice, Vir i Pag). Vezano uz to je i pitanje odabira lokacija i opremanja nautičkih marina za cjelogodišnje vezove, gdje prihode donose dodatni servisi, a ne samo prolazni nautički turizam.

Osim samog prostornog planiranja, istaknuta je važnost planiranja razvoja turističkih destinacija, koje u pravilu nisu dovoljno prepoznatljive. Planiranje se treba temeljiti na turističkoj atrakcijskoj osnovi, pri čemu posebno selektivni oblici turizma trebaju biti u funkciji razvoja lokalne zajednice. U unutrašnjosti Dalmacije oni trebaju biti vezani za baštinu

¹¹³ Sudionik je naveo i prognoze svjetske turističke organizacije, prema kojima bi Hrvatska 2020. godine mogla imati 20 milijuna turista.

i poljoprivredu, uz prenamjenu starih kamenih kuća (bez nove izgradnje). Veliki potencijal leži i u posebnim oblicima turizma poput medicinskih usluga i usluga za starije, što je povezano s međunarodnim umirovljeničkim migracijama. Ovakve migrante valjalo bi usmjeriti prema obnovi starijih kuća, što bi doprinijelo njihovom aktivnijem uključivanju u lokalnu zajednicu (u odnosu na život u svojevrsnim izoliranim zonama).

Unaprjeđenje turizma u kontekstu „Održivog turizma“ općenito bi tražilo i veću razinu „...korištenja proizvoda i usluga proizvedenih i stvorenih u vlastitoj okolini.“ To podrazumijeva olakšanje mogućnosti bavljenja poljoprivredom i pratećim djelatnostima na poljoprivrednom zemljištu. Predviđeni multiplikatorski učinci turizma na ostale djelatnosti, prema mišljenju sudionika, neće se ostvariti bez krovne strategije – a umjesto „...parcijalnih rješenja uglavnom vođenih privatnom inicijativom.“ Dosad prevladavajući način naknadnih izmjena planova (bilo prostornih ili ekonomskih/razvojnih) teško može biti temelj održivog razvoja. Prema mišljenju drugog sudionika, u kontekstu ovoga scenarija potrebna je veća razina stručnosti; sinergije između različitih dionika; horizontalne i vertikalne povezanosti; te međusektorske i unutarsektorske suradnje „...u procesima upravljanja i planiranja razvoja u prostoru.“ Pritom se dalje ističe da „...treba imati na umu da i pojam 'održivost' može podrazumijevati različite stupnjeve odnosno snagu održivosti (*hard* i *soft*).“ „Koncept održivog turizma (kao heterogene djelatnosti) koji teži većoj sinergiji, uključenosti i umreženosti približava se scenariju/konceptu integralnog razvoja. Time jača i uloga prostornog (i svekolikog) planiranja.“ Uz naglašenu gospodarsku diverzifikaciju važan je sustav kompleksnog i dosljednog prostornog planiranja i u urbanim i u ruralnim područjima te planiranje gospodarskog i demografskog razvoja gradskih središta koja bi trebala preuzeti značajniju ulogu na subregionalnoj i mikroregionalnoj razini. Osim toga treba imati na umu implikacije koje proizlaze iz mogućeg doseljavanja radne snage iz drugih, manje razvijenih država, budući da takav interes jača „...paralelno s razvojem.“

Scenarij „Integralni razvoj“ većina sudionika smatra najpoželjnijim scenarijem razvoja i, uzimanjem u obzir prirodnih mogućnosti, prilikom za različite dijelove Dalmacije „...da razvijaju vlastite resurse.“ Dio sudionika izrazito je skeptičan prema njegovoj realnosti, odnosno da je on „...moguć u našem društvenom kontekstu kojeg karakterizira neobrazovanost, neorganiziranost i sklonost improvizacijama.“, ili „Kad bi se ostvario Dalmacija bi zaista postala mala Kalifornija!“ Prema ovom scenariju prostorno planiranje trebalo bi biti „...najdugotrajnije i najkompleksnije“.

U odnosu na „Održivi turizam“, prema mišljenju sudionika integralnost podrazumijeva „još jači stupanj sinergije, umreženosti i sustavski pristup u razvojno-planskim aktivnostima.

Integralno upravljanje (i planiranje) postaje *conditio sine qua non*.“ Pritom nositelji razvojnih odluka snose odgovornost za njihovo donošenje i provedbu, a sustav praćenja razvojnih rezultata neizostavan je u planskom procesu. To je također koncept u kojem je prostorno planiranje „...tek jedan od parcijalnih oblika planiranja unutar koncepta integralnog planiranja.“ Ovaj scenarij traži „...najviše usmjeravanja, potpora i pametnog korištenja poticaja i sredstava iz dostupnih fondova“, odnosno stručni i znanstveni kadar, kao i kapital, na svim razinama. „Najvažniji segment prostornog planiranja i na strateškoj i na provedbenoj razini upravo je razbijanje monokulture i određivanje dodatnih pravaca/poluga razvoja.“ Prostor je potrebno sagledati u cjelini „...ponajprije s državne razine, onda županijske, pa tek onda lokalne“ razine i tako „smisleno planirati njegov budući razvoj“. U smislu „reindustrijalizacije“ važno je osmišljavanje koncepta razvoja, odnosno korištenja brojnih zona proizvodne i poslovne namjene, kako izdvojenog građevinskog područja izvan naselja, tako i unutar naselja. Jedan sudionik smatra da posebnu pozornost treba posvetiti revitalizaciji poljoprivredne proizvodnje i njezinoj povezanosti s prehrambenom industrijom i turizmom. Drugi sudionik centar hrvatske industrijske proizvodnje ipak ne vidi u Dalmaciji, smatrajući da bolje preduvjete za takav razvoj i dulju tradiciju inovativnosti u tehnologiji, na prostoru Primorske Hrvatske, ima Riječko područje (uz druga središta, poput Zagreba, Varaždina, Osijeka, Slavonskog Broda i Siska).

U kontekstu svih scenarija razvoja važno je planiranje adekvatne prometne infrastrukture, s vrstama, trasama i koridorima koji će imati što manji utjecaj na okoliš. To, prema stavu jednoga sudionika, uključuje proširenje splitske i zadarske zračne luke; izgradnju Pelješkog mosta i kvalitetne ceste do Dubrovnika, ali autoceste u punom profilu preko Trebinja (kako se dubrovačko područje ne bi dodatno opteretilo tranzitnim prometom). Osim toga je važno imati na umu da izgradnja jadransko-jonske autoceste unosi dodatni tranzitni karakter, koji se može koristiti. Nadalje, za brodogradnju koja bi, prema mišljenju sudionika, mogla naći izlaz iz trenutne krize, važno je unaprjeđenje željezničke infrastrukture i povezanost s kooperantima diljem Hrvatske.

Na važnost strateškog promišljanja razvoja u prostornom planiranju općenito upućuju i riječi sudionika kako se rad u prostornom planiranju danas „...pretvorio u određeni birokratski posao, koji se svodi na zakone, propise i pripremu akata u procesu izrade prostornih planova, i vrlo malo je mjesta za određeni intelektualni rad i osmišljavanje razvoja prostora. Tome u prilog ide što Prostorni plan kao cjelovit dokument nema više svoju vrijednost, već njegovi pojedini dijelovi (Odredbe), i to koji se tiču uvjeta za gradnju. Ostali

dijelovi, poput stanovništva, ciljeva razvoja i dr. potpuno su irelevantni.“ U pružanju strateškog smjera planiranju izrada scenarija pokazala se svrhovitom.

7. ZAKLJUČAK

Zaključci istraživanja u odnosu na hipoteze postavljene na početku rada su sljedeći:

1. Hipoteza o afirmaciji metode scenarija u prostornom planiranju osobito kao instrumentu strateškog planiranja potvrđena je. Naime, iako se scenariji koriste u istraživanju i planiranju prostora na različitim prostornim razinama te, shodno tome, mogu biti vrlo široko, ali i vrlo specifično usmjereni (npr. planiranje korištenja zemljišta u krupnom mjerilu), posebnu primjenu metoda scenarija našla je u razradi varijanti budućeg razvoja te pružanju strateškog smjera planiranju prostora. Scenariji olakšavaju integrirano promišljanje mnogih aspekata razvoja u prostoru te tako omogućavaju strateško usmjeravanja razvoja i planiranja;
2. Potvrđeno je i da kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih pristupa u izradi scenarija pridonosi njenom unaprjeđenju. Pokazalo se da su rezultati multivarijatne statističke analize bili kvalitetna (iako vrlo kompleksna!) osnova, no sudjelovanje znanstvenika i stručnjaka u Delfi panelu poboljšalo je prepoznavanje i tumačenje faktora ključnih za izradu scenarija razvoja Dalmacije. Pritom se participativnost metode Delfi može unaprijediti uključivanjem sudionika iz civilnog sektora, ili se izloženi postupak može nadograditi, primjerice, organizacijom okruglog stola ili radionice sa širokim sudjelovanjem, gdje bi se mogli izložiti i raspraviti zaključci o scenarijima razvoja;
3. Potvrđeno je da su razvojne promjene u prostoru Dalmacije, kao posljedica transformacije u drugoj polovici 20. stoljeća, ali i promjena u recentnom razdoblju (nakon 2001. godine) omogućile tipološko razlikovanje prostora. Primjenom faktorske analize pokazatelja razvoja na razini gradova i općina izdvojeno je šest faktora utjecaja na razvojna obilježja Dalmacije i njezinih užih prostornih cjelina: *Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost, Negativna prirodna promjena i demografsko starenje, Koncentracija stanovništva, Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju, Turistički razvoj te Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti*. Navedeni faktori su kroz postupak klaster analize omogućili izdvajanje pet tipova gradova i općina Dalmacije: *tip dinamičnog, posebno turističkog razvoja i koncentracije stanovništva* (19 gradova i općina); *tip jače demografske, a slabije ekonomske aktivnosti* (41 grad i općina); *tip razvojne zaostalosti* (5 općina); *tip pretežno orijentiran prema turizmu i rekreaciji, uz demografsko nazadovanje* (48 gradova i općina); *tip općenito slabog razvoja i „razrjeđivanja“ stanovništva* (18 gradova i općina);
4. Kao i u drugim primjerima izloženima u literaturi, pokazalo se da metoda scenarija u prostornom planiranju Dalmacije, pored trendova i predviđanja procesa, treba uključiti

odgovarajuće implikacije za prostorno planiranje ili korektivne mjere usklađenijega prostornog razvoja. Implikacije proizašle iz scenarija razvoja važne su, ne samo za prostorno planiranje u užem smislu, već i širi razvojni kontekst.

Jedan od osnovnih zadataka planova i planiranja upravo je priprema za budući razvoj, pri čemu planeri ne pokušavaju samo predvidjeti, već izgraditi bolju budućnost. Znanstveno utemeljeno promišljanje budućeg razvoja važno je u prostornom planiranju – kao podloga za donošenje prostorno-planskih odluka. Izrada scenarija ne bi trebala biti sama sebi svrha, već na temelju scenarija valja razmotriti odgovarajuće mjere prostornog planiranja. U realnom postupku prostornog planiranja to podrazumijeva i praćenje njihove implementacije kroz odabrane indikatore.

Izrada scenarija i istraživanje, odnosno promišljanje mogućeg budućeg razvoja, osobito ako se temelji na participativnom pristupu i sudjelovanju širokog kruga dionika, nije brzo rješenje za probleme. No, prednosti ove metode proizlaze iz mogućnosti obuhvaćanja široke analitičke osnove, razmatranja kompleksnog skupa faktora koji utječu na razvoj prostora i mogućih pravaca njihova daljnjeg utjecaja. Scenariji tim elementima pružaju zajednički okvir, u kojem je, u prostornom planiranju, posebno važan integralan i interdisciplinarni pristup.

Scenariji razvoja Dalmacije do 2031. godine u kontekstu istraživanja i planiranja prostora pokazuju da znanstvenici i stručnjaci u Delfi panelu kao važnu kariku budućeg razvoja vide ulogu turizma, njegov odnos s drugim djelatnostima i općenito utjecaj turističkog razvoja i rekreacije u prostoru. Razvoj Dalmacije i njezinih užih prostornih cjelina do 2031. mogao bi biti: „monokulturan“ s ograničenim utjecajem turizma na druge djelatnosti i usporavanje negativnih demografskih procesa te niskim stupnjem zaštite okoliša i prostora uopće; održiv, u smislu uravnoteženijeg utjecaja turizma na gospodarstvo, stanovništvo i okoliš; ili integralan – u smjeru reindustrijalizacije i većeg naglaska na sekundarni sektor djelatnosti, ali i informatičko-komunikacijske tehnologije, uz mogućí povoljniji utjecaj na demografsku stabilizaciju. Naravno, ovo su samo tri od mnogostrukih mogućih scenarija, no oni pokazuju da će budući razvoj uvelike ovisiti o tome koje odluke dionici u prostoru Dalmacije donose u sadašnjosti. Pritom planiranje koje razvoj prostora promatra integralno, kroz međuovisnost razvojnih procesa i različitih aspekata razvoja u njemu, treba biti važna karika na putu prema održivijoj budućnosti.

8. LITERATURA I IZVORI PODATAKA

LITERATURA:

- Abildtrup, J., Audsley, E., Fekete-Farkas, M., Giupponi, C., Gylling, M., Rosato, P., Rounsevell, M., 2006: Socio-economic scenario development for the assessment of climate change impacts on agricultural land use: a pairwise comparison approach, *Environmental Science & Policy* 9, 101-115.
- Albrechts, L., 2004: Strategic (spatial) planning reexamined, *Environment and Planning B: Planning and Design* 31, 743-758.
- Albrechts, L., Healey, P., Kunzmann, K. R., 2003: Strategic Spatial Planning and Regional Governance in Europe, *Journal of the American Planning Association* 69 (2), 113-129.
- Alcamo, J., 2001: Scenarios as tools for international environmental assessments, *Experts' Corner Report: Prospects and Scenarios 5, Environmental issue report 24*, European Environment Agency, Copenhagen, http://www.ftsnet.it/documenti/38/Scenarios_issue%20EEA_report_no_24.pdf (14.11.2011.)
- Alcamo, J., 2008: The SAS Approach: Combining Qualitative and Quantitative Knowledge in Environmental Scenarios, u: *Environmental Futures: The Practice of Environmental Scenario Analysis* (ur. Alcamo, J.), Elsevier, Amsterdam, 123-150.
- Alcamo, J., Kok, K., Busch, G., Priess, J. A., Eickhout, B., Rounsevell, M., Rothman, D. S., Heistermann, M., 2006: Searching for the Future of Land: Scenarios from the Local to Global Scale, u: *Land-Use and Land-Cover Change: Local Processes and Global Impacts* (ur. Lambin, E. F., Geist, H.), Springer, Berlin Heidelberg, 137-155.
- Aligica, P. D., 2005: Scenarios and the growth of knowledge: Notes on the epistemic element in scenario building, *Technological Forecasting & Social Change* 72, 815-824.
- Allmendinger, P., 2009: *Planning Theory*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Amer, M., Daim, T. U., Jetter, A., 2012: A review of scenario planning, *Futures* 46, 23-40.
- ATEAM Final report 2004, Section 5 and 6 and Annex 1 to 6, Potsdam Institute for Climate Impact Research (PIK), Potsdam, http://www.pik-potsdam.de/ateam/ateam_final_report_sections_5_to_6.pdf (20.12.2013.)
- Banfield, E. C., 1959: Ends and Means in Planning, *International Social Science Journal* 11 (3) (reprint)
- Barbanente, A., Khakee, A., Puglisi, M., 2002: Scenario building for Metropolitan Tunis, *Futures* 34, 583-596.
- Barber, M., 2009: Questioning scenarios, *Journal of Futures Studies* 13 (3), 139-146.
- Barredo, J. I., Kasanko, M., McCormick, N., Lavalle, C., 2003: Modelling dynamic spatial processes: simulation of urban future scenarios through cellular automata, *Landscape and Urban Planning* 64, 145-160.
- Bartholomew, K., 2007: Land use-transportation scenario planning: promise and reality, *Transportation* 34 (4), 397-412.
- Beckman, N., 1964: The Planner as a Bureaucrat, *Journal of the American Institute of Planners* 30 (reprint)

- Benić, Đ. (ur.), 2002: Strategija razvoja Županije Dubrovačko-neretvanske, Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, Dubrovnik.
- Berkhout, F., Hertin, J., Jordan, A., 2002: Socio-economic futures in climate change impact assessment: using scenarios as 'learning machines', *Global Environmental Change* 12, 83-95.
- Bezold, C., 2010: Lessons from using scenarios for strategic foresight, *Technological Forecasting & Social Change* 77, 1513-1518.
- Bishop, P., Hines, A., Collins, T., 2007: The current state of scenario development: an overview of techniques, *Foresight* 9 (1), 5-25.
- Börjeson, L., Höjer, M., Dreborg, K.-H., Ekvall, T., Finnveden, G., 2006: Scenario types and techniques: Towards a user's guide, *Futures* 38, 723-739.
- Bradfield, R., Wright, G., Burt, G., Cairns, G., van der Heijden, K., 2005: The origins and evolution of scenario techniques in long range business planning, *Futures* 37, 795-812.
- Bryan, B. A., Crossman, N. D., King, D., Meyer, W. S., 2011: Landscape futures analysis: Assessing the impacts of environmental targets under alternative spatial policy options and future scenarios, *Environmental Modelling & Software* 26, 83-91.
- Busch, G., 2006: Future European agricultural landscapes—What can we learn from existing quantitative land use scenario studies?, *Agriculture, Ecosystems and Environment* 114, 121-140.
- Carter, T. R., Fronzek, S., Bärlund, I., 2004: FINSKEN: a framework for developing consistent global change scenarios for Finland in the 21st century, *Boreal Env. Res.* 9, 91-107.
- Celino, A., Concilio, G., 2010: Participation in environmental spatial planning: Structuring-scenario to manage knowledge in action, *Futures* 42, 733-742.
- Chermack, T. J., 2004: A Theoretical Model of Scenario Planning, *Human Resource Development Review* 3 (4), 301-325.
- Chermack, T. J., Lynham, S. A., Ruona, W. E. A., 2001: A review of scenario planning literature, *Futures Research Quarterly*, 7-31.
- Chermack, T. J., van der Merwe, L., 2003: The role of constructivist learning in scenario planning, *Futures* 35, 445-460.
- Coates, J. F., 2000: Scenario Planning, *Technological Forecasting and Social Change* 65, 115-123.
- Coates, J., Durance, P., Godet, M., 2010: Strategic Foresight Issue: Introduction, *Technological Forecasting & Social Change* 77, 1423-1425.
- Cooke, P., 1983: *Theories of Planning and Spatial Development*, Hutchinson, London, Melbourne, Sydney, Auckland, Johannesburg.
- Crkvenčić, I., 1976: Statistička i funkcionalna klasifikacija naselja SR Hrvatske, u: *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske: Geografska analiza* (ur. Cvitanović, A.), Školska knjiga, Zagreb, 5-32.
- Curry, A., Schultz, W., 2009: Roads Less Travelled: Different Methods, Different Futures, *Journal of Futures Studies*, 13 (4), 35-60.
- Cvitanović, M., 2014: Promjene zemljišnog pokrova i načina korištenja zemljišta u Krapinsko-zagorskoj županiji od 1991. do 2011., *Hrvatski geografski glasnik* 76 (1), 41-59.
- Dammers, E., 2010: Making territorial scenarios for Europe, *Futures* 42, 785-793.

- Davidoff, P., 1965: Advocacy and Pluralism in Planning, *Journal of the American Institute of Planners* 31 (reprint)
- Davoudi, S., Dammers, E., 2010: The territorial futures of Europe: Introduction to the special issue, *Futures* 42, 779-784.
- de Jouvenel, B., 1965: *Futuribles*, transkript predavanja za RAND-ov seminar 30. studenog 1964., <http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/papers/2008/P3045.pdf> (24.1.2013.).
- de Jouvenel, H., 2000: A Brief Methodological Guide to Scenario Building, *Technological Forecasting and Social Change* 65, 37-48.
- de Nijs, T.C.M., De Niet, R., Crommentuijn, L., 2004: Constructing land-use maps of the Netherlands in 2030, *Journal of Environmental Management* 72, 35-42.
- de Noronha Vaz, E., Nijkamp, P., Painho, M., Caetano, M., 2012: A multi-scenario forecast of urban change: A study on urban growth in the Algarve, *Landscape and Urban Planning* 104, 201-211.
- Defilippis, J., 2006: Promjene u poljoprivredi i selu Dalmacije u posljednjih stotinjak godina, *Društvena istraživanja* 15 (6), 1047-1062.
- Dotson, A. B., Godschalk, D. R., Kaufman, J. L., 1989: *The Planner as Dispute Resolver: Concepts and Teaching Materials*, National Institute for Dispute Resolution, Washington D. C.
- Duckworth, R., Simmons, J., McNulty, R., 1986: *The Entrepreneurial American City*, Partners for Livable Places, US Department of Housing and Urban Development, Washington, 6-24. (izvaci)
- Dumičić, K., Knežević, S., 2007: Anketno istraživanje prakse predviđanja promjena u vlastitome poslovanju i poslovnome okruženju hrvatskih poduzeća, *Ekonomski pregled* 58 (3-4), 158-180.
- Durance, P., 2010: Reciprocal influences in future thinking between Europe and the USA, *Technological Forecasting & Social Change* 77, 1469-1475.
- Durance, P., Godet, M., 2010: Scenario building: Uses and abuses, *Technological Forecasting & Social Change* 77, 1488-1492.
- Dühr, S., Colomb, C., Nadin, V., 2010: *European Spatial Planning and Territorial Cooperation*, Routledge, London i New York.
- Eickhout, B., van Meijl, H., Tabeau, A., van Rheenen, T., 2007: Economic and ecological consequences of four European land use scenarios, *Land Use Policy* 24, 562-575.
- Eriksson, E. A., Weber, K. M., 2008: Adaptive Foresight: Navigating the complex landscape of policy strategies, *Technological Forecasting & Social Change* 75, 462-482.
- Etzioni, A., 1967: Mixed-Scanning: A "Third" Approach to Decision-Making, *Public Administration Review* 27 (5), 385-392.
- Fainstein, S. S., 1995: Politics, Economics, and Planning: Why Urban Regimes Matter, *Planning Theory* 14, 34-41.
- Fakin Bajec, J., 2007: Architectural heritage: an important element of identity in the Karst region of Slovenia, *Lietuvos etnologija* 7 (16), 157-171.
- Faričić, J., 2012: *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga, Zagreb.

- Faričić, J., Graovac, V., Čuka, A., 2010: Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i/ili prostor odmora i rekreacije, *Geoadria* 15 (1), 145-185.
- Fernández Güell, J. M., 2010: Can foresight studies strengthen strategic planning processes at the urban and regional level?, http://www.forschungsnetzwerk.at/downloadpub/engl_100_Fernandez_Gell_Jose_Miguel.pdf (9.1.2013.)
- Foa, R., Howard, M., 2006: Use of Monte Carlo simulation for the public sector: An evidence-based approach to scenario planning, *International Journal of Market Research* 48 (1), 27-48.
- Forester, J., 1989: Understanding Planning Practice, u: *Planning in the Face of Power* (J. Forester), University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 137-162.
- Frewer, L. J., Fischer, A. R. H., Wentholt, M. T. A., Marvin, H. J. P., Ooms, B. W., Coles, D., Rowe, G., 2011: The use of Delphi methodology in agrifood policy development: Some lessons learned, *Technological Forecasting & Social Change* 78, 1514-1525.
- Friedmann, J., 1973: The Transactive Style of Planning, u: *Retracking America: A Theory of Transactive Planning* (J. Friedmann), Anchor/Doubleday, Garden City, 171-193.
- Friedmann, J., 1987: The Mediations of Radical Planning, u: *Planning in the Public Domain – From Knowledge to Action* (J. Friedmann), Princeton University Press, Princeton, 389-412.
- Friedmann, J., 1998: Planning theory revisited, *European Planning Studies* 6 (3), 245-253.
- Friedmann, J., 2008: The uses of planning theory: a bibliographic essay, *Journal of Planning Education and Research* 28, 247-257.
- Friedmann, J., 2011: *Insurgencies: Essays in Planning Theory*, Routledge, London i New York.
- Friedmann, J., Bryson, J., Hyslop, J., Balducci, A., Wiewel, W., Albrechts, L., Healey, P., 2004: Strategic Spatial Planning and the Longer Range, *Planning Theory & Practice* 5 (1), 49-67.
- Friganović, M., 1974: Privreda, u: *Geografija SR Hrvatske, Knjiga VI: Južno hrvatsko primorje* (ur. Friganović, M.), Školska knjiga, Zagreb, 63-82.
- Friganović, M., 1992: Demografska osnova i razvoj šibenske regije, *Acta Geographica Croatica* 27, 1-14.
- Fulgosi, A., 1984: *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb.
- Fürst, D., Scholles, F. (ur.), 2008: *Handbuch Theorien und Methoden der Raum- und Umweltplanung*, Rohn, Dortmund.
- Gausemeier, J., Fink, A., Schlake, O., 1998: Scenario Management: An Approach to Develop Future Potentials, *Technological Forecasting and Social Change* 59, 111-130.
- Geneletti, D., 2012: Environmental assessment of spatial plan policies through land use scenarios: A study in a fast-developing town in rural Mozambique, *Environmental Impact Assessment Review* 32, 1-10.
- Glamuzina, M., Glamuzina, N., 1996: Promjene u biološkoj i ekonomskoj strukturi stanovništva Južne Hrvatske (Dalmacije) od 1948. do 1991. godine, *Geoadria* 1, 17-34.
- Glamuzina, M., Glamuzina, N., 1998: Problem centralnog naselja u općini Gradac, *Geoadria* 3, 57-63.

Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije, Splitsko-dalmatinska županija, Horwath Consulting Zagreb,
<http://www.dalmacija.hr/Portals/0/PropertyAgent/558/Files/384/Glavni%20plan%20turizma%20SDZ%20v1%203%205%209-%2019%2006%2007.pdf> (8.7.2014.)

Godet, M., 2000a: Fore front. How to be rigorous with scenario planning, *Foresight* 2 (1), 5-9.

Godet, M., 2000b: The Art of Scenarios and Strategic Planning: Tools and Pitfalls, *Technological Forecasting and Social Change* 65, 3-22.

Godet, M., 2012: To Predict or to Build the Future? Reflections on the Field and Differences between Foresight and La Prospective, *The Futurist* 46 (3), <http://www.wfs.org/futurist/may-june-2012-vol-46-no-3/predict-or-build-future-reflections-field-and-differences-between> (18.1.2013.)

Godet, M., Durance, P., 2011: *Strategic Foresight for Corporate and Regional Development*, DUNOD, UNESCO, Fondation Prospective et Innovation, <http://en.lapropective.fr/books/10-strategic-foresight-for-corporate-and-regional-development.html> (25.6.2013.)

Godet, M., Roubelat, F., 1996: Creating the Future: The Use and Misuse of Scenarios, *Long Range Planning* 29 (2), 164-171.

Gordon, T. J., 1994: Cross-Impact Method, u: *Futures Research Methodology* (ur. Glenn, J. C.), AC/UNU Millenium Project.

Grčić, B., 1999: Kvantitativni model rasta Bjelovarsko-bilogorske županije, u: *Dugoročni razvitak gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije* (ur. Karaman Aksentijević, N.), Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet Rijeka, Bjelovarsko-bilogorska županija, Rijeka-Bjelovar, 66-89.

Grgurević, O., 1991: Relativni centralitet naselja Hrvatske, *Sociologija sela* 29 (111/114), 73-83.

Greiner, R., 2004: Systems framework for regional-scale integrated modelling and assessment, *Mathematics and Computers in Simulation* 64, 41-51.

Ground for choices: Four perspectives for the rural areas in the European Community, Reports to the Government, Netherlands Scientific Council for Government Policy, 1992, http://www.wrr.nl/fileadmin/en/publicaties/PDF-Rapporten/Ground_for_choices_four_perspectives_for_the_rural_areasin_the_European_Community.pdf (20.12.2013.)

Hall, P., 2002: *Urban and Regional Planning*, Fourth edition, Routledge, London i New York.

Halmi, A., 2003: *Multivarijatna analiza u društvenim znanostima*, Alinea, Zagreb.

Haslauer, E., Biberacher, M., Blaschke, T., 2012: GIS-based Backcasting: An innovative method for parameterisation of sustainable spatial planning and resource management, *Futures* 44 (4), 292-302.

Healey, P., 2004: The Treatment of Space and Place in the New Strategic Spatial Planning in Europe, *International Journal of Urban and Regional Research* 28 (1), 45-67.

Healey, P., Hillier, J., 2008: Introduction, u: *Foundations of the Planning Enterprise: Critical Essays in Planning Theory, Volume 1* (ur. Hillier, J., Healey, P.), Ashgate, Aldershot, ix-xxvii.

- Hourcade, J.-C., Robinson, J., 1996: Mitigating factors: Assessing the costs of reducing GHG emissions, *Energy Policy* 24 (10/11), 863-873.
- Inayatullah, S., 2008: Six pillars: futures thinking for transforming, *Foresight* 10 (1), 4-21.
- Kemp-Benedict, E., 2004: From Narrative to Number: A Role for Quantitative Models in Scenario Analysis, u: *iEMSs 2004 International Conference: Complexity and Integrated Resources Management* (ur. Pahl-Wostl, C., Schmidt, S., Jakeman, T.), International Environmental Modelling and Software Society, Osnabrück, <http://www.iemss.org/iemss2004/pdf/scenario/kempfrom.pdf> (14.11.2011.)
- Klosterman, R. E., 2007: Deliberating about the future, u: *Engaging the Future: Forecasts, Scenarios, Plans, and Projects* (ur. Hopkins, L. D., Zapata, M. A.), 199-219.
- Kok, K., Rothman, D. S., Patel, M., 2006a: Multi-scale narratives from an IA perspective: Part I. European and Mediterranean scenario development, *Futures* 38, 261-284.
- Kok, K., Patel, M., Rothman, D. S., Quaranta, G., 2006b: Multi-scale narratives from an IA perspective: Part II. Participatory local scenario development, *Futures* 38, 285-311.
- Koll-Schretzenmayr, M., Keiner, M., Nussbaumer, G., 2004: Editors' Introduction, u: *The Real and Virtual Worlds of Spatial Planning* (ur. Koll-Schretzenmayr, M., Keiner, M., Nussbaumer, G.), Springer, Berlin Heidelberg, 1-19.
- Kos, G., Milojević, D., Feletar, P., 2012: Razvitak prometnog sustava Grada Virovitice kao središta Podravine, *Podravina* 11 (21), 186-204.
- Kovačić, M., Dundović, Č., Bošković, D., 2007: Nautical tourism development through integrated planning, *Pomorstvo* 21 (1), 189-210.
- Krawczyk, E., Ratcliffe, J., 2005: Predict and provide vs explore, envision and plan: transforming the urban planning approach towards the future, Futures Academy, Dublin Institute of Technology, <http://arrow.dit.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=futuresacart> (3.10.2013.)
- Krawczyk, E., Slaughter, R., 2010: New generations of futures methods, *Futures* 42, 75-82.
- Laci, S., 1979: Centralna naselja Međimurja, *Radovi* 14, 19-40.
- Lacour, C., Durand, C., 1977: *Reflections on the theories and methods of forecasting*, European Regional Planning, Series of studies, Study No. 2, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/Publications/ATEP-2_en.pdf (3.12.2013.)
- Lajić, I., Mišetić, R., 2013: Demografske promjene na hrvatskim otocima na početku 21. stoljeća, *Migracijske i etničke teme* 29 (2), 169-199.
- Lennert, M., Robert, J., 2010: The territorial futures of Europe: 'Trends', 'Competition' or 'Cohesion', *Futures* 42, 833-845.
- Lindblom, C. E., 1959: The Science of "Muddling Through", *Public Administration Review* 19 (2), 79-88.
- Linstone, H. A., Turoff, M., 2011: Delphi: A brief look backward and forward, *Technological Forecasting & Social Change* 78, 1712-1719.
- Liu, Y., Lv, X., Qin, X., Guo, H., Yu, Y., Wang, J., Mao, G., 2007: An integrated GIS-based analysis system for land-use management of lake areas in urban fringe, *Landscape and Urban Planning* 82, 233-246.

- Lowe, P., Ward, N., 2009: England's Rural Futures: A Socio-Geographical Approach to Scenarios Analysis, *Regional Studies* 43 (10), 1319-1332.
- Lukić, A., 2012: *Mozaik izvan grada – tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*, Meridijani, Samobor.
- MacKay, B., Tambeau, P., 2013: A structuration approach to scenario praxis, *Technological Forecasting & Social Change* 80 (4), 673-686.
- Magaš, D., 2007: Suvremeni aspekti primjene geografije u prostornom planiranju, u: *4. hrvatski geografski kongres: zbornik radova*, Poreč, 10. – 13. listopada 2007., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 9-23.
- Magaš, D., 2011: Koncept teritorijalnog ustroja Jadranske Hrvatske, *Geoadria* 16 (2), 211-236.
- Mahmoud, M., Liu, Y., Hartmann, H., Stewart, S., Wagener, T., Semmens, D., Stewart, R., Gupta, H., Dominguez, D., Dominguez, F., Hulse, D., Letcher, R., Rashleigh, B., Smith, C., Street, R., Ticehurst, J., Twery, M., Van Delden, H., Waldick, R., White, D., Winter, L., 2009: A formal framework for scenario development in support of environmental decision-making, *Environmental Modelling & Software* 24, 798-808.
- Malić, A., 1981: *Centralne funkcije i prometne veze naselja središnje Hrvatske*, Geografsko društvo Hrvatske Zagreb, Zagreb.
- Marinović-Uzelac, A., 2001: *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb.
- Martelli, A., 2001: Scenario building and scenario planning: state of the art and prospects of evolution, u: *Futures Research Quarterly* Summer, 57-70., http://www.antonimartelli.com/html/articoli/scen_building.asp (3.1.2013.).
- Martin, B. R., 1995: Foresight in Science and Technology, *Technology Analysis & Strategic Management* 7 (2), 139-168.
- Martin, B. R., 2010: The origins of the concept of 'foresight' in science and technology: An insider's perspective, *Technological Forecasting & Social Change* 77, 1438-1447.
- Masini, E. B., Vasquez, J. M., 2000: Scenarios as Seen from a Human and Social Perspective, *Technological Forecasting and Social Change* 65, 49-66.
- Mattioni, V., 2003: *Jadranski projekti: projekti Južnog i Gornjeg Jadrana 1967. – 1972.*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Metzger, M. J., Rounsevell, M. D. A., Van den Heiligenberg, H. A. R. M., Pérez-Soba, M., Hardiman, P. S., 2010: How Personal Judgment Influences Scenario Development: an Example for Future Rural Development in Europe, *Ecology and Society* 15 (2), <http://www.ecologyandsociety.org/vol15/iss2/art5/> (21.11.2013.)
- Mihljević, D., 1995: Characteristics of the Relief System within the Istrian Hummocy Hills – Factor Approach, *Geografski glasnik* 57, 1-19.
- Miles, I., 2010: The development of technology foresight: A review, *Technological Forecasting & Social Change* 77, 1448-1456.
- Miletić, G.-M., 2006: Stavovi lokalne javnosti o nekim socijalno-ekolozijskim posljedicama izgradnje stanova za odmor na otoku Viru, *Društvena istraživanja* 5 (1-2), 43-60.
- Miller, K. D., Waller, H. G., 2003: Scenarios, Real Options and Integrated Risk Management, *Long Range Planning* 36, 93-107.

- Myers, D., Kitsuse, A., 2000: Constructing the Future in Planning: A Survey of Theories and Tools, *Journal of Planning Education and Research* 19 (3), 221-231.
- Nejašmić, I., 1991: *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb.
- Nejašmić, I., 1999: Uloga turizma u diferenciranom demografskom razvitku otočnih naselja: primjer srednjodalmatinskog otočja, *Hrvatski geografski glasnik* 61, 37-52.
- Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
- Nejašmić, I., 2008: *Stanovništvo Hrvatske: demogeografske studije i analize*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.
- Nejašmić, I., 2013: Demografsko starenje na hrvatskim otocima, *Migracijske i etničke teme* 29 (2), 141-168.
- Neumann, I. B., Øverland, E. F., 2004: International Relations and Policy Planning: The Method of Perspectivist Scenario Building, *International Studies Perspectives* 5, 258-277.
- Nijkamp, P., Vreeker, R., 2000: Sustainability assessment of development scenarios: methodology and application to Thailand, *Ecological Economics* 33, 7-27.
- O'Brien, F. A., 2004: Scenario planning – lessons for practice from teaching and learning, *European Journal of Operational Research* 152, 709-722.
- Opačić, V. T., 2009: Recent Characteristics of the Second Home Phenomenon in the Croatian Littoral, *Hrvatski geografski glasnik* 71 (1), 33-66.
- Općina Šibenik: Osnova korištenja i zaštite prostora*, Urbanistički institut Hrvatske, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb, 1993.
- Osnove gospodarskog razvitka Grada Splita* (ur. Filipić, P., Goić, S., Grčić, B., Šimunović, I.), Ekonomski fakultet Split, Grad Split, 2003.
- Ott, K., Bajo, A., 2001: Lokalne financije i lokalni proračuni u Republici Hrvatskoj, *Financijska teorija i praksa* 25 (3), 311-434.
- Örok, Österreichische Raumordnungskonferenz, Raumszenarien Österreichs 2030, <http://www.oerok.gv.at/raum-region/themen-und-forschungsbereiche/szenarien-der-raumentwicklung.html> (19.10.2012.)
- Özkaynak, B., 2008: Globalisation and local resistance: Alternative city developmental scenarios on capital's global frontier – the case of Yalova, Turkey, *Progress in Planning* 70, 45-97.
- Özkaynak, B., Rodríguez-Labajos, B., 2010: Multi-scale interaction in local scenario-building: A methodological framework, *Futures* 42, 995-1006.
- Pacione, M., 1999: In pursuit of useful knowledge: the principles and practices of applied geography, u: *Applied Geography; Principles and Practice* (ur. Pacione, M.), Routledge, London, 1-19.
- Pourebahim, S., Hadipour, M., Bin Mokhtar, M., 2011: Integration of spatial suitability analysis for land use planning in coastal areas; case of Kuala Langat District, Selangor, Malaysia, *Landscape and Urban Planning* 101 (1) 84-97.
- Pegan, S., 2011: Scenariji prostornog razvoja, u: *Perspektive prostornog razvoja Republike Hrvatske – Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa* (ur. Butijer, S., Magaš, B., Obad Šćitaroci, M., Knifić Schaps, H., Turnšek, M.), Zagreb, 25. listopada 2011., Ministarstvo

- zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatska komora arhitekata, Zagreb, 31-34.
- Pejnović, D., 2004: Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske, *Društvena istraživanja* 13 (4-5), 701-726.
- Pejnović, D., 2005: Polarizacija funkcije rada kao pokazatelj razlika u regionalnom razvoju Hrvatske, u: *3. hrvatski geografski kongres, Zbornik radova*, Zadar, 24. – 27. rujna 2003., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 164-184.
- Petrić, L., 2007: Empowerment of communities for sustainable tourism development: Case of Croatia, *Tourism* 55 (4), 431-443.
- Petrić, L., 2011: *Upravljanje turističkom destinacijom: Načela i praksa*, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet Split, Split.
- Petrov, L. O., Lavalle, C., Kasanko, M., 2009: Urban land use scenarios for a tourist region in Europe: Applying the MOLAND model to Algarve, Portugal, *Landscape and Urban Planning* 92, 10-23.
- Petrov, L. O., Shahunyan, H., Williams, B., Convery, S., 2011: Scenarios and Indicators Supporting Urban Regional Planning, *Procedia Social and Behavioral Sciences* 21, 243-252.
- Pettit, C., Pullar, D., 200-: Planning Scenarios for the Growth of Hervey Bay, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.163.6710&rep=rep1&type=pdf> (17.12.2013.)
- Pokos, N., 2002: Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.-2001., u: *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo* (ur. Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 31-56.
- Poljičak, I., 1995: *Šibenik na razmeđu: socijalnoekološki ogled*, Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“, Šibenik.
- Postma, T. J. B. M., Liebl, F., 2005: How to improve scenario analysis as a strategic management tool?, *Technological Forecasting & Social Change* 72, 161-173.
- Prelogović, V., 2009: Primjena faktorske analize u istraživanju socio-prostorne strukture grada: primjer Zagreba, *Hrvatski geografski glasnik* 71 (1), 67-85.
- Pulver, S., VanDeveer, S. D., 2009: „Thinking about tomorrows“: Scenarios, Global Environmental Politics, and Social Science Scholarship, *Global Environmental Politics* 9 (2), 1-13.
- Radeljak, P., 2012: Prostorno planiranje na području Šibensko-kninske županije od druge polovice 20. stoljeća, *Sociologija i prostor* 50 (194/3), 345-377.
- Raskin, P. D., 2005: Global Scenarios: Background Review for the Millennium Ecosystem Assessment, *Ecosystems* 8, 133-142.
- Rikkonen, P., Tapio, P., 2009: Future prospects of alternative agro-based bioenergy use in Finland – Constructing scenarios with quantitative and qualitative Delphi data, *Technological Forecasting & Social Change* 76, 978-990.
- Ringland, G., 2006: *Scenario Planning: Managing for the Future*, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester.
- Robinson, J., 2003: Future subjunctive: backcasting as social learning, *Futures* 35, 839-856.

- Rogerson, P. A., 2010: *Statistical Methods for Geography: A Student's Guide*, 3. izdanje, Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC.
- Rogić, V., 1974: Historijsko-geografski uvod, u: *Geografija SR Hrvatske, Knjiga VI: Južno hrvatsko primorje* (ur. Friganović, M.), Školska knjiga, Zagreb, 5-9.
- Roglić, J., 1974: Prirodna osnova, u: *Geografija SR Hrvatske, Knjiga VI: Južno hrvatsko primorje* (ur. Friganović, M.), Školska knjiga, Zagreb, 9-20., 36-43.
- Rothman, D. S., 2008: A Survey of Environmental Scenarios, u: *Environmental Futures: The Practice of Environmental Scenario Analysis* (ur. Alcamo, J.), Elsevier, Amsterdam, 37-65.
- Rotmans, J., van Asselt, M., Anastasi, C., Greeuw, S., Mellors, J., Peters, S., Rothman, D., Rijkens, N., 2000: Visions for a sustainable Europe, *Futures* 32, 809-831.
- Rotmans, J., Anastasi, C., van Asselt, M., Rothman, D. S., Mellors, J., Greeuw, S., van Bers, C., 2001: *VISIONS: The European Scenario Methodology*, International Centre for Integrative Studies, Visions, http://iczm.ecology.uni-kiel.de/servlet/is/2359/rotmans_methodology.pdf?command=downloadContent&filename=rotmans_methodology.pdf (20.12.2013.)
- Rowe, G., Wright, G., 2011: The Delphi technique: Past, present, and future prospects – Introduction to the special issue, *Technological Forecasting & Social Change* 78, 1487-1490.
- Ruppert, K., Schaffer, F., Maier, J., Paesler, R., 1981: *Socijalna geografija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Sardar, Z., 2010: Welcome to postnormal times, *Futures* 42, 435-444.
- Scenar 2020-II*, Executive summary for the 'Update of Analysis of Prospects in the Scenar 2020 Study', 2009, http://ec.europa.eu/agriculture/analysis/external/scenar2020ii/summary_en.pdf (26.10.2013.)
- Scenarios on the territorial future of Europe*, ESPON Project 3.2, 2007, http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/ESPON2006Publications/SpatialScenarios/espon3.2_60p_final_16-7-2007-c.pdf (10.5.2012.)
- Schmid W. A., Koll-Schretzenmayr, M., Keiner, M., 2004: Spatial Planning in the Twenty-First Century: Continuing or Ceasing?, u: *The Real and Virtual Worlds of Spatial Planning* (ur. Koll-Schretzenmayr, M., Keiner, M., Nussbaumer, G.), Springer, Berlin Heidelberg, 21-29.
- Schoemaker, P. J. H., 1991: When and How to Use Scenario Planning: A Heuristic Approach with Illustration, *Journal of Forecasting* 10, 549-564.
- Schoemaker, P. J. H., 1993: Multiple scenario development: its conceptual and behavioral foundation, *Strategic Management Journal* 14, 193-213.
- Schoemaker, P. J. H., van der Heijden, C. A. J. M., 1993: Strategic planning at Royal Dutch/Shell, *Journal of Strategic Change* 2, 157-171.
- Scholles, F., 2008: Delphi, u: *Handbuch Theorien und Methoden der Raum- und Umweltplanung* (ur. Fürst, D., Scholles, F.), Rohn, Dortmund, 375-379.
- Schultz, B., Keiner, M., 2004: Indicator Sets on City and Cantonal Levels in Switzerland: Tools for Sustainable Development, u: *The Real and Virtual Worlds of Spatial Planning* (ur. Koll-Schretzenmayr, M., Keiner, M., Nussbaumer, G.), Springer, Berlin Heidelberg, 61-70.

- Shearer, A. W., 2005: Approaching scenario-based studies: three perceptions about the future and considerations for landscape planning, *Environment and Planning B: Planning and Design* 32, 67-87.
- Siebenhüner, B., Barth, V., 2005: The role of computer modelling in participatory integrated assessments, *Environmental Impact Assessment Review* 25, 367-389.
- Slaughter, R., 2002: Futures studies as a civilizational catalyst, *Futures* 34, 349-363.
- Slavuj, L., 2011: *Kvaliteta života u urbanom okolišu - primjer Grada Rijeke*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek.
- Sleeter, B. M., Sohl, T. L., Bouchard, M. A., Reker, R. R., Souldard, C. E., Acevedo W., Griffith, G. E., Sleeter, R. R., Auch, R. F., Sayler, K. L., Prisley, S., Zhu, Z., 2012: Scenarios of land use and land cover change in the conterminous United States: Utilizing the special report on emission scenarios at ecoregional scales, *Global Environmental Change* 22, 896-914.
- Smith, C. J., Dubois, A., 2010: The 'Wild Cards' of European futures: Planning for discontinuities?, *Futures* 42, 846-855.
- Stiens, G., 1996: *Prognostik in der Geographie*, Westermann, Braunschweig.
- Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*, 1997. (gl. ur. Salaj, M.), Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb.
- Susskind, L., Ozawa, C., 1984: Mediated Negotiation in the Public Sector: The Planner as Mediator, *Journal of Planning Education & Research* 4, 5-15.
- Swart, R. J., Raskin, P., Robinson, J., 2004: The problem of the future: sustainability science and scenario analysis, *Global Environmental Change* 14, 137-146.
- Šimunović, I., 2005: *Planiranje ili pravo na budućnost*, Marjan tisak, Split.
- Šmit, K., Jovanović, N., Mirjanič, M., Ivanišević, N., 2007: Zdravstveni turizam u ruralnom okruženju u Hrvatskoj: primjer otoka Šipana, Prvi Hrvatski kongres ruralnog turizma „Perspektive ruralnog turizma“ s međunarodnim sudjelovanjem, Hvar, 17. – 21. listopada 2007. (nije objavljen), 354665.ZTURUH_smit-jovanovic-mirjanic-ivanisevic.doc (24.10.2013.)
- Tapio, P., Paloniemi, R., Varho, V., Vinnari, M., 2011: The unholy marriage? Integrating qualitative and quantitative information in Delphi processes, *Technological Forecasting & Social Change* 78, 1616-1628.
- Teslak, K., Čavlović, J., Božić, M., 2012: SIMPLAG, računalni program za projekciju razvoja regularne šume: konstrukcija, struktura i primjena, *Šumarski list* 136 (7-8), 331-342.
- Thapa, R. B., Murayama, Y., 2012: Scenario based urban growth allocation in Kathmandu Valley, Nepal, *Landscape and Urban Planning* 105, 140-148.
- Tress, B., Tress, G., 2003: Scenario visualisation for participatory landscape planning – a study from Denmark, *Landscape and Urban Planning* 64, 161-178.
- Valbuena, D., Verburg, P. H., Veldkamp, A., Bregt, A. K., Ligtenberg, A., 2010: Effects of farmers' decisions on the landscape structure of a Dutch rural region: An agent-based approach, *Landscape and Urban Planning* 97, 98-110.
- van Asselt, M. B. A., Mesman, J., van't Klooster, S. A., 2007: Dealing with prognostic uncertainty, *Futures* 39, 669-684.

- van Berkel, D. B., Carvalho-Ribeiro, S., Verburg, P. H., Lovett, A., 2011: Identifying assets and constraints for rural development with qualitative scenarios: A case study of Castro Laboreiro, Portugal, *Landscape and Urban Planning* 102, 127-141.
- van der Heijden, K., 2004: Can internally generated futures accelerate organizational learning?, *Futures* 36, 145-159.
- van der Heijden, K., 2005: *Scenarios: The Art of Strategic Conversation*, 2. izdanje, John Wiley & Sons, Ltd., Chichester.
- van Notten, P. W. F., Rotmans, J., van Asselt, M. B. A., Rothman, D. S., 2003: An updated scenario typology, *Futures* 35, 423-443.
- van Vuuren, D. P., Kok, M. T. J., Girod, B., Lucas, P. L., de Vries, B., 2012: Scenarios in Global Environmental Assessments: Key characteristics and lessons for future use, *Global Environmental Change* 22, 884-895.
- van't Klooster, S. A., van Asselt, M. B. A., 2006: Practising the scenario-axes technique, *Futures* 38, 15-30.
- Varum, C. A., Melo, C., 2010: Directions in scenario planning literature – A review of the past decades, *Futures* 42, 355-369.
- Verburg, P. H., Tabeau, A., Hatna, E., 2013: Assessing spatial uncertainties of land allocation using a scenario approach and sensitivity analysis: A study for land use in Europe, *Journal of Environmental Management* 127, S132-S144.
- Vergragt, P. J., Quist, J., 2011: Backcasting for sustainability: Introduction to the special issue, *Technological Forecasting & Social Change* 78, 747-755.
- Volkery, A., Ribeiro, T., 2009: Scenario planning in public policy: Understanding use, impacts and the role of institutional context factors, *Technological Forecasting & Social Change* 76, 1198-1207.
- Voros, J., 2008: Integral Futures: An approach to futures inquiry, *Futures* 40, 190-201.
- Vresk, M., 1990: *Grad u regionalnom i urbanom planiranju*, Školska knjiga, Zagreb.
- Vrišer, I., 1968: Centralna naselja u Jugoslaviji, u: Zbornik na VIII kongres na geografite od SFRJ vo Makedonija (ur. Kitoski, P.), 9.– 14. rujna 1968., Skopje, 237-252.
- Vukosav, B., 2011: Geographic name *Zagora* and its reference to areas in the Dalmatian hinterland in the selected newspaper medium, *Geoadria* 16 (2), 261-281.
- Wack, P., 1985a: Scenarios: Uncharted Waters Ahead, *Harvard Business Review* (rujan – listopad), 73–89.
- Wack, P., 1985b: Scenarios: shooting the rapids, *Harvard Business Review* (studeni – prosinac), 139–150.
- Walz, A., Lardelli, C., Behrendt, H., Grêt-Regamey, A., Lundström, C., Kytzia, S., Bebi, P., 2007: Participatory scenario analysis for integrated regional modelling, *Landscape and Urban Planning* 81, 114-131.
- Waterhout, B., 2008: *The institutionalisation of European spatial planning*, Sustainable Urban Areas 18, IOS Press/Delft University Press.
- Westhoek, H. J., van den Berg, M., Bakkes, J. A., 2006: Scenario development to explore the future of Europe's rural areas, Agriculture, *Ecosystems and Environment* 114, 7-20.

Williams, R. H., 1996: *European union spatial policy and planning*, Paul Chapman Publishing, London.

Williams, R., Penker, M., Hiess, H., 2009: Critical Evaluation of Scenarios for Spatial Planning and Regional Development, u: *49th European Congress of the European Regional Science Association: Territorial Cohesion of Europe and Integrative Planning*, Lodz, Poljska, 25. – 29. kolovoza 2009., <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2010/may-pecs/papers/williams.pdf> (28.09.2012.)

Zegras, C., Sussman, J., Conklin, C., 2004: Scenario Planning for Strategic Regional Transportation Planning, *Journal of Urban Planning and Development* 130 (1), 2-13.

Zelenika, R., 2000: *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, Ekonomski fakultet u Rijeci, Rijeka.

Zlatar, J., 2010: Odrednice turističke djelatnosti u smjeru održivog razvoja – primjer mjesta Povelja na otoku Braču, *Sociologija i prostor* 48 (2 /187/), 247-272.

Žanić, I., 2004: Nove stvarnosti i njihovi akteri. Kako i zašto nastaju riječi i tko je za to “kriv”, *Politička misao* 41 (1), 74-91.

Živić, D., Pokos, N., 2005: Odabrani sociodemografski indikatori razvijenosti Hrvatske i županija, *Revija za sociologiju* 36 (3-4), 207-224.

IZVORI:

Za centralne funkcije

- osnovne i srednje škole:

Odluka o donošenju mreže osnovnih i srednjih škola, učeničkih domova i programa obrazovanja, *Narodne novine* 70/2011.

Upisna područja osnovnih škola Republike Hrvatske, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=11531> (1.5.2014.)

Ustanove iz sustava visokog obrazovanja, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, http://pregledi.mzos.hr/ustanove_VU.aspx (1.5.2014.)

- poslovnice banaka, FINA-e te bankomati:

FINA, poslovnice, <http://www.fina.hr/Default.aspx?sec=914> (2.5.2014.)

Interaktivna karta Hrvatskog autokluba (HAK), <http://map.hak.hr> (2.5.2014.)

Popis poslovnih jedinica, <http://www.jadranska-banka.hr/Default.aspx?sifraStranica=247> (2.5.2014.)

Popis lokacija bankomata Jadranske banke d.d. Šibenik, <http://www.jadranska-banka.hr/LokacijeBankomata.aspx> (2.5.2014.)

- pošte:

Hrvatska pošta, Pretraga poštanskih ureda, <http://www.posta.hr/default.aspx?pretpum&tvrsta=ured> (4.5.2014.)

- prodavaonice:

Bure, Marketi i supermarketi, <http://www.bure.hr/index.php/2013-05-04-09-14-39/market-i-supermarketi> (4.5.2014.)

Centralni imenik Republike Hrvatske, www.imenik.hr (4.5.2014.)

Djelo marketi, <http://www.ultragros.hr/aploads/files/karta-djelo.pdf> (3.5.2014.)

Konzum, Prodavaonice, <http://www.konzum.hr/Prodavaonice> (3.5.2014.)

Lidl, Tražilica, http://www.lidl.hr/cps/rde/SID-0ECACC6B-1E6CD372/www_lidl_hr/hs.xsl/trazilica.htm (3.5.2014.)

Mercator, Prodajna mjesta, <http://www.mercator.hr/hr/prodajna-mjesta/seznam.html?group=0&opening=0> (3.5.2014.)

NTL, Prodajna mjesta, <http://www.ntl.com.hr/prodajna-mjesta/1/0> (3.5.2014.)

Plodine, Prodajni centri, <http://www.plodine.hr/supermarketi-plodine/hr1> (3.5.2014.)

Pretraživač www.google.hr (4.5.2014.)

Studenac, Popis trgovina, http://studenac.hr/maloprodaja/popis_trgovina/ (3.5.2014.)

Tommy, Prodajna mjesta, http://www.tommy.hr/prodajna_mjesta/ (3.5.2104.)

- sudovi:

Zakon o područjima i sjedištima prekršajnih sudova, *Narodne novine* 137/2009.

Zakon o područjima i sjedištima sudova, pročišćeni tekst, <http://www.zakon.hr/z/432/Zakon-o-podru%C4%8Djima-i-sjedi%C5%A1tima-sudova> (4.5.2014.)

- zdravstvene funkcije:

HZZO, Adresar zdravstvenih ustanova/privatnih praksi, <http://www.hzzo.hr/zdravstveni-sustav-rh/zdravstvena-zastita-pokrivena-obveznim-zdravstvenim-osiguranjem/adresar-zdravstvenih-ustanovaprivatnih-praksi> (4.5.2014.)

HZZO, Popis doktora ugovorenih u djelatnosti opće/obiteljske medicine; Popis doktora ugovorenih u djelatnosti zdravstvene zaštite predškolske djece; Popis doktora ugovorenih u djelatnosti zdravstvene zaštite žena; Popis doktora ugovorenih u djelatnosti dentalne zdravstvene zaštite; Popis ugovorenih ljekarni u RH, <http://www.hzzo.hr/zdravstveni-sustav-rh/zdravstvena-zastita-pokrivena-obveznim-zdravstvenim-osiguranjem/ugovoreni-sadrzaji-zdravstvene-zastite-u-rh> (5.5.2014.)

- broj regionalnih/makroregionalnih centara dostupnih unutar 35 minuta:

Mireo, <http://maps.mireo.hr/gelin2/> (12.5.2014.)

Dolasci i noćenja turista u Republici Hrvatskoj po vrstama i kategorijama ugostiteljskih objekata 2010. – 2012., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Environmental Scenarios Information Portal, <http://scenarios.ew.eea.europa.eu/> (15.2.2014.)

ESPON, ET2050 – Territorial Scenarios and Visions for Europe, http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/ET2050.html (6.12.2013.)

EURURALIS Factsheet, 2010, <http://www.eururalis.eu/current/background/documents/FactsheetNov2010.pdf> (26.10.2013)

EURURALIS, Methodology, <http://www.eururalis.eu/version2/background/kader/index.html> (26.10.2013)

Futuribles, <http://www.futuribles.com/en/qui-sommes-nous/a-propos/pourquoi-futuribles/> (7.6.2013.).

Hrvatski jezični portal, „scènārīj“, <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (12.8.2014.)

IPCC, Data Distribution Centre, Definitions of terms, <http://www.ipcc-data.org/guidelines/pages/definitions.html> (1.2.2014.)

Izvješća o stanju u prostoru po županijama, tablice, Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, Zagreb, 2012.

Izvješće o stanju u prostoru Zadarske županije, tablice, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, Zadar, 2012.

Kapaciteti za smještaj turista po vrstama i kategorijama ugostiteljskih objekata 2012., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Ostvarenje proračuna JLP(R)S za period 2010. - 2012., Ministarstvo financija Republike Hrvatske, <http://www.mfin.hr/hr/ostvarenje-prpracuna-jlprs-za-period-2010-2011> (15.4.2014.)

Podaci iz grafičke baze Registra prostornih jedinica izrađene za potrebe popisa stanovništva 2011., Državna geodetska uprava, Zagreb.

Popis poljoprivrede 2003. godine, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Popis poljoprivrednih gospodarstava 18.11.2013., Ministarstvo poljoprivrede, Zagreb.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Schmidt-Kallert, E., 2010/2011: predavanja i materijali za kolegij *Planning and decision-making theories* u ak. godini 2010/11, SPRING, *Fakultät Raumplanung*, TU Dortmund.

Tablogrami rođenih i umrlih 2001. – 2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Zakon o područjima posebne državne skrbi, pročišćeni tekst, <http://www.zakon.hr/z/471/zakon-o-podru%C4%8Djima-posebne-dr%C5%BEavne-skrbi> (7.8.2014.)

Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj, *Narodne novine* 86/2006., 125/2006., 16/2007., 46/2010., 145/2010., 37/2013., 44/2013., 45/2013.

Zakon o prostornom uređenju, *Narodne novine* 153/2013.

Zaposlenost i plaće u 2012., *Statistička izvješća* 1502/2013., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2013.

POPIS SLIKA I TABLICA

POPIS SLIKA:

- Sl. 1. Metoda scenarija u odnosu prema racionalnostima i teorijama prostornog planiranja
- Sl. 2. Slijed osnovnih metodoloških koraka u izradi scenarija (a) u usporedbi s Pacioneovim protokolom primijenjene geografije iz 1999. godine (b).
- Sl. 3. Osnovne postavke četiriju „obitelji“ SRES scenarija
- Sl. 4. Završni normativni scenarij u okviru projekta izrade scenarija istraživačkog programa ESPON
- Sl. 5. Broj stanovnika naselja Dalmacije 2011. godine
- Sl. 6. Udio stanovnika 0 – 19 godina starosti u ukupnom stanovništvu gradova i općina Dalmacije 2011. godine (Jenks prirodne granice razreda)
- Sl. 7. Udio doseljenih u naselje stanovanja iz drugog grada/općine iste županije u ukupnom stanovništvu gradova i općina Dalmacije 2011. godine (Jenks prirodne granice razreda)
- Sl. 8. Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina gradova i općina Dalmacije 2011. godine
- Sl. 9. Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina gradova i općina Dalmacije 2011. godine (Jenks prirodne granice razreda)
- Sl. 10. Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. – 2011. (Jenks prirodne granice razreda)
- Sl. 11. Indeks biološke promjene u naseljima Dalmacije 2001. – 2011.
- Sl. 12. Vitalni indeks u naseljima Dalmacije 2001. – 2011.
- Sl. 13. Indeks neaktivnosti gradova i općina Dalmacije 2011. godine
- Sl. 14. Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine
- Sl. 15. Poljoprivredna gospodarstva u gradovima i općinama Dalmacije 2013. godine
- Sl. 16. Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine
- Sl. 17. Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine
- Sl. 18. Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u gradovima i općinama Dalmacije 2011. godine
- Sl. 19. Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine
- Sl. 20. Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine

- Sl. 21. Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine
- Sl. 22. Prosječni ukupni prihodi po glavi stanovnika 2010. - 2012. u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.
- Sl. 23. Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.
- Sl. 24. Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.
- Sl. 25. Udio prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.
- Sl. 26. Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja u gradovima i općinama Dalmacije 2010. – 2012.
- Sl. 27. Indeks turističke funkcionalnosti u naseljima Dalmacije 2012. godine
- Sl. 28. Opremljenost centralnim funkcijama dalmatinskih naselja 2014. godine
- Sl. 29. Promjena ukupnog broja stanova u naseljima Dalmacije 2001. – 2011.
- Sl. 30. Indeks stanova za odmor i rekreaciju u naseljima Dalmacije 2011. godine
- Sl. 31. Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja u gradovima i općinama Dalmacije 2012. godine
- Sl. 32. Cattellov dijagram (scree plot)
- Sl. 33. Faktor 1. Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost
- Sl. 34. Faktor 2. Negativna prirodna promjena i demografsko starenje
- Sl. 35. Faktor 3. Koncentracija stanovništva (Jenks prirodne granice razreda)
- Sl. 36. Faktor 4. Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju (Jenks prirodne granice razreda)
- Sl. 37. Faktor 5. Turistički razvoj
- Sl. 38. Faktor 6. Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti (Jenks prirodne granice razreda)
- Sl. 39. Tipovi gradova i općina Dalmacije prema obilježjima razvoja nakon 2001. godine
- Sl. 40. Scenariji razvoja Dalmacije do 2031. godine
- Sl. 41. Scenarij „Monokultura turizma“
- Sl. 42. Scenarij „Održivi turizam“
- Sl. 43. Scenarij „Integralni razvoj“

POPIS TABLICA:

- Tab. 1. Usporedba racionalnosti planiranja prema različitim autorima
- Tab. 2. Promjenjivost uloge planiranja u Zapadnoj Europi
- Tab. 3. Usporedni prikaz koraka u procesu izrade scenarija prema odabranim autorima
- Tab. 4. Usporedba tipova scenarija prema različitim autorima
- Tab. 5. Pregled svrhe i postupka izrade te osnovnih postavki scenarija odabranih scenarijskih studija za prostor Europske zajednice/unije od 1992. godine
- Tab. 6. Pregled odabranih primjera scenarija u europskim državama
- Tab. 7. Pregled odabranih primjera scenarija u drugim svjetskim državama
- Tab. 8. Broj i dobni sastav stanovništva u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 1953. i 1991. godine
- Tab. 9. Socio-ekonomski sastav stanovništva u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 1953. i 1991. godine
- Tab. 10. Obradive površine kućanstava s poljoprivrednom proizvodnjom u dalmatinskim županijama i Dalmaciji ukupno 2003. godine (ha)
- Tab. 11. Varijable korištene u faktorskoj analizi
- Tab. 12. Broj stanovnika, gustoća naseljenosti, prosječan broj osoba u kućanstvu te broj i udio mladog (0 – 19) i starog (60 i više) stanovništva u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2011. godine
- Tab. 13. Udjeli doseljenih u naselje stanovanja iz Hrvatske u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2011. godine
- Tab. 14. Udio slabije i visokoobrazovanog stanovništva te onoga koje koristi internet u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2011. godine
- Tab. 15. Varijable korištene u faktorskoj analizi
- Tab. 16. Obilježja ukupnog, prirodnog i migracijskog kretanja broja stanovnika u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2001. – 2011.
- Tab. 17. Varijable korištene u faktorskoj analizi
- Tab. 18. Obilježja aktivnosti stanovništva užih prostornih cjelina Dalmacije, Dalmacije i Hrvatske ukupno 2011. godine
- Tab. 19. Stanovništvo užih prostornih cjelina Dalmacije, Dalmacije i Hrvatske ukupno prema odabranim glavnim izvorima sredstava za život 2011. godine
- Tab. 20. Varijable korištene u faktorskoj analizi
- Tab. 21. Zaposleni u pravnim osobama užih prostornih cjelina Dalmacije, Dalmacije i Hrvatske ukupno 31.3.2012. godine
- Tab. 22. Zaposleni u pravnim osobama i obrtima dalmatinskih županija i Hrvatske ukupno 31.3.2012. godine
- Tab. 23. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Tab. 24. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Tab. 25. Obilježja turističkog razvoja užih prostornih cjelina Dalmacije, Dalmacije i Hrvatske ukupno 2010. – 2012.

Tab. 26. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Tab. 27. Opremljenost naselja u Dalmaciji centralnim funkcijama 2014. godine

Tab. 28. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Tab. 29. Promjene stambenog fonda u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2001. – 2011. te struktura stambenog fonda 2011. godine

Tab. 30. Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju u užim prostornim cjelinama Dalmacije, Dalmaciji i Hrvatskoj ukupno 2001. – 2011. te indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011. godine

Tab. 31. Opis prvog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Tab. 32. Opis drugog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Tab. 33. Opis trećeg faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Tab. 34. Opis četvrtog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Tab. 35. Opis petog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Tab. 36. Opis šestog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Tab. 37. Prosječne vrijednosti faktorskih bodova po klasterima – tipovima gradova i općina Dalmacije

Tab. 38. Sastav sudionika Delfi panela

PRILOZI

PRILOG 1: FAKTORSKA ANALIZA

Tab. 1. Matrica faktorskog sklopa (*Component Matrix*)

Varijable	Faktor					
	1	2	3	4	5	6
Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011.	,901					
Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	-,855					
Indeks biološke (prirodne) promjene 2001. - 2011.	,809	-,446				
Stopa prirodne promjene 2001. - 2011.	,800	-,410				
Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	,776				-,316	
Indeks neaktivnosti 2011.	-,745			,488		
Vitalni indeks 2001. - 2011.	,728	-,490				
Udio stanovništva starog 60 i više godina u ukupnom stanovništvu 2011.	-,698	,596				
Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	,683	,396	,305			
Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011.	,651					
Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.	-,628	-,332				
Gustoća naseljenosti 2011.	,573		,475	,429		
Broj postelja 2012.	,563	,510			,448	
Broj kućanstava u turizmu 2012.	,546	,520			,360	
Prosječni dolasci turista 2010. - 2012.	,543	,336	,453		,312	
Broj poslovnih jedinica u turizmu 2012.	,542	,417	,335		,372	
Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	-,531	-,333				
Indeks napuštenih stanova 2011.	-,452					
Udio naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.	,384					
Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	-,372					
Prosječan broj osoba u kućanstvu 2011.	,374	-,800				
Udio stanovništva od 0 do 19 godina u ukupnom stanovništvu 2011.	,476	-,760				
Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	-,311	,742				
Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011.	,301	,625				
Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011.		,603	-,358			

Prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika 2010. - 2012.		,577				
Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011.		-,571				
Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim приходima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.		-,527	,333			
Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011.		-,478			,420	
Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	,356	,433				
Promjena ukupnog broja stanova 2001. - 2011.		,408	-,398	,338		
Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.		-,403				
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011.					-,483	
Ukupan broj stanovnika 2011.	,459		,717	,327		
Broj poljoprivrednih gospodarstava 2013.	,362		,656			
Opremljenost centralnim funkcijama gradova/općina 2014.	,468		,472	,372	-,388	
Udio prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.			,395			
Udio zaposlenih u pravnim osobama u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.						
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini grada/općine 2012.	,555			,565		
Promjena udjela aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.				-,489	-,399	
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz istog grada/općine u ukupnom stanovništvu 2011.			,350	-,456		
Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. - 2011.	,443		-,400	,456		
Promjena broja nastanjenih stanova 2001. - 2011.	,434		-,441	,444		,316
Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.				-,425		
Udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.	,369				-,388	
Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. - 2011.	-,357			,343		-,533
Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.	-,509			,334		-,530
Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.						,459
Udio zaposlenih u pravnim osobama u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.						-,402
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja 2012.						-,355

Tab. 2. *Pattern matrix*

Varijable	Faktor					
	1	2	3	4	5	6
Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011.	-,723					
Indeks neaktivnosti 2011.	-,685	,475				
Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	,662	-,331				
Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	-,658					
Promjena udjela aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.	,606					
Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011.	,599	-,306				
Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011.	,502	-,468			,383	
Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	-,468					
Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011.	-,441				-,305	
Prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika 2010. - 2012.	,431	,380				
Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.	-,425				-,379	
Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	,391					
Udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.	,358			,347		
Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.	-,321					
Udio stanovništva od 0 do 19 godina u ukupnom stanovništvu 2011.		-,940				
Udio stanovništva starog 60 i više godina u ukupnom stanovništvu 2011.		,936				
Prosječan broj osoba u kućanstvu 2011.		-,915				
Indeks biološke (prirodne) promjene 2001. - 2011.		-,867				
Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.		,842				
Stopa prirodne promjene 2001. - 2011.		-,835				
Vitalni indeks 2001. - 2011.		-,807				
Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.		-,498		-,446		
Indeks napuštenih stanova 2011.		,324				
Ukupan broj stanovnika 2011.			,924			
Gustoća naseljenosti 2011.			,902			
Opremljenost centralnim funkcijama gradova/općina 2014.			,849			

Broj poljoprivrednih gospodarstava 2013.			,660	-,309		
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini grada/općine 2012.			,653	,412		
Udio naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.			,406			
Promjena broja nastanjenih stanova 2001. - 2011.				,802		
Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. - 2011.				,761		
Promjena ukupnog broja stanova 2001. - 2011.				,638	,334	
Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011.		,369		,625		
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz istog grada/općine u ukupnom stanovništvu 2011.				-,545	,318	
Udio prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.				-,333		
Udio zaposlenih u pravnim osobama u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.				,309		
Broj postelja 2012.					,851	
Broj poslovnih jedinica u turizmu 2012.					,781	
Broj kućanstava u turizmu 2012.					,747	
Prosječni dolasci turista 2010. - 2012.			,371		,724	
Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	,307				,519	
Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	,423		,344		,514	
Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011.	,386				,509	
Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	-,444				-,487	
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz drugog grada/općine iste županije u ukupnom stanovništvu 2011.					-,453	
Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.		,305			-,310	-,683
Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. - 2011.						-,651
Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.					-,354	,457
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011.		,370				-,420
Udio zaposlenih u pravnim osobama u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.						-,377
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja 2012.						-,376

Tab. 3. Matrica faktorske strukture (*Structure Matrix*)

Varijable	Faktor					
	1	2	3	4	5	6
Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	,724	-,449	,441			
Indeks neaktivnosti 2011.	-,715	,549				-,346
Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	-,706					
Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011.	-,687					
Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011.	,671	-,351				
Udio stanovništva koje koristi internet u stanovništvu starom 10 i više godina 2011.	,645	-,554	,387		,514	
Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.	-,555				-,497	
Promjena udjela aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.	,520					
Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	-,504					
Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011.	-,493				-,398	
Prosječni ukupni prihodi gradova/općina po glavi stanovnika 2010. - 2012.	,459	,348		,305		
Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.	-,366					
Udio stanovništva kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	,302					
Udio stanovništva starog 60 i više godina u ukupnom stanovništvu 2011.		,949				
Udio stanovništva od 0 do 19 godina u ukupnom stanovništvu 2011.		-,923				
Indeks biološke (prirodne) promjene 2001. - 2011.		-,909	,301			
Prosječan broj osoba u kućanstvu 2011.		-,884				
Stopa prirodne promjene 2001. - 2011.		-,878		,302		
Vitalni indeks 2001. - 2011.		-,867	,388	,317		
Udio stanovništva kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.		,809				
Udio prosječnih prihoda od poreza i prireza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.		-,527	,309	-,417		
Indeks napuštenih stanova 2011.		,371				
Gustoća naseljenosti 2011.			,922			
Ukupan broj stanovnika 2011.			,905			
Opremljenost centralnim funkcijama gradova/općina 2014.			,833			
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini grada/općine 2012.		-,412	,717	,453		
Broj poljoprivrednih gospodarstava 2013.			,667			

Udio naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.			-,325	,461		
Promjena broja nastanjenih stanova 2001. - 2011.					,803	
Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. - 2011.					,760	
Promjena ukupnog broja stanova 2001. - 2011.					,648	,363
Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011.			,361		,619	
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz istog grada/općine u ukupnom stanovništvu 2011.					-,525	
Udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u ukupnom broju naselja u gradovima/općinama 2014.	,409				,436	
Udio zaposlenih u pravnim osobama u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.					,341	
Udio prosječnih rashoda za zaposlene u prosječnim rashodima poslovanja gradova/općina 2010. - 2012.					-,305	
Broj postelja 2012.						,888
Broj poslovnih jedinica u turizmu 2012.				,322		,818
Broj kućanstava u turizmu 2012.					,375	,802
Prosječni dolasci turista 2010. - 2012.				,448		,762
Udio visokoobrazovanih u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	,565			,444		,638
Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu starom 15 i više godina 2011.	-,612	,389	-,389			-,615
Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011.	,483					,574
Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	,399					,564
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz drugog grada/općine iste županije u ukupnom stanovništvu 2011.						-,354
Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. - 2011.		,365				-,332
Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. - 2011.						-,654
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011.		,380				-,471
Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.					-,345	,450
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja 2012.						-,371
Udio zaposlenih u pravnim osobama u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.						-,350

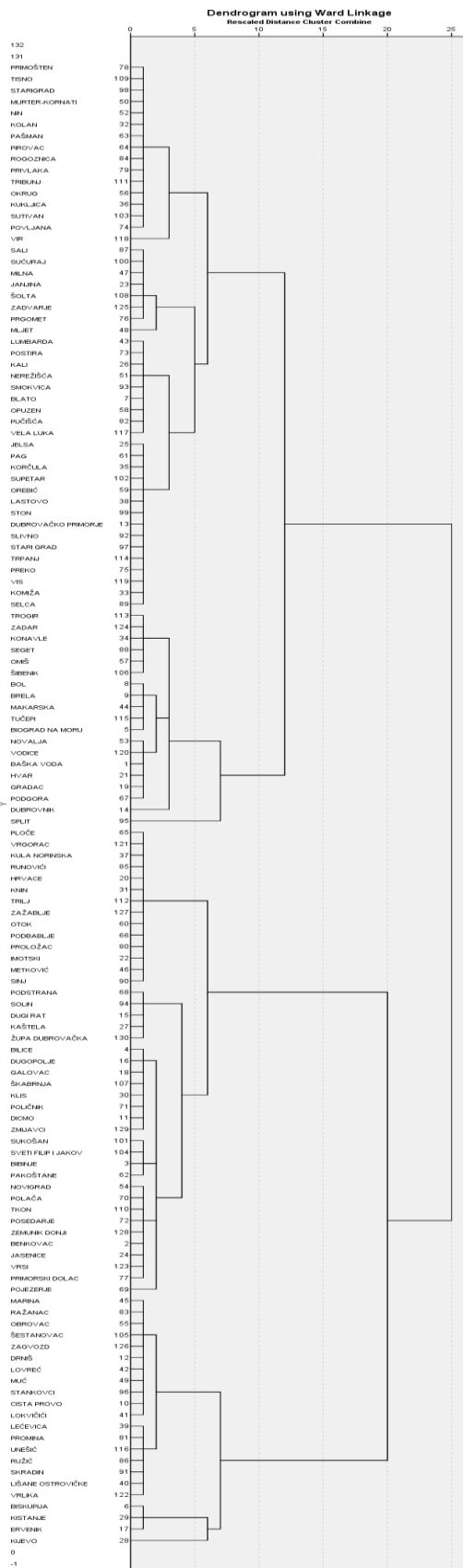
Tab. 4. Matrica korelacije faktora (*Component Correlation Matrix*)

Faktor	1	2	3	4	5	6
1	1,000	-,070	,122	,180	,214	,008
2	-,070	1,000	-,256	-,059	-,003	-,083
3	,122	-,256	1,000	,061	,118	,003
4	,180	-,059	,061	1,000	,098	-,109
5	,214	-,003	,118	,098	1,000	-,012
6	,008	-,083	,003	-,109	-,012	1,000

Metoda ekstrakcije: Metoda glavnih komponenti

Metoda rotacije: *Oblimin* s Kaiserovom normalizacijom

PRILOG 2: DENDROGRAM – PRODUKT KLASTER ANALIZE

Sl. 1. Dendrogram – produkt hijerarhijske klaster analize

PRILOG 3: METODA DELFI – PRVI I DRUGI UPITNIK

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Primjena metode Delfi u izradi scenarija razvoja Dalmacije

Ovo istraživanje provodi se u sklopu izrade doktorske disertacije pod naslovom „Metoda scenarija u prostornom planiranju: primjer Južnoga hrvatskoga primorja“ pri Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Uključuje primjenu metode Delfi¹¹⁴ kroz dva kruga upitnika, radi sustavnog prikupljanja mišljenja znanstvenika i stručnjaka o razvoju i planiranju prostora Dalmacije. Konačni cilj je izrada scenarija razvoja s ciljnom 2031. godinom.

Dalmacija ili Južno hrvatsko primorje u ovom istraživanju obuhvaća sve gradove i općine Dubrovačko-neretvanske, Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije, zatim sve gradove i općine Zadarske županije izuzev Općine Gračac, te Grad Novalju iz Ličko-senjske županije.

Još jednom zahvaljujem na vremenu koje ste izdvojili za sudjelovanje u istraživanju, budući da je Vaše stručno mišljenje iznimno važno za kvalitetu rezultata. Samo ispunjavanje upitnika neće oduzeti više od pola sata Vašeg vremena. Anonimnost odgovora zajamčena je, budući da se imena sudionika neće nigdje pojavljivati, a upitnike s odgovorima neće vidjeti nitko izuzev autorice istraživanja.

Molim da ispunjen upitnik pošaljete putem elektroničke pošte na adresu radelj@geog.pmf.hr najkasnije do **31. svibnja 2014.** Rezultati prvoga kruga potom će biti skupno obrađeni i priloženi drugom (završnom) upitniku koji će svim sudionicima biti poslan u prvoj polovici lipnja 2014. godine.

Prvi upitnik vezan je uz općenite faktore razvoja prostora Dalmacije i njezinih glavnih sastavnih dijelova (županija i uži područja – otoka, priobalja i zaobalja), dok će drugi upitnik biti posvećen detaljnijem prostornom razlikovanju faktora razvoja na lokalnoj razini te konačnom oblikovanju scenarija razvoja.

¹¹⁴ Detaljnije pojašnjenje primjene metode Delfi priloženo je na kraju upitnika.

Primjena metode Delfi u izradi scenarija razvoja Dalmacije:

prvi upitnik

Ovaj upitnik naslanja se na dosadašnje istraživanje u sklopu izrade doktorske disertacije i sastoji se od šest osnovnih pitanja, prvenstveno otvorenoga tipa, u kojima ćete imati priliku iznijeti Vaše sudove i promišljanja. Osim toga, molim da za svako pitanje ocijenite pouzdanje s kojim odgovarate s obzirom na poznavanje navedene materije. Format upitnika prilagođen je izravnom upisivanju odgovora u postojeći dokument bez ikakvog ograničenja dužine odgovora. Napominjem i da su svi dijelovi upitnika te svi navedeni pojmovi i definicije otvoreni raspravi i Vašim komentarima.

1. U ovom istraživanju pojam *razvoja* promatran je prvenstveno kao demografski, društveno-ekonomski i funkcionalni razvoj u prostoru. Obuhvaćene su razvojne promjene vezane uz stanovništvo, gospodarstvo, opremljenost središnjim funkcijama (škole, zdravstvene ustanove, trgovine i dr.) te fizionomske (vizualne) promjene u prostoru. **Molim, pojasnite slažete li se s navedenim viđenjem razvoja?**

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

2. U *Zakonu o prostornom uređenju* (Narodne novine, 153/2013) prostorno planiranje definira se kao interdisciplinarna djelatnost koja je „...institucionalni i tehnički oblik za upravljanje prostornom dimenzijom održivosti, kojom se na temelju procjene razvojnih mogućnosti u okviru zadržavanja osobnosti prostora, zahtjeva zaštite prostora, te očuvanja kakvoće okoliša i prirode, određuje namjena prostora/površina, uvjeti za razvoj djelatnosti i infrastrukture te njihov razmještaj u prostoru, uvjeti za urbanu preobrazbu i urbanu sanaciju izgrađenih

područja te uvjeti za ostvarivanje planiranih zahvata u prostoru.“ (članak 3, stavak 1, 25.)

Molim, pojasnite slažete li se s navedenom definicijom prostornog planiranja te kako vidite ulogu prostornog planiranja u Hrvatskoj?

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

3. U dosadašnjem dijelu istraživanja u sklopu izrade doktorske disertacije upotrijebljena su 52 statistička pokazatelja razvoja na razini gradova i općina u Dalmaciji. Pokazatelji se odnose na:

- ukupno kretanje broja stanovnika, kretanje broja rođenih i umrlih, broja doseljenih u naselje stanovanja te promjene dobnog i obrazovnog sastava stanovništva 2001. – 2011.;
- glavne izvore sredstava za život stanovništva i zaposlenost u pravnim osobama po sektorima djelatnosti 2011./2012. godine;
- pokazatelje turističkog razvoja (dolasci i noćenja turista, smještajni kapaciteti) 2010. – 2012. te brojnost poljoprivrednih gospodarstava 2013. godine;
- odabrane stavke financijskog poslovanja (ostvarenja proračuna) gradova i općina 2010. – 2012.;
- opremljenost naselja u gradovima i općinama središnjim funkcijama (škole, ambulante, poštanski uredi, trgovine, financijske institucije, upravne funkcije) i dostupnost središta koja su najbolje opremljena tim funkcijama 2014. godine;
- površina i izgrađenost građevinskih područja naselja u gradovima i općinama, stanje 2012. godine;
- promjene stambenog fonda, osobito broja nastanjenih i napuštenih stanova te stanova za odmor i rekreaciju 2001. – 2011.

Pomoću statističko-matematičkog postupka (faktorske analize) prethodno navedenih pokazatelja izdvojeno je šest faktora (dimenzija) razvoja:

Faktor A: Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost;

Faktor B: Negativna prirodna promjena (više umrlih nego rođenih osoba) i demografsko starenje;

Faktor C: Koncentracija stanovništva;

Faktor D: Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju;

Faktor E: Turistički razvoj;

Faktor F: Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti.

Kratko pojašnjenje postupka faktorske analize te obilježja izdvojenih faktora priloženo je na kraju upitnika. Iako se pojedini faktori mogu činiti kontradiktornima, važno je naglasiti da to proizlazi iz njihovog različitog utjecaja u pojedinim dijelovima Dalmacije.

Molim, pojasnite slažete li se da su upravo prethodno navedeni faktori imali najveći utjecaj na obilježja razvoja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i uži područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine.

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

4. Smatrate li da su, uz prethodno navedene faktore, i drugi faktori bili značajni u razvoju Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i uži područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine? Ako da, molim navedite te faktore i pojasnite kako su oni, prema Vašem mišljenju, utjecali na razvoj:

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

5. Molim, u nastavku navedite kakav bi, prema Vašem mišljenju, mogao biti značaj navedenih faktora u daljnjem razvoju Dalmacije do 2031. godine (hoće li njihov značaj biti veći, manji ili nepromijenjen; kakva bi mogla biti obilježja njihovog utjecaja i u kojim dijelovima Dalmacije. Poželjno je u obzir uzeti i različite vremenske odsječke – primjerice, 2014. – 2021. te 2021. – 2031.). **Molim da Vaše mišljenje pojasnite za svaki od navedenih faktora zasebno.**

Faktor A: Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost

Vaše mišljenje o mogućim načinima utjecaja ovog faktora na razvoj Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine:

Faktor B: Negativna prirodna promjena (više umrlih nego rođenih osoba) i demografsko starenje

Vaše mišljenje o mogućim načinima utjecaja ovog faktora na razvoj Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine:

Faktor C: Koncentracija stanovništva

Vaše mišljenje o mogućim načinima utjecaja ovog faktora na razvoj Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine:

Faktor D: Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju

Vaše mišljenje o mogućim načinima utjecaja ovog faktora na razvoj Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine:

Faktor E: Turistički razvoj

Vaše mišljenje o mogućim načinima utjecaja ovog faktora na razvoj Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine:

Faktor F: Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti

Vaše mišljenje o mogućim načinima utjecaja ovog faktora na razvoj Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine:

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

6. Molim, navedite jedan ili više drugih faktora za koje smatrate da bi mogli biti značajni u razvoju Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine te opišite njihov utjecaj.

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Najljepša Vam hvala na vremenu koje ste izdvojili za sudjelovanje u ovom krugu istraživanja!

PRILOG 1: Obrazloženje primjene metode Delfi u izradi scenarija razvoja

Metoda Delfi razvijena je u SAD-u nakon Drugog svjetskog rata s ciljem sustavnog prikupljanja mišljenja stručnjaka putem dva ili više krugova s upitnicima. Ovom metodom nastoji se stimulirati razmatranje vrlo kompleksnih tema i različitih gledišta među sudionicima istraživanja. Između krugova rezultati se skupno obrađuju i daju na uvid stručnjacima kako bi oni imali priliku ponovno ih komentirati. Anonimnost stručnjaka koji sudjeluju u istraživanju je zajamčena.

Primjena metode proširila se u različitim disciplinama, odnosno stručnim i akademskim krugovima. Posljedica širenja primjene bile su kasnije modifikacije originalne metode te razvoj više njenih varijanta. Pritom treba naglasiti i često povezivanje i nadopunjavanje metode Delfi drugim metodama (primjerice, kvantitativnim metodama poput statističkih analiza, ali i kvalitativnim metodama poput intervjua).

U ovom istraživanju metoda Delfi koristi se u procesu izrade scenarija razvoja Dalmacije do 2031. godine. Naslanja se na prvi dio istraživanja u kojem su analizirani statistički pokazatelji razvoja na razini jedinica lokalne samouprave (gradova i općina) Dalmacije. Nakon toga se

kroz dva kruga s upitnicima prikupljaju mišljenja stručnjaka o recentnom razvoju i mogućim smjerovima daljnjeg razvoja Dalmacije. Nakon prvog kruga rezultati se skupno obrađuju te prilažu upitniku koji će stručnjacima biti poslan u drugom (i završnom) krugu istraživanja.

PRILOG 2: Obrazloženje faktorske analize

Faktorska analiza je statističko-matematički postupak u kojem se ispituju međusobni odnosi različitog broja statističkih pokazatelja (varijabli). U konačnici se veći broj statističkih pokazatelja svodi na manji broj **osnovnih dimenzija – faktora**. Svaki faktor povezan je tako s više različitih pokazatelja. Faktori dobivaju nazive upravo s obzirom na pokazatelje koji su s njima najviše povezani, a nazivi trebaju što je moguće bolje opisati tu povezanost. Važno je napomenuti i da isti pokazatelj ponekad može biti povezan s više faktora, u većoj ili manjoj mjeri.

U ovom istraživanju analizom 52 statistička pokazatelja za gradove i općine Dalmacije dobiveno je šest osnovnih faktora razvoja Dalmacije, odnosno njezinih sastavnih dijelova, u recentnom razdoblju. U nastavku će biti navedeno koji su **glavni pokazatelji povezani** s tim faktorima:

Faktor A: Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost

- povećanje udjela aktivnog stanovništva 2001. – 2011.;
- veći udio stanovnika kojima su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život 2011. godine;
- manji udio nezaposlenih 2011. godine;
- manji udio stanovništva kojima je socijalna naknada glavni izvor sredstava za život 2011. godine.

Faktor B: Negativna prirodna promjena (više umrlih nego rođenih osoba) i demografsko starenje

- značajno veći broj umrlih od rođenih osoba 2001. – 2011. (negativna stopa prirodne promjene 2001. – 2011.; negativan indeks biološke promjene 2001. – 2011.; nizak vitalni indeks 2001. – 2011.);
- manji prosječan broj osoba u kućanstvu 2011. godine;
- manji udio mladog stanovništva (0 – 19 godina starosti) te veći udio starog stanovništva (60 i više godina starosti) 2011. godine;
- veći udio stanovništva kojima je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život 2011. godine.

Faktor C: Koncentracija stanovništva

- veći ukupan broj stanovnika 2011. godine;
- veća gustoća naseljenosti 2011. godine;
- veći udio izgrađenog građevinskog područja u ukupnoj površini gradova i općina 2012. godine;
- veći stupanj opremljenosti središnjim funkcijama 2014. godine.

Faktor D: Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju

- viša stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. – 2011.;
- povećanje ukupnog broja stanova 2001. – 2011.;
- povećanje broja nastanjenih stanova 2001. – 2011.;
- veći udio stanova za odmor i rekreaciju u ukupnom broju stanova 2011. godine.

Faktor E: Turistički razvoj

- veći prosječni dolasci turista 2010. – 2012.;
- veći broj poslovnih jedinica u turizmu 2012. godine;
- veći broj postelja 2012. godine;
- veći udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011. godine.

Faktor F: Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti

- veći udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti 2011. (prvenstveno prerađivačka industrija i građevinarstvo);
- manji udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja 2012. godine;
- smanjenje udjela doseljenih u naselje stanovanja 2001. – 2011.;
- smanjenje broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. – 2011.;
- malo povećanje udjela aktivnog stanovništva 2001. – 2011.;
- niža, ali pozitivna stopa prirodne promjene 2001. – 2011.;
- veći udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011. godine;
- veći udio stanovništva kojima je poljoprivreda glavni izvor prihoda 2011. godine.

Primjena metode Delfi u izradi scenarija razvoja Dalmacije

- završni krug -

Ovo istraživanje provodi se u sklopu izrade doktorske disertacije pod naslovom „Metoda scenarija u prostornom planiranju: primjer Južnoga hrvatskoga primorja“ i uključuje primjenu metode Delfi kroz dva kruga upitnika, radi sustavnog prikupljanja mišljenja znanstvenika i stručnjaka o razvoju i planiranju prostora Dalmacije. Konačni cilj je izrada scenarija razvoja s ciljnom 2031. godinom.

Zahvaljujem na vremenu koje ste izdvojili za sudjelovanje u prvom krugu istraživanja. Prvi upitnik bio je vezan uz općenite faktore razvoja prostora Dalmacije i njezinih glavnih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine, te moguće pravce daljnjeg razvoja do 2031. godine. Odgovori i prosuđivanja ukupno 18 znanstvenika i stručnjaka koji su sudjelovali analizirani su, skupno obrađeni i priloženi ovom (završnom) upitniku. Ovaj upitnik posvećen je detaljnijem prostornom razlikovanju obilježja razvoja te završnom oblikovanju scenarija razvoja Dalmacije. Anonimnost odgovora zajamčena je, budući da se imena sudionika neće nigdje pojavljivati, a upitnike s odgovorima neće vidjeti nitko izuzev autorice istraživanja.

Molim Vas da ispunjeni upitnik pošaljete putem elektroničke pošte na adresu radeljak@geog.pmf.hr najkasnije do **6. srpnja 2014.** godine. Unaprijed najljepše zahvaljujem.

Primjena metode Delfi u izradi scenarija razvoja Dalmacije: završni upitnik

Ovaj upitnik temelji se na rezultatima prvoga kruga primjene metode Delfi, pri čemu su analizirani i kategorizirani odgovori sudionika. Važno obilježje metode Delfi, uz provođenje kroz više krugova, jest i pružanje povratne informacije o rezultatima prethodnoga kruga. Pritom sudionici imaju priliku referirati se na rezultate te, također, promijeniti/doraditi svoje prvotne odgovore.

Radi bolje preglednosti, rezultati prvoga kruga u upitniku oblikovani su *kurzivom*, dok su nova pitanja **podebljana**. Za svako pitanje na koje odgovarate, molim, ocijenite pouzdanost (stupanj sigurnosti/uvjerenosti u točnost odgovora) s kojom odgovarate s obzirom na poznavanje navedene materije. Format upitnika nepromijenjen je u odnosu na prvi krug i prilagođen izravnom upisivanju odgovora u postojeći dokument bez ikakvog ograničenja dužine odgovora. Napominjem i da su svi dijelovi upitnika te svi navedeni pojmovi i definicije i dalje otvoreni raspravi i Vašim komentarima.

1. U prvom upitniku navedeno je da se u ovom istraživanju pojam razvoja promatra prvenstveno kao demografski, društveno-ekonomski i funkcionalni razvoj u prostoru, čime su obuhvaćene razvojne promjene vezane uz stanovništvo, gospodarstvo, opremljenost središnjim funkcijama (škole, zdravstvene ustanove, trgovine i dr.) te fizionomske (vizualne) promjene u prostoru.

Polovina sudionika složila se s navedenim shvaćanjem pojma razvoj, uz sljedeće napomene:

- pojam razvoja je kompleksan i ambivalentan, budući da asocira na nešto pozitivno, što u stvarnosti često nije slučaj;
- navedene komponente razvoja višedimenzionalne su – mogu se smatrati krovnim razvojnim komponentama;
- terminologija među strukama raznolika je/neusklađena, pri čemu je problem fizionomskih (vizualnih) promjena manje jasan od ostalih sastavnica koje čine razvoj;
- važno je da navedenim komponentama bude obuhvaćena infrastrukturna opremljenost prostora te značajke tehnološkog razvoja.

Nešto manje od polovine sudionika djelomično se složilo s navedenim shvaćanjem pojma,

smatrajući važnima i druge aspekte razvoja:

- *ekološku dimenziju te međuovisnost razvoja i zaštite okoliša;*
- *upravljačke i institucionalne kapacitete te obrazovanje, civilni sektor i socijalni kapital.*

Navedeno je i mišljenje da pojam „razvoj“ nije dovoljno određen pojam kako bi se mogla procijeniti definicija.

Molim, pojasnite slažete li se da je prvotno poimanje razvoja prvenstveno kao demografskog, društveno-ekonomskog i funkcionalnog razvoja u prostoru, potrebno proširiti ekološkom dimenzijom i zaštitom okoliša te aspektom upravljačkih i institucionalnih kapaciteta, obrazovanja, civilnog sektora i socijalnog kapitala.

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

2. *Polovina sudionika složila se s definicijom prostornog planiranja prema Zakonu o prostornom uređenju (Narodne novine, 153/2013), gdje se prostorno planiranje definira kao interdisciplinarna djelatnost koja je „...institucionalni i tehnički oblik za upravljanje prostornom dimenzijom održivosti, kojom se na temelju procjene razvojnih mogućnosti u okviru zadržavanja osobnosti prostora, zahtjeva zaštite prostora, te očuvanja kakvoće okoliša i prirode, određuje namjena prostora/površina, uvjeti za razvoj djelatnosti i infrastrukture te njihov razmještaj u prostoru, uvjeti za urbanu preobrazbu i urbanu sanaciju izgrađenih područja te uvjeti za ostvarivanje planiranih zahvata u prostoru.“ (članak 3, stavak 1, 25.). Četvrtina sudionika djelomično se složila s postavljenom definicijom, a četvrtina sudionika nije se složila s postavljenom definicijom. Pritom je navedeno i sljedeće:*

- *definicija nije dovoljno koncizna i nerazumljiva je neprofesionalcima;*
- *prostorno planiranje trebalo bi odrediti kao usmjerenu aktivnost, a ne djelatnost;*
- *nije razjašnjen odnos pojmova „prostorno planiranje“ i „prostorno uređenje“;*
- *u definiciji bi trebale biti jasno razlučene prostorne razine budući da pristupi, principi, metode i ciljevi između lokalnog i regionalnog planiranja nisu isti;*

- definiciji nedostaje sam „plan“ kojim se okončava proces i postupak prostornog planiranja, smjernice za interpretaciju te zahtjev za definiranjem kriterija i indikatora praćenja procesa u prostoru;

- umjesto pojma „osobnost prostora“ prednost bi trebao imati pojam „identitet prostora“;

- definicija izostavlja glavni oblik koncentracije stanovništva na Zemlji, a to su naselja, te potpuno zanemaruje ruralni prostor; isticanjem urbane sanacije stavljaju se pod znak pitanja ostale intervencije u prostoru;

Također je naglašen problem primjene zakonskih i podzakonskih akata, kao i problem nadležnosti budući da Zakon o prostornom uređenju i Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja nisu niti po nadležnosti niti organizacijski krovni za pitanja prostora.

U pogledu uloge prostornog planiranja u Hrvatskoj, navedeni su postojeći problemi prostornog planiranja te mišljenja o tome kakva bi njegova uloga trebala biti.

Među problemima istaknuti su (redoslijed je uvjetovan učestalošću odgovora):

- problem provedbe načela definiranih Zakonom i nedovoljno jasno definiranih odredbi Zakona te loše prakse upravljanja prostorom, posebno u priobalnom dijelu Hrvatske;

- nedostatak interdisciplinarnosti u prostornom planiranju i problem nepostojanja planerske struke s razrađenim sustavom usavršavanja;

- problem nedostatka stvarne podrške participativnom pristupu, odnosno sudjelovanju javnosti u definiranju namjene prostora i planiranih zahvata u prostoru;

- problem znanja i etičnosti lokalnih samouprava kojima je prepušteno odlučivanje o prostoru, pri čemu je uloga stručnih planera svedena na „odgovornog voditelja izrade nacrtu prijedloga plana“ i neobaveznog savjetodavca;

- problem korupcije i odgovornosti samih prostornih planera;

- nedostatak eksplicitnih razvojnih planova te alata za provedbu smjernica iz postojećih strateških dokumenata;

- problem jednodimenzionalnosti prostornih planova nižeg reda koji se danas uglavnom usklađuju s planovima višeg reda putem točkastih izmjena (komponenta stanovništva izrazito zanemarena);

- problem jednodimenzionalnosti i kontradiktornosti sektorskih zahtjeva institucija i tvrtki s posebnim ovlastima bez dovoljno interesa za aktivnim sudjelovanjem u planerskom procesu;

- problem javne nabave pri odabiru stručnog izrađivača plana i najniže cijene kao kriterija odabira stručnog izrađivača;

- nedostatak stručne rasprave pri donošenju zakonskih i podzakonskih propisa;
- sve prisutnije tretiranje prostornog planiranja kao onog koje ograničava „ulaganja“.

U pogledu poželjne uloge prostornog planiranja u Hrvatskoj, istaknuto je i sljedeće:

- prostorno planiranje treba biti vodeća snaga za osmišljanje budućeg razvoja;
- potrebna je izmjena zakonodavnog okvira u smislu uspostavljanja planerske struke (s odgovarajućim obrazovanjem i usavršavanjem) koja bi mogla kvalitetno odgovoriti na probleme očuvanja prostora i njegov održivi razvoj;
- zakonodavac treba uvjetovati sudjelovanje ostalih struka, omogućiti im ulogu odgovornog voditelja te regulirati uvjete vezane za stručno usavršavanje;
- potrebna je evaluacija suvremenog obrazovanja u oblasti prostornog planiranja i njezina primjena u sustavu visokog obrazovanja;
- prostor se ne smije prepustiti samo „pravilima“ kapitala; u prostornom planiranju valja uspostaviti slobodnu znanstvenu i stručnu podlogu kao preduvjet političkim odlukama;
- potrebno je što prije pristupiti izradi metodologije kako bi se osigurala dosljednost u primjeni urbanističkih kriterija;
- potrebno je preispitivanje odredbi zakonskih akata koji se tiču prostornog planiranja radi ubrzanja postupka i realizacije sadržaja.

Molim, pojasnite Vaše mišljenje o prethodno navedenim rezultatima poimanja definicije prostornog planiranja te uloge prostornog planiranja u Hrvatskoj:

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

3. Dvije trećine sudionika složilo se da su navedeni faktori/dimenzije, proizašli iz analize statističkih pokazatelja na razini gradova i općina, imali najveći utjecaj na obilježja razvoja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i

zaobalja) nakon 2001. godine:

Faktor A: Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost;

Faktor B: Negativna prirodna promjena (više umrlih nego rođenih osoba) i demografsko starenje;

Faktor C: Koncentracija stanovništva;

Faktor D: Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju;

Faktor E: Turistički razvoj;

Faktor F: Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti.

Pritom je istaknuto i sljedeće:

- pri interpretaciji treba uzeti u obzir da na određene pokazatelje utječe način prikupljanja podataka i kvaliteta podataka (primjerice, promjene popisne metodologije, povećanje broja nastanjenih stanova kao rezultat fiktivnih prijava, zakonske promjene koje su uvele različit tretman izgrađenih i neizgrađenih dijelova građevinskih područja). Valja biti oprezan i s interpretacijom pokazatelja koji ukazuju na stanje i onih koji ukazuju na promjene¹¹⁵;
- u interpretaciji treba imati na umu razliku između godišnje i sezonske ekonomske aktivnosti (važnost sezonske imigracije i zapošljavanja);
- važnost triju ključnih procesa na čitavom području Dalmacije: industrijskog sloma, urušavanja cjelokupnoga socijalističkoga društvenoga i gospodarskoga sustava te problema tranzicije. Domovinski rat donio je razaranje javne i privatne infrastrukture te utjecao na demografska kretanja, a privatizacijski procesi uništili su proizvodnju u Dalmaciji;
- ključna uloga razvoja turizma, što je potaknulo demografski razvoj i fizionomske promjene;
- važnost jačeg naglašavanja depopulacije stanovništva u zaobalju i na otocima, koja je utjecala na koncentraciju osobito u priobalnim gradovima, te faktora disperzije stanovništva (težište demografskog razvoja „seli“ se u okolicu većih gradova);
- faktor F nije obilježio Dalmaciju u cijelosti, već pojedina njena područja.

Ostali sudionici iznijeli su sljedeća mišljenja:

- upitnost razvoja uopće, s obzirom na rast uslužnog sektora (faktor E) s niskim udjelom upotrebe znanja kao i jačanja rentijerske ekonomije (faktor D). Dohodak ne nastaje na

¹¹⁵ Istaknuta je i mogućnost korištenja drugih pokazatelja (npr. pokazatelja ostarjelosti stanovništva, promjena u kategoriji poslovnih subjekata u skupini obrta, indeksa turističke funkcionalnosti i dr.), što će svakako biti učinjeno u samoj doktorskoj disertaciji.

osnovu upotrebe rada unutar proizvodnog procesa već rentom, a takvoj ekonomiji razvoj resursa nije potreban. Također, s obzirom na opadanje demografskog i intelektualnog kapitala Dalmacije (Faktor B i Faktor F), to je u osnovi stagnacija a ne nikakav razvoj;

- navedeni faktori više opisuju stanje razvoja Dalmacije, a nedostaju drugi faktori koji imaju utjecaj na obilježja razvoja Dalmacije.

Molim, pojasnite Vaše mišljenje o prethodno navedenim rezultatima:

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

4. *Preostali faktori za koje su sudionici smatrali da su bili značajni u razvoju Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine, su sljedeći:*

- dugoročne posljedice društveno-političkog uređenja do 1990. i Domovinskog rata te problema prilagodbe tržišnom gospodarstvu, koji su doveli do industrijskog sloma i pomicanja strukture privrede prema uslužnom sektoru te utjecali na eroziju poduzetničkog duha pojedinaca i skupina;

- usmjerenost većine socijalnog kapitala Dalmacije na usluge, manjak inovativnosti i inventivnosti u ukupnom društveno-ekonomskom razvoju, kvaliteta obrazovanja i informatički jaz;

- utjecaj na razvoj svjetske konjunktura (do zaključno 2008. godine), odnosno ekspanzije nekretninskog sektora te svjetske ekonomske (financijske) krize, odnosno recesije koja u Hrvatskoj traje od 2009. godine do danas;

- utjecaj deindustrijalizacije, rasta nezaposlenosti i istovremeni povratak različitim oblicima poljoprivrede – od razvoja vinogradarstva i maslinarstva do bavljenja poljoprivredom kao dopunskom djelatnošću;

- upravljački i institucionalni kapaciteti uopće, uključujući poseban status pojedinih područja, subvencionirane programe i inicijative države te kapacitete jedinica lokalne i regionalne samouprave i ostalih aktera za pripremanje i provedbu projekata financiranih iz Instrumenta

Predpristupne Pomoći (IPA), ali i neuspjeh u pokretanju vidljive razvojne agende koja uključuje koordinaciju i komunikaciju s dionicima društva, nedostatak prostorne politike i instrumenata provedbe prostornih planova, posebno instrumenata zemljišne i porezne politike, te (ne)učinkovitost administracije;

- razvoj prometne infrastrukture (ceste, autoceste, zračne luke, morske luke), koja je pojačala intenzitet prometa, utjecala na naglašenije silnice prostorne dekoncentracije (npr. tendencije demografske i ekonomske dekoncentracije unutar gradskih regija Splita i Zadra) i bila jedan od ključnih faktora uspješnijeg turističkog razvoja;

- prirodna i društvena osnova kao temelj razvoja turizma, glavnog pokretača urbane transformacije obalnog pojasa (s trendom širenja prema unutrašnjosti);

- gubitak regionalne prepoznatljivosti i cjelovitosti Dalmacije.

Molim, pojasnite slažete li se da su prethodno navedeni faktori bili značajni u razvoju Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine:

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

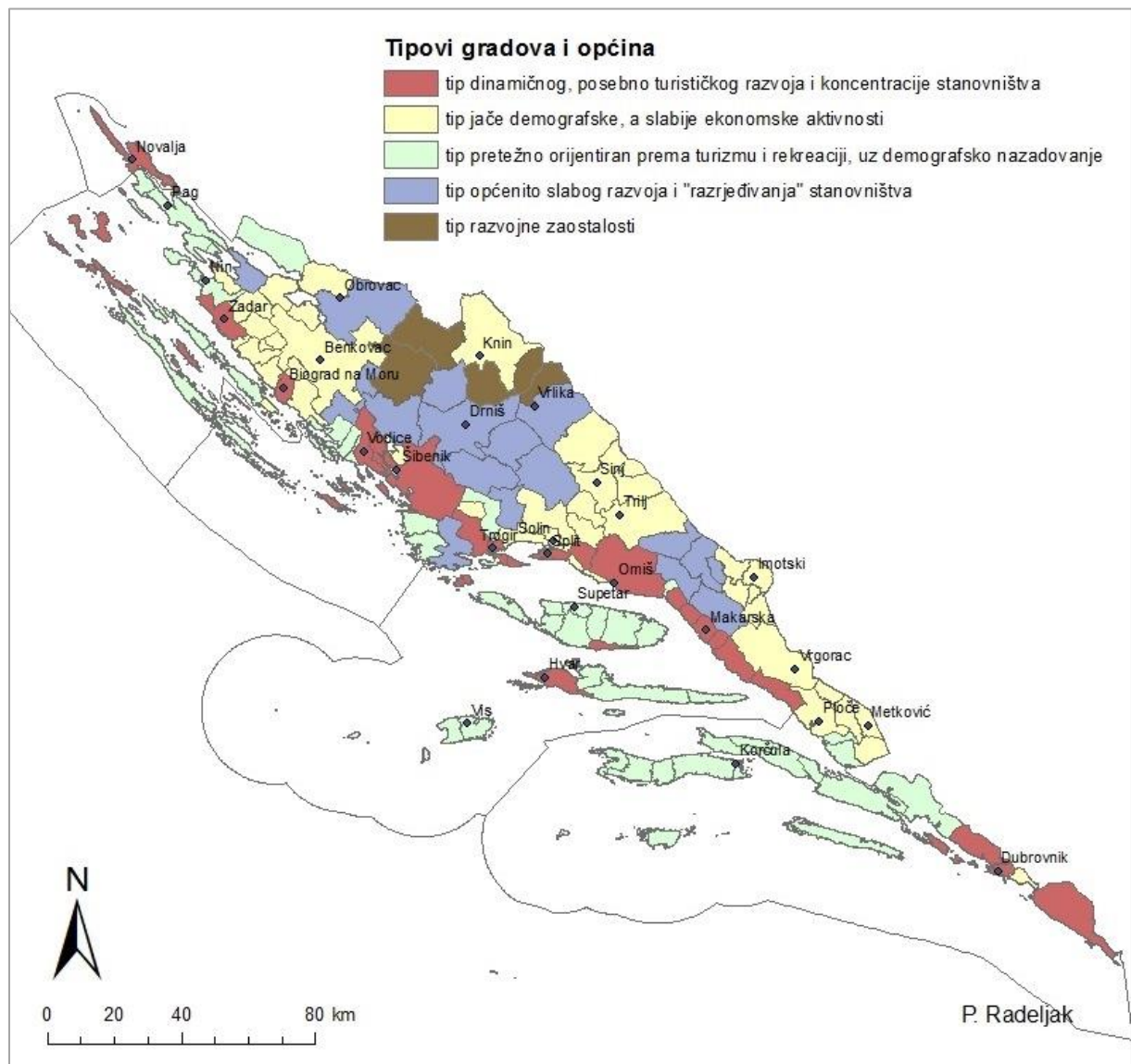
(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

5. *Na temelju analiziranih šest faktora¹¹⁶ koji su utjecali na obilježja razvoja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine, gradovi i općine Dalmacije kategorizirani su u pet različitih tipova s obzirom na razvojna obilježja. Kategorizacija je napravljena putem klaster analize, statističkog postupka kojim su gradovi i općine sličnih razvojnih obilježja svrstani u iste tipove. Tipovi su nazvani prema faktorima koji su imali dominantan utjecaj na razvojna obilježja pojedinog tipa gradova i općina.*

¹¹⁶ A: Zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost; B: Negativna prirodna promjena i demografsko starenje; C: Koncentracija stanovništva; D: Povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju; E: Turistički razvoj; F: Općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti.

Sl. Tipovi gradova i općina Dalmacije prema razvojnim obilježjima nakon 2001. godine

Promišljanja sudionika o mogućem značaju šest ponuđenih faktora koji su proizašli iz prvog dijela istraživanja te drugih faktora koje su sudionici smatrali važnima u razvoju Dalmacije do 2031. godine analizirana su i interpretirana kroz tri scenarija razvoja Dalmacije:

Scenarij „Monokultura turizma“

Scenarij „Održivi turizam“

Scenarij „Integralni razvoj“

Pritom se radi o tzv. *eksplorativnim* scenarijima razvoja, koji imaju za cilj istražiti moguće pravce razvoja iz različitih perspektiva; krećući od sadašnjeg stanja opisuju se i pokazuju procesi koji vode prema ciljnoj godini. Niti jedan od scenarija ne mora se nužno ostvariti, već je važno da se sagledaju implikacije različitih mogućnosti budućeg razvoja i da se na taj

način utječe na kvalitetnije donošenje odluka u sadašnjosti.

Navedeni scenariji bit će opisani u nastavku. Za svaki od scenarija, molim, iskažite svoje mišljenje prema ponuđenim stavkama. Sve stavke scenarija također su otvorene Vašim komentarima¹¹⁷.

MONOKULTURA TURIZMA

- daljnja „turistifikacija“ s visokom sezonskom aktivnošću;
- jačanje infrastrukturne opremljenosti;
- demografsko starenje;
- povećanje broja privremenih rezidenata;
- nizak stupanj zaštite okoliša i prostora uopće;
- niska razina znanja, inovacija i tehnologija;
- institucionalni okvir na postojećoj razini.

SCENARIJ „MONOKULTURA TURIZMA“:

Turizam će imati ključnu ulogu u razvoju Dalmacije do 2031. godine. Sve što se bude moglo će se „turistificirati“; turizam će sve izraženije dominirati u gospodarskoj i strukturi zaposlenih i utjecati na sezonski karakter načina života. Time će se povećati udio tipova područja čija opća ekonomska aktivnost počiva na turističkom razvoju i tipova područja orijentiranih prema turizmu i rekreaciji.

Turistička ponuda diverzificirat će se, uz razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma, pri čemu će sve veći značaj imati razvoj ruralnog turizma i turizma temeljenog na lokalnim prirodnim i kulturnim znamenitostima u zaobalju i unutrašnjosti većih otoka.

Razvoj turizma pratit će povezivanje s lokalnom poljoprivredom te nešto jači razvoj komplementarnih proizvodnih i uslužnih obrta. Razvoj poljoprivrede odgovarat će trendovima ne samo u turizmu već i načinu života uopće, kao posljedica čega će rasti udio uređenih čestica (vinograda, maslinika, vrtova). Međutim, u nedostatku drugačijih razvojnih promišljanja, zaposlenost i gospodarska dinamika neće se značajno povećati, posebno ne do 2021. godine. S obzirom na sve izraženiju dominaciju turizma i pratećih djelatnosti (uslužne djelatnosti, građevinarstvo), broj radnih mjesta, osobito cjelogodišnjih, u sektorima koji nisu direktno vezani uz turizam ili javnu upravu dalje će se smanjivati.

Procesi depopulacije (prirodne i ukupne) i demografskog starenja, kao posljedica kolopleta čimbenika među kojima je stoljetna emigracija na prvome mjestu, bit će sve izraženiji

¹¹⁷ Pritom je u MS Wordu preporučljivo koristiti funkciju „Pregled“ → „Novi komentar“.

ograničavajući čimbenici razvoja. Iako će obilježavati najveći dio Dalmacije, posebno negativan utjecaj imat će na manjim i izoliranim otocima te u zaobalju do 2021., što će dovesti do praznjenja postojećeg stambenog i gospodarskog fonda te većeg broja „mrtvih“ naselja u tim područjima do 2031. godine. Tako će se osobito u zaobalju i na otocima proširiti tip područja slabog razvoja i „razrjeđivanja“ stanovništva te razvojne zaostalosti. Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećavat će se u okolicama gradova, prvenstveno Splita i Zadra (manje Šibenika i Dubrovnika), koje će karakterizirati demografska, socioekonomska, funkcionalna i fizionomska transformacija. Na to će utjecati i daljnji razvoj prometne infrastrukture. Nastavit će se snažna litoralizacija s velikom koncentracijom stanovništva na obali te korištenjem prostora otoka i zaobalja kao sekundarnog, „vikend“, mjesta stanovanja sa sve manjom koncentracijom različitih funkcija u prostoru. Dalmacija će biti sve privlačnija privremenim rezidentima koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima. U velikoj mjeri to će biti neaktivno (umirovljeno) stanovništvo, kako iz Hrvatske, tako i inozemstva, što će utjecati na razvoj pratećih servisa. Potrebe za povećanjem smještajnih kapaciteta zadovoljavat će se uglavnom gradnjom u novim turističkim zonama. S druge strane, zbog nedostatka radne snage, posebno u novim turističkim zonama u malim općinama, bit će izražena potreba za imigracijom (sezonske) radne snage u obalnom području Dalmacije. Zbog visoke cijene atraktivnog stambenog prostora primarno stanovanje postat će skuplje, prvenstveno u priobalju i na otocima. Daljnje povećanje udjela stanova za odmor i rekreaciju, odnosno povremenost korištenja tih stanova utjecat će na poskupljenje života u Dalmaciji i jer će se razvijati funkcije koje se financiraju i dimenzioniraju na stalno stanovništvo, a koriste ih i povremeno stanovništvo. Općenito će rasti pritisak za prenamjenu zemljišta i prodaju nekretnina te jačati rentijerski mentalitet.

Molim, na ljestvici od 1 do 5 ocijenite konzistentnost¹¹⁸ scenarija:

	U potpunosti nekonzistentan	Nekonzistentan	Niti konzistentan, niti nekonzistentan	Konzistentan	U potpunosti konzistentan
Scenarij „Monokultura turizma“	1	2	3	4	5

¹¹⁸ Konzistentnost se ovdje odnosi na čvrstoću međusobne povezanosti pojedinih dijelova scenarija.

Ukoliko je Vaša ocjena konzistentnosti scenarija „Monokultura turizma“ 1 ili 2, molim, navedite kako bi se prema Vašem mišljenju konzistentnost mogla poboljšati?

Molim, pojasnite jednu ili više implikacija za organizaciju i provođenje prostornog planiranja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) koje, prema Vašem mišljenju, proizlaze iz scenarija razvoja „Monokultura turizma“?

SCENARIJ „ODRŽIVI TURIZAM“:

Turizam u Dalmaciji će do 2031. godine biti nositelj razvoja. Pritom će se maksimalno koristiti prirodni resursi i kulturno naslijeđe priobalja, otoka i zaobalja. Posebno će se povećati razvoj ranije turistički neiskorištenih kapaciteta zaobalja i unutrašnjosti otoka kao odmak od ustaljene ponude sunca i mora u priobalju. Razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma pridonijet će smanjivanju sezonalnosti turizma i utjecati na preraspodjelu turističkog prometa. Važnu ulogu pritom će imati daljnji razvoj prometne infrastrukture. Jačat će samozapošljavanje, posebno vezano za demografski prazna područja koja će velikom diverzifikacijom turističke ponude doživjeti revalorizaciju. Posebna pozornost bit će na korištenju postojećih kapaciteta i njihovom unapređenju i održivom razvoju. Naglasak turističkog razvoja općenito bit će na jačanju individualnog, a ne masovnog turizma na bazi all-inclusive aranžmana, čime će multiplikatorski učinci turizma na ostale djelatnosti (poljoprivreda, proizvodno obrtništvo, manja prerađivačka industrija, trgovina na malo, ugostiteljstvo i različite usluge) doći do izražaja u punoj mjeri. Razvoj turizma odvijat će se

„*ruku pod ruku*“ s ostalim komplementarnim djelatnostima, pri čemu će od presudne važnosti za cjelokupni regionalni razvoj otoka i zaobalja biti uspješno povezivanje lokalne poljoprivrede i turizma. Razvoj poljoprivrede odgovarat će trendovima ne samo u turizmu već i načinu života uopće, kao posljedica čega će rasti udio uređenih čestica (vinograda, maslinika, vrtova). Posebno u razdoblju nakon 2021. godine razvoj cjelogodišnjeg turizma naslanjat će se na cijeli dijapazon aktivnosti i djelatnosti iz sfere kreativnih industrija (dizajn, arhitektura, IT tehnologije, filmska i ostala produkcija, manifestacije, itd.), primarno u dalmatinskim gradovima i priobalju uopće. Diverzificiranim razvojem turizma i njemu komplementarnih djelatnosti gospodarstvo će se dinamizirati, posebno u zaobalju i donekle na obali (manje na otocima) te shodno tome i zaposlenost, no takav razvoj bit će izraženiji nakon 2021. godine. Bit će izražena potreba za uvozom radne snage osobito u turizmu, ali i brodogradnji, koja će zadržati ograničenu važnost. Doći će do širenja tipova područja dinamičnog, osobito turističkog razvoja te područja orijentiranih prema turizmu i rekreaciji, dok će se smanjiti područja razvojne zaostalosti i slabog razvoja.

Veći stupanj zaposlenosti i ekonomske aktivnosti i dalje će biti vezan uz veće gradove, uz širenje te aktivnosti prema okolici većih gradova, što će pridonijeti smanjenju dosadašnje polarizacije u razvoju već do 2021. godine. Suvremeni prometni sustavi i suvremeni komunikacijski sustavi dovest će do smanjenja potrebe za koncentriranjem stanovništva i omogućiti uravnoteženiji i prostorno disperzirani razvoj. Najbrži razvoj i transformacija će karakterizirati okolicu Splita i Zadra, a potom okolicu Šibenika i Dubrovnika. Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećavat će se u okolicama gradova, dok će u mnogim dijelovima zaobalja doći i do pražnjenja postojećeg stambenog i gospodarskog fonda. U manjim gradovima uz more, na otocima i u zaobalju sve više će dolaziti do izražaja obilježja sezonskog stanovanja i načina života.

Proces demografskog starenja ipak će biti neminovan i u narednom razdoblju. Depopulacija (prirodna i ukupna) i demografsko starenje bit će sve izraženiji ograničavajući čimbenici razvoja posebno u dijelovima zaobalja i na manjim, izoliranim otocima. S druge strane, Dalmacija će postati prostor interesantan za neke nove stanovnike, iako će doći do većeg priljeva neaktivne (umirovljene) populacije nego radno aktivne. Doći će do porasta privremenih rezidenata koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima. Broj stanova za odmor i rekreaciju blago će se povećavati, no cijena i povremenost korištenja tih stanova utjecat će na poskupljenje primarnog stanovanja u Dalmaciji. Potrebe za povećanjem turističkih smještajnih kapaciteta zadovoljavat će se u

velikoj mjeri revitalizacijom i prenamjenom postojećih lokacija.

Molim, na ljestvici od 1 do 5 ocijenite konzistentnost scenarija:

	U potpunosti nekonzistentan	Nekonzistentan	Niti konzistentan, niti nekonzistentan	Konzistentan	U potpunosti konzistentan
Scenarij „Održivi turizam“	1	2	3	4	5

Ukoliko je Vaša ocjena konzistentnosti scenarija „Održivi turizam“ 1 ili 2, molim, navedite kako bi se prema Vašem mišljenju konzistentnost mogla poboljšati?

Molim, pojasnite jednu ili više implikacija za organizaciju i provođenje prostornog planiranja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) koje, prema Vašem mišljenju, proizlaze iz scenarija razvoja „Održivi turizam“?

INTEGRALNI RAZVOJ

- važnost cjelogodišnje aktivnosti i zaposlenosti;
- jačanje sveučilišnih centara;
- visoka razina znanja, inovacija i tehnologija;
- doseljavanje mladog i zrelog visokoobrazovanog stanovništva;
- visok stupanj socijalne umreženosti;
- održivo korištenje okoliša i prostora;
- jak institucionalni okvir za razvoj.

SCENARIJ „INTEGRALNI RAZVOJ“:

Kako bi se izbjegao pretjerani oslonac na jednu gospodarsku granu, razvojna komponenta Dalmacije postat će reindustrijalizacija, kako u ekonomskom, tako i u obrazovnom smislu. Zapošljavanje će, osim uz turizam, biti vezano uz proizvodnju, malo i srednje poduzetništvo, energetiku i ostale grane koje jamče cjelogodišnju zaposlenost, osobito nakon 2021. godine.

Pritom će naglasak biti na inovacijama, novim proizvodima, informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji i tehnološkom razvoju uopće, čime će se povećavati efikasnost industrije. Važna će biti i specijalizacija određenih područja te njihova međusobna funkcionalna komplementarnost. Poljoprivredna proizvodnja će se osuvremeniti i biti čvršći temelj za razvoj prerađivačke industrije. Komplementarni razvoj poljoprivrede i turizma doprinijet će cjelokupnom regionalnom razvoju otoka i zaobalja. Turizam će i dalje biti ključna gospodarska djelatnost u dijelovima Dalmacije s dugom tradicijom u razvoju turizma te područjima koja imaju ograničene drugačije razvojne resurse. Zbog toga će biti važan razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma, koji će ublažavati sezonalnost turizma. Osim toga, razvoj cjelogodišnjeg turizma naslanjat će se na dijapazon aktivnosti i djelatnosti iz sfere kreativnih industrija (dizajn, arhitektura, IT tehnologije, filmska i ostala produkcija, manifestacije, itd.), osobito u gradovima i priobalju općenito. Doći će do smanjenja udjela područja pretežno orijentiranih prema turizmu i rekreaciji i područja u kojima se dinamični razvoj osobito temelji na turističkom razvoju, te općenitog povećanja stupnja ekonomske aktivnosti temeljenog na proizvodnji i tehnološkom razvoju. U skladu s tim, smanjit će se i područja slabog razvoja i razvojne zaostalosti. Proces demografskog starenja ostat će izraženi problem u velikom dijelu regije, no otvaranjem velikog raspona cjelogodišnjih radnih mjesta utjecat će se na imigraciju mladog i zrelog visokoobrazovanog stanovništva, osobito u okolice većih obalnih gradova i funkcionalno jaka i ekonomski diverzificirana područna središta u cijeloj regiji. Suvremeni prometni i komunikacijski sustavi sve će izraženije utjecati na smanjenje potrebe za koncentriranjem stanovništva i omogućavati uravnotežen i prostorno disperziran razvoj. Tempo depopulacije u mnogim dijelovima zaobalja i prometno dobro povezanim otocima smanjit će se, iako će do 2031. godine nedostatak mladih koji bi trebali biti nositelji gospodarskog i općeg razvoja biti ograničavajući čimbenik razvoja u mnogim dalmatinskim naseljima. Veći i prometno dostupniji otoci, manja obalna središta te dostupniji dijelovi zaobalja bilježit će doseljavanje umirovljenog stanovništva.

Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećat će se u okolici većih gradova i područnim središtima, dok će se niz nekadašnjih stambenih objekata u strogim centrima većih gradova rekonstruirati i prenamijeniti za različite poslovne namjene. Zbog nepovoljnih demografskih trendova posebno će se u izoliranim dijelovima regije nastaviti pražnjenje postojećeg stambenog i gospodarskog fonda. Unatoč prirastu privremenih rezidenata koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima, rast broja stanova za odmor i rekreaciju u cijeloj regiji usporit će se već do 2021. godine.

Molim, na ljestvici od 1 do 5 ocijenite konzistentnost scenarija:

	U potpunosti neKonzistentan	Nekonzistentan	Niti konzistentan, niti neKonzistentan	Konzistentan	U potpunosti konzistentan
Scenarij „Integralni razvoj“	1	2	3	4	5

Ukoliko je Vaša ocjena konzistentnosti scenarija „Integralni razvoj“ 1 ili 2, molim, navedite kako bi se prema Vašem mišljenju konzistentnost mogla poboljšati?

Molim, pojasnite jednu ili više implikacija za organizaciju i provođenje prostornog planiranja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) koje, prema Vašem mišljenju, proizlaze iz scenarija razvoja „Integralni razvoj“?

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

6. Molim, pojasnite Vaše mišljenje o metodi Delfi općenito te njenoj primjeni u ovom istraživanju.

Moja sigurnost u odgovaranju na pitanje je:

(0 označava potpuno odsustvo sigurnosti, a 10 najvišu razinu sigurnosti)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Najljepša Vam hvala na vremenu koje ste izdvojili za sudjelovanje u završnom krugu istraživanja!

SUMMARY

The main purpose of (spatial) planning is being prepared for potential future developments. The goal is not just predicting development trends, but also influencing them in order to construct a more desirable future. This, of course, encompasses the importance of tackling existing problems in a certain area.

Scenario method became a very important part of planning in business environments, technology foresight, public policy planning, socio-economic planning, environmental studies, as well as spatial planning. Literature overview shows different definitions, characteristics, principles, and methodological ideas in relation to scenarios. The word scenario itself has multiple meanings. Those range from film scripts to trend analyses, predictions, sensitivity analysis, concrete development projects, and various collections of ideas about future developments. Many authors, however, provided definitions of the scenario method. An early definition by Kahn and Wiener sees scenario as a ‘hypothetical sequence of events constructed for the purpose of focusing attention on causal processes and decision points’ (Kahn and Wiener, 1967:6, cited in Shearer, 2005:68). In his paper from 1993, Schoemaker defines scenarios as (p. 195) ‘...focused descriptions of fundamentally different futures presented in coherent script-like or narrative fashion’. A scenario is a description of a future situation and the course of events which allows moving forward from the original situation to the future situation (Godet i Roubelat, 1996). Alcamo et al. (2006) define scenarios as plausible views on the future based on ‘if, then’ assertions. Accordingly, various definitions stress important aspects of scenario method, i. e. that scenarios are sets of ideas and hypotheses about the future, focused on the structure and dynamics of the system in question, and steps towards alternative futures.

Since the mid-20th century Southern Croatian Littoral, Southern Croatia or Dalmatia has been functionally and physiognomically transformed. Litoralisation, urban based industrialisation, and tourist development have affected changes differently throughout Dalmatia. While concentration of people and economic activities characterises coastal centres, Dalmatian islands and hinterland have to a great extent been marked by depopulation and socio-economic underdevelopment (Nejašmić, 1991; Pejnović, 2004; Defilippis, 2006; Faričić et al., 2010; Lukić, 2012). Considering these spatial development trends it is necessary to study and plan for possible future changes.

The purpose of this doctoral thesis is twofold. It seeks to contribute to improvement of scenario development in spatial planning, but also to research on recent development

processes and characteristics of Southern Croatian Littoral/Dalmatia, at the regional and local levels, and provide geographically based recommendations for spatial planning in this area. The term *Southern Croatian Littoral* is based on regional-geographic terminology. However, since the term *Dalmatia* is historically-geographically founded and common for this region, it is predominantly used throughout this dissertation.

The research topic is scenario method from the spatial planning point of view, although different influences in scenario method development are considered, as well as various areas of application and specific scenario characteristics. The main research goal is building scenarios by combining quantitative and qualitative tools using the example of Dalmatia. Other research goals, complementary to the main goal, are as follows:

- o to analyse the definition of spatial planning, theories, rationalities, and models of spatial planning;
- o to analyse development and application of scenario method, especially aspects important for spatial planning;
- o to compare specific procedures of scenario building and scenario types;
- o to analyse examples of scenario application in research and planning at global, continental, national, regional, and local levels;
- o to select statistical indicators and identify key driving forces in development characteristics of Dalmatia and its subregions in the recent period;
- o to develop the Delphi method procedure and to apply the Delphi method in spatial development scenarios construction;
- o to analyse development scenarios for Dalmatia and identify implications for spatial planning.

Research hypotheses are as follows:

1. Because of its relevance and advantages scenario method found its application in spatial planning as an outstanding strategic planning tool;
2. Combining quantitative and qualitative approaches in scenario construction contributes to its improvement;
3. Development changes in Dalmatia enable typological differentiation of the area;
4. Scenario method in spatial planning of Dalmatia, besides trends and processes anticipation, needs to include adequate rectifying measures for more balanced spatial development.

This doctoral thesis is structured in 7 chapters:

1. Introduction;
2. Theoretical-methodological foundation;

3. Research and application of scenarios in spatial planning – selected examples;
4. Development characteristics of Southern Croatian Littoral/Dalmatia since 2001;
5. Application of the Delphi method in construction of development scenarios for Southern Croatian Littoral/Dalmatia;
6. Development scenarios for Southern Croatian Littoral/Dalmatia 2014 – 2031;
7. Conclusion.

The research work was divided into three main parts. In the first part a comprehensive literature review was conducted, based on key theoretical and methodological points: definition, theories, and models of spatial planning; scenario method development, application, construction procedure, methods and techniques of construction, and types of scenarios. Very important areas of interest were examples of scenario application at different spatial levels: from global to local. A number of available and relevant scientific papers, professional papers, and studies were analysed based on spatial and temporal frame, purpose and procedure of scenario development, and constructed scenarios.

After the first part of the research, a specific approach to scenario construction was developed, based on a combination of quantitative and qualitative methods, which was then applied to a case study – constructing development scenarios for Dalmatia.

In the second part of the research an analysis of socio-geographic transformation processes of Dalmatia since the mid-20th century based on literature review was conducted. This was followed by statistical and cartographic analyses of development indicators in the period after 2001. In this research Dalmatia encompasses all towns and municipalities in Dubrovnik-Neretva, Split-Dalmatia, and Šibenik-Knin counties, as well as all towns and municipalities in Zadar County, with the exception of the Municipality of Gračac. Included is also the Town of Novalja from Lika-Senj County. That way the island of Pag, administratively divided between two counties, is, as a whole, included in Dalmatia. Spatial analysis of statistical indicators for the period since 2001 was conducted through several spatial levels: Dalmatia; Zadar, Šibenik, Split, and Dubrovnik regions; 131 towns and municipalities; and 997 settlements (if data were available).

A comprehensive set of more than 150 statistical indicators for 131 towns and municipalities in Dalmatia were collected. A selection of a final set of 51 indicators to be used in multivariate analysis was based on previous research, knowledge of the region in question, and correlation analysis. If tables are organised in such a way that spatial units are represented by rows of data, while variables are represented by columns, factor analysis then reduces columns to a smaller number of factors that are linear combinations of original variables and

explain the relationships among them. On the other hand, cluster analysis reduces data by combining similar spatial units into categories or clusters. Factor and cluster analysis were conducted in SPSS Statistics. All the maps were made using ArcView 9.3.1.

The final research phase was based on multivariate analysis results, which were used in two rounds of the Delphi method. A panel of 19 scientists and experts from the academic community and planning practice was formed. Through 2 rounds of questionnaires they considered main factors that influence development characteristics of Dalmatia and anticipated their possible future developments. Their responses were qualitatively analysed and interpreted. Three development scenarios for Dalmatia with the time frame 2014 – 2031 were formed. Their consistency was checked in the second questionnaire, as well as implications for spatial planning in Dalmatia.

Sources of data used in multivariate analysis include Croatian population censuses in 2001 and 2011, data on the number of births and deaths 2001 – 2011, data on tourist arrivals and overnight stays 2010 – 2012, data on accommodation facilities for tourists in 2012, and data on employment and salaries in 2012 (from the Croatian Bureau of Statistics); data on agricultural holdings in 2013 (from Ministry of Agriculture); reports on county areas (from Ministry of Construction and Physical Planning and Zadar County Institute for Physical Planning); data on counties, towns and municipalities budgets 2010 – 2012 (from the Ministry of Finance). Sources of data on central services were various, including government institutions, Croatian Automobile Club, banks, supermarket chains etc. (listed in references section). Digital layers for town, municipality, and settlement borders were obtained from the State Geodetic Administration and used for thematic map making.

After the introductory chapter of dissertation, in which the purpose, research topic, goals, hypotheses, methods, and spatial and temporal frame of the research are stated, the second chapter discusses the definition of spatial planning. Instrumental, communicative, and substantive rationalities of planning are shown according to different authors and Allmendinger's typology of theory of planning (2009) is analysed. Both theory and practice of spatial planning are influenced by concepts that originate from various natural, social, and technical science disciplines, humanities, etc. They are also time and space-dependent. This is why there is not one, single, and/or simple definition of spatial planning. Theory of spatial planning and its application in practice varies among different countries, regions, and places. The relationship between spatial and other forms of societal planning is also complex and subject to changes. In this research spatial planning is seen (and re-examined) as a discipline whose goal is to integrate various aspects of spatial development at different spatial levels –

from above national to local levels, primarily to achieve sustainable development and use of spatial resources. In the Delphi questionnaire the official definition set by the Law on Physical Planning (Official Gazette, 153/2013), as well as the role of spatial planning in Croatia were discussed. A stronger interdisciplinary and participatory approach, re-evaluation of planning education and methodologies, and an integral approach to spatial development are all called for.

Development of the scenario method was analysed through two major periods: from WWII to 1970s, and from 1970s on. The scenario method is used in different areas of planning for portraying alternative futures through key driving forces and uncertainties that influence a system over a given time period. USA and France were centres of development of the scenario method in the decades following the Second World War. Certain individuals (H. Kahn, B. de Jouvenel, M. Godet, and others) and organisations (RAND Corporation, Hudson Institute, Stanford Research Institute, DATAR, Royal Dutch/Shell etc.) were distinguished in its development. In the USA scenario method was originally used for military purposes, followed by application in public policy and corporate planning; in France, it was also developed for use in public policy, business, and urban and regional planning (*La Prospective* school). Scenarios are now used by academic community; businesses and various organisations, including international bodies; government institutions; professional futuristic institutes etc. Scenarios can be connected to all three basic rationalities of planning, and accordingly to theories of planning in relation to them.

Steps in the process of scenario making listed by various authors were compared. A corresponding procedure relevant to spatial planning, but also in accordance with the protocol of applied geography (Pacione, 1999) is shown: problem definition, goal setting, temporal and spatial frame definition – definition of important internal and external factors, stakeholder analysis – description of possible development for key factors – scenario analysis and evaluation, strategy development – monitoring. Considering the widespread application of this method in various areas of planning and research, and the fact that this process often includes stakeholders in accordance with participative approach, a great number of methods and techniques are used in scenario development. Methodological openness and flexibility of scenarios, meaning there is no one approach to constructing scenarios rather numerous methods and techniques, brings certain threats. Approaches ranging from ‘intuitive’ ones based on the process of group work and learning, to rigorous quantitative and modelling based ones indicate importance of choosing a proper combination of methods and techniques for

specific scenario studies. It is crucial to abide by the set goals of the study, the desired degree of scientific rigour, and the intended users of the scenarios.

Scenario typologies developed by different authors are also compared. Important ways of categorisation are shown: explorative, descriptive, forecasting – normative, anticipative, backcasting scenarios; qualitative – quantitative scenario; expert – participative scenarios; baseline – policy scenarios; other types of scenarios.

Scenarios come in various forms – as narrative texts, maps, tables, charts etc. depending on the field and topic in question, and whether they are predominantly quantitative or qualitative, or a combination of both. They have also been used on multiple spatial scales. Examples of well-known and influential scenarios at the global scale are Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC scenarios, UNEP's Global Environmental Outlook scenarios, or OECD Environmental Outlook. An important example at the European Union level is ESPON spatial scenarios exploring trends and key mechanisms in relation to alternative territorial futures. There are numerous examples of scenarios at national, regional, and local levels important for research, planning and development of national territories, regions, urban and rural areas. Selected examples at these levels are shown in the third chapter, based on the purpose of scenario work, construction process, and resulting scenarios.

Some of the conclusions about characteristics, advantages and disadvantages of scenarios in spatial planning are following:

1. Scenario method in the wide context of spatial planning exists in numerous countries and different spatial levels (from global to local);
2. Scenarios are used in different modes of spatial planning, such as strategic spatial planning, land use planning, planning in protected areas. As a rule scenario construction is based on analysis of components of urban and rural, or integral development, evaluation of alternatives of possible future developments, and providing a firm ground for strategies and specific planning and policy measures;
3. Scenarios are a thematic and methodological link between environmental science research and spatial planning. This concerns especially topics such as sustainable development, environmental assessments, environmental protection, and land use/land cover change;
4. Key driving forces in most scenario studies are demographic, economic, social, scientific, technological, institutional, cultural, and environmental. Selection and approach to these factors depends on the spatial level, characteristics of areas in question, and main topics/issues in scenarios. Scenarios enable integration of information within a common framework, but also analysis of individual factors in alternative frameworks;

5. As a rule scenario construction is based on system analysis and modelling;
6. Scenario construction is based on qualitative and/or quantitative approaches. Their integration is challenging, but contributes to the quality of scenarios;
7. The importance of participatory approach is often stressed in scenario construction, but it can be characterised by indifference of stakeholders to participation or inclusion of stakeholders in later stages of scenario construction process.

The fourth chapter deals with recent development characteristics of Dalmatia. In the introductory part regional structure and socio-geographic transformation (demographic, socio-economic, physiognomic) of this area since mid-20th century is shown. Main factors were industrialisation and tourist development, with regional disparities as a consequence, and concentration of population and economic activities in the coastal strip.

Indicators of development characteristics since 2001 were divided in 8 groups: 1. population number and structure; 2. demographic dynamics; 3. population activity and employment; 4. socio-economic structure of the population; 5. characteristics of town and municipality budgets; 6. characteristics of tourism development; 7. central services array; 8. changes and structure of housing and level of construction land development. A total of 51 indicators were statistically and cartographically analysed at multiple levels (Dalmatia; Zadar, Šibenik, Split, and Dubrovnik regions; towns and municipalities; settlements, if data were available). Indicators at town and municipality level were used in factor analysis, which resulted in 6 key factors of recent development characteristics of towns and municipalities in Dalmatia: 1. employment and generally dynamic economic activity; 2. negative birth-to-death rate and population ageing; 3. population concentration; 4. increase in population number and housing, with a significant share of vacation homes; 5. tourist development; 6. generally smaller economic activity, with orientation to primary and secondary sector of economic activity. These factors explain 59.16% of total variance of manifest variables. It is stressed that their significance varies across Dalmatia.

Factor analysis was followed by cluster analysis which resulted in 5 types (clusters) of towns and municipalities in Dalmatia, corresponding to development characteristics after 2001: type of dynamic, especially tourist development and population concentration (19 towns and municipalities); type with higher demographic activity, and lower economic activity (41 towns and municipalities); type generally oriented towards tourism and recreation, with demographic retrogression (48 towns and municipalities); type of generally low development and population 'thinning' (18 towns and municipalities); type of economic underdevelopment (5 towns and municipalities).

The fifth chapter deals with results of the qualitative part of the research – application of the Delphi method through two rounds of questionnaires. Complexity of results from the multivariate analysis that questionnaires were based on was proven to be a firm ground in integrating aspects of spatial development. However, it required motivation and effort on panel participants' part, especially those who encountered this form of development modelling for the first time. Validity of results was confirmed by a majority of participants, who agreed that 6 factors were indeed main factors of development characteristics of Dalmatia and its subregions in the period after 2001. Participants also listed other significant factors, such as institutional capacity, orientation of social capital to services, and transport infrastructure development.

Participants' responses on possible influences of main factors on development characteristics until 2031 were qualitatively analysed and interpreted to form three explorative development scenarios for Dalmatia: 'Monoculture of tourism', 'Sustainable tourism', and 'Integral development'. 'Monoculture of tourism' is based on further 'touristification' of Dalmatia and high seasonal activity that will not help turn negative demographic processes. Levels of environmental protection, as well as innovation and technology will be low. 'Sustainable tourism' is based on much diversified tourist offerings and high multiplicative effects on complementary economic activities which will not significantly affect demographic improvements, but use of spatial resources will be more sustainable. 'Integral development' is based on yearlong activity and employment, knowledge industries and high levels of innovation and technology. With attention being paid especially to development of smaller and middle sized urban centres, this should have a positive impact on demographic trends. Consistency of these scenarios was checked in the second Delphi round, and implications for spatial planning of Dalmatia were listed.

In conclusion the importance of the application of scenario method principally in strategic spatial planning was confirmed. It was also confirmed that a combination of quantitative and qualitative approaches in scenario construction contributes to its improvement. The results of multivariate analysis were a firm basis, but participation of scientists and experts in the Delphi panel improved recognition and interpretation of factors crucial to scenario development. Development changes in Dalmatia, based on transformation in the second half of the 20th century, but also recent changes (after 2001) enabled typological differentiation of the area. Finally, it was confirmed that scenario method in spatial planning of Dalmatia, besides trends and prediction of processes, needs to encompass implications for spatial planning or corrective measures of a more balanced spatial development. Implications

that came from development scenarios are important not only to spatial planning, but also to a wider development context. Via scenario method it is possible to encompass a wide analytical area, the complex set of important factors that influence spatial development and their possible future influences. In spatial planning, scenarios point to links among various aspects of development. They help define weaknesses, possibilities of development, and optimal policy measures. Scenarios help envision various development possibilities and future end states. They help in perceiving interconnectedness within a system; being multidimensional, they mirror socio-geographical complexity thus avoiding overly simplistic views on development.

ŽIVOTOPIS

Petra Radeljak rođena je 20. lipnja 1984. godine u Šibeniku. Pohađala je drnišku osnovnu školu Antuna Mihanovića Petropoljskog i osnovnu školu Cvjetno naselje u Zagrebu, a maturirala 2002. godine u XI. gimnaziji u Zagrebu. Upisala je studij na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, smjera prof. geografije, na kojem je diplomirala 2007. godine s temom *Utjecaj turizma na održivi razvoj Nacionalnog parka „Krka“* među pet najboljih studenata generacije. Tijekom studija vršila je dužnost dopredsjednice i predsjednice Kluba studenata geografije Zagreb. Sudjelovala je u nizu međunarodnih studentskih razmjena i kongresa Europske organizacije za studente geografije i mlade geografe. Bila je studentski predstavnik u Vijeću Geografskog odsjeka 2005. – 2007. Nagrađena je stipendijama Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa te Grada Zagreba.

Poslijediplomski doktorski studij *Geografske osnove prostornog planiranja i uređenja* upisala je 2008. godine, a od studenog iste godine zaposlena je na Geografskom odsjeku kao znanstveni novak – asistent. Suradivala je na znanstvenom projektu *Geografsko vrednovanje prostornih resursa ruralnih i krških područja Hrvatske*, voditelja prof. dr. sc. Dane Pejnovića. Izvodi seminarsku nastavu iz kolegija Metode i tehnike regionalnog i prostornog planiranja, Restrukturiranje ruralnih područja i Geografija krša. U svom znanstvenom radu usmjerena je na ruralnu geografiju, geografiju krša te osobito na problematiku prostornog planiranja i regionalnog razvoja. Do sada je objavila šest znanstvenih radova. Sudjelovala je na tri međunarodne znanstvene konferencije s podneskom te na jednoj bez podneska. U sklopu programa Erasmus boravila je šest mjeseci na Fakultetu za prostorno planiranje Tehničkog sveučilišta u Dortmundu.

POPIS OBJAVLJENIH RADOVA:

Radeljak, P., Pejnović, D., 2008: Utjecaj turizma na održivi razvoj funkcionalne regije Nacionalnog parka Krka, *Godišnjak Titius* 1 (1), 329-361.

Pejnović, D., Radeljak, P., 2009: Funkcija rada Nacionalnog parka Krka i njezin prostorni utjecaj, *Godišnjak Titius* 2 (2), 223-238.

Popović, A., Radeljak, P., 2011: Razvojni problemi pograničnog pojasa Žumberka, *Hrvatski geografski glasnik* 73 (2), 179-199.

Valožić, L., Radeljak, P., Grbac Žiković, R., 2012: Prostorna analiza upisnih područja osnovnih škola u Gradu Zagrebu, *Hrvatski geografski glasnik* 74 (2), 27-51.

Radeljak, P., 2012: Prostorno planiranje na području Šibensko-kninske županije od druge polovice 20. stoljeća, *Sociologija i prostor* 50 (3), 345-377.

Faivre, S., Radeljak, P., Grbac Žiković, R., 2013: Formiranje i upotreba digitalnih baza podataka o klizištima u svijetu i Hrvatskoj, Primjer dostupnosti podataka na riječkom području, *Hrvatski geografski glasnik* 75 (1), 43-69.